

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2006

ЗМІСТ

Статті

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля

ГРЕЧКО Д.С., СВИСТУН Г.Є. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці

ЗУБАР В.М. Про один тип поховальних споруд некрополя Херсонеса Таврійського другої половини IV— першої половини III ст. до н. е.

СТЕБЛІЙ Н.Я. Роль екофактів у системі розвитку культури карпатських курганів

МАГОМЕДОВ Б.В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури

МОЦЯ К.О. Система оборони середньовічного Херсонеса в контексті візантійської військової доктрини

CONTENTS

Articles

3 ZALIZNYAK L.L. Hrebenyivska Mesolithic Culture: Origin, Chronology, Fate

18 HRECHKO D.S., SVYSTUN H.Ye. Some Research Problems of Forest-steppe Hill-forts of the Scythian Period at the Siverskyj Donets River

30 ZUBAR V.M. On One Type of Burial Structures on the Necropolis of Tauric Chersonesos Dating from the Second Half of the 4th – First Half of the 3rd Centuries BC

41 STEBLIJ N.Ya. The Role of Natural Conditions in the Distribution of Archaeological Sites of Carpathian Barrows Culture

46 MAGOMEDOV B.V. Coins as a Source of Study of the Chernyakhivska's Tribes History

52 MOTSYA K.O. The Defensive System of the Mediaeval Chersonesos in the Terms of Byzantine Military Doctrine

Публікації археологічних матеріалів

БУЙНОВ Ю.В. Поховальні пам'ятки та поховальний обряд племен бондарихинської культури

ПУКЛІНА О.О., ТРЕЙСТЕР М.Ю. Бронзова гідрія зі збірки Національного музею історії України

Publication of archaeological material

60 BUYNOV Yu.V. Burial Monuments and Funerary Rites of the Tribes of the Bondarykhynska Culture

68 PUKLINA O.O., TREISTER M.Yu. Bronze Hydria from the Collection of the National Museum of History of Ukraine

Київські старожитності

АРХИПОВА Є.І. Вироби ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок Старокиївської експедиції 2001—2002 рр.)

Antiquities of Kyiv

76 ARKHYPOVA Ye.I. Jewelry and Works of Arts and Crafts of Ancient Kyiv (Based on the Materials from the Excavations by the Starokyivska Expedition in 2001–2002)

Нові відкриття та знахідки

КУРИЛЕНКО В.Є., БУНЯТЯН К.П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Подесення

Discovery and recent finds

88 KURYLENKO V.Ye., BUNYATYAN K.P. Monuments of the Middle Dnipro River Culture in the Middle Desna River Region

Дискусії

Від редколегії журналу «Археологія»

Discussions

95 From Editorial Staff of «Archaeology» Journal

Пам'ять археології

Богдан Андроникович Звіздецький
Іон Ізраїлевич Винокур
Алла Трохимівна Сміленко

Memory of archaeology

108 Bohdan Andronikovych Zvisdetskyj
109 Ion Izrailevych Vynokur
110 Alla Trokhymivna Smilenko

Хроніка

КЛЮБА Х.М. Херсонес Таврійський. Новий здобуток українсько-американської співпраці
ВОТЯКОВА О.Л. Міжнародна наукова конференція «Радомишль та його історія»

News review

112 KLYUBA Kh.M. Tauric Chersonesos. A New Achievement of Ukrainian-American Cooperation
114 VOTYAKOVA O.L. International Scientific Conference «Radomyshl and its History»

Наші автори

117 Our authors

Список скорочень

118 Abbreviations

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2006 р.

119 Index of Publications in «Archaeology» Journal in 2006

А.А. Залізняк

ГРЕБЕНИКІВСЬКА МЕЗОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: ПОХОДЖЕННЯ, ХРОНОЛОГІЯ, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Статтю присвячено гребениківській культурі пізнього мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я, що посідає особливе місце в мезоліті України, оскільки з нею пов'язують початок процесу неолітизації Правобережної України. Зважаючи на це, великого значення набувають нерозв'язані питання її генетичних та географічних витоків, хронології, взаємодії з сусідами, зокрема з кукрецькими автохтонами Надчорномор'я, історичної долі гребениківської людності, її ролі в неолітизації Південно-Західної України.

Джерельна база та історія її створення. Гребениківська культура (ГК) територіально охоплює степову смугу Північно-Західного Надчорномор'я між р. Інгулець на сході та гирлом Дунаю і р. Серет на заході. Північною межею ГК вважається долина р. Кодима, що тече по кордону степу з лісостепом. Переважна більшість пам'яток ГК розташована в межах Одеської та Миколаївської областей України (рис. 1). Наявність стоянок у прибережній зоні (Мирне, Дивізія, Барабой, Доброжани) очевидно засвідчує, що південну частину ареалу культури було затоплено внаслідок чорноморських трансгресій.

Серед першовідкривачів згаданого культурного явища був знаний дослідник кам'яної доби України П.Й. Борисовський. Саме він у 1954 р. дослідив стоянку Гребеники під Одесою (Борисовський 1964). Проте визначення ГК як своєрідного археологічного явища і дослідження більшості її пам'яток здійснив В.Н. Станко (Станко 1966; 1967; 1971; 1976; 1980; 1982; 1991). Значний внесок у створення джерельної бази ГК зробили В.І. Красковський (Красковський 1978), С.П. Смольянінова (Смольянінова 1990), І.В. та Г.В. Сапожнікови (1990; 2005).

На сьогодні відомо близько 50 гребениківських стоянок, більшість із яких представлено невеликими, зібраними на поверхні колекціями мікролітичного кременю. Показові матеріали походять із місцезнаходжень Довжанка, Орловка (Борисовський 1964), Барабой IV, Борисівка, Цибулівка, Карпове, Доброжани (Красковський 1978). По кілька тисяч кременів зібрано на стоянках Гребеники, Познанка (Смольянінова 1990, с. 66—68) (рис. 2, 1—31), Казанка (Борисовський 1975, с. 55—63). Основу джерельної бази ГК становлять матеріали розкопаних на

великих площах поселень Мирне (1807 м²) та Гіржеве (220 м²) (Станко 1966; 1982).

Стоянки утворюють скупчення на терасах невеликих степових річок. Культурний шар здебільшого був зруйнований природними факторами чи оранкою, тому пастинований мікролітичний кремень збирали на поверхні. Подекуди кремень залягав у суглинках підгрунтя.

Матеріальна культура. Для виготовлення знарядь використовували світлий, досить зернистий кремень із галечників нижнього Дністра. Відтискна техніка розколювання кременю характеризується призматичними, однобічними, нерідко сплюсненими нуклеусами для правильних, відносно широких пластин із паралельною огранкою (рис. 2, 29). Мікроплатівок виявлено небагато.

Найчисленнішими серед знайдених знарядь є скребачки, що становлять понад 50 % ретушованих виробів. Різці поодинокі й досить не виразні. Переважну більшість скребачок виготовлено з відщепів. Домінують округлі та бічні, невисокого профілю, часто з пологою, іноді віялоподібною ретушню робочого краю (так звані нігтьові) знаряддя (рис. 2, 17—24). Кінцевих виробів не більше 10 % усіх скребачок (рис. 2, 23, 26, 27). Окремими екземплярами представлено стрілчасті скребачки (рис. 2, 25).

Визначальними для гребениківських пам'яток є численні (до 20 % виробів із ретушню) серії трапецій із перетинів середніх та широких правильних відтискних пластин, серед яких переважають середньовисокі симетричні форми (рис. 2, 1—13). Одиначними екземплярами представлено трапеції низькі (рис. 2, 1) та високі (рис. 2, 15, 16), часом асиметричні (рис. 2, 14—16).

Окремі олівцеподібні нуклеуси (рис. 2, 31), мікропластинки з них, кукрецькі вкладні (рис. 2, 30), мікропластинки з притупленим краєм та зі скошеним кінцем з'явилися внаслідок контактів

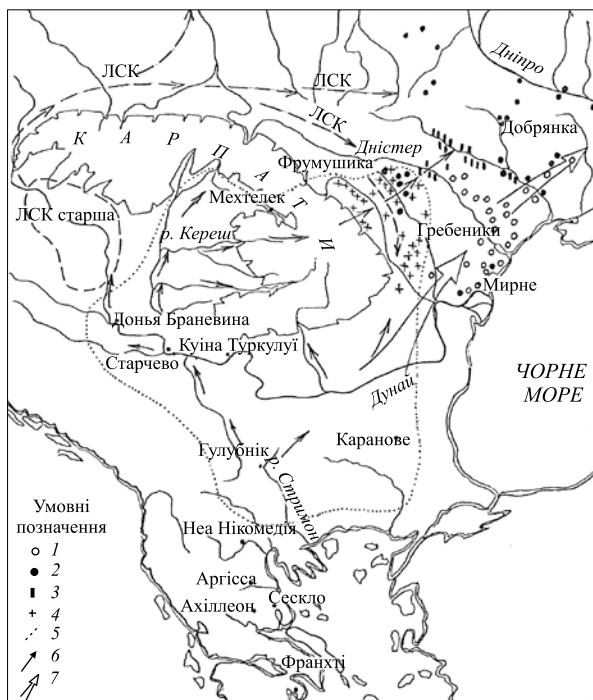

Рис. 1. Карта пам'яток балкано-дунайського неоліту VII—VI тис. BC (cal.): 1 — гребениківської; 2 — кукрецької; 3 — буго-дністровської; 4 — кришської; 5 — кордон культурної спільноти Каранове-1—Криш—Старчево—Кереш; 6 — напрямки розселення ранньонеолітичної людності Подунав'я; 7 — розселення носіїв гребениківських традицій

гребениківського населення з носіями кукрецьких традицій. Схоже, саме в цьому ракурсі слід розглядати серію кістяних двопазових веретеноподібних наконечників дротиків зі стоянки Мирне, що нагадують кістяні наконечники класичних кукрецьких стоянок Ігрен-8 та Кам'яна Могила. У пазу одного з вістер збереглася мікропластинка з притупленим краєм. Як відомо, цей тип мікролітів властивий кукрецькій, а не гребениківській культурі. Якщо врахувати той факт, що на стоянці Мирне виразно простежено як гребениківські, так і кукрецькі крем'яні комплекси, то згадані наконечники, швидше за все, належали до останніх.

Фауністичні рештки стоянок Мирне та Гіржеве свідчать, що в основі їх господарства лежало полювання на тура та коня (Станко 1982).

Аналогії. Визначальними особливостями гребениківських комплексів є відтискна техніка сколювання правильних пластин середньої ширини та серії симетричних трапецій з їх перетинів. За цими ознаками ГК належить до широкого кола пізньомезолітичних культур південної та середньої смуг Європи, поширення яких в атлантикумі передувало неолітизації регіону. На заході це Кастельнов'єн, Монтбані, в Україні — Гребеники, Яніславиця, Мурзак-Коба. Ці культурні явища мають пізню кераміч-

ну фазу розвитку або переростають у місцевий неоліт із аналогічним крем'яним інвентарем.

Проте значно ближчі типологічні аналогії гребениківським крем'яним комплексам знаходимо в матеріалах західних сусідів ГК — у ранньому неоліті Балкан та Подунав'я. Типова для Гребеників відтискна техніка отримання досконалих пластин, численні скребачки на відщепках за відсутності різців, серії правильних, досить широких пластин, симетричні трапеції з їх перетинів (рис. 2, 1—29), — усе це властиво неолітичним культурам Криш Румунії (Paunescu 1985, p. 79—81) та Молдови, Кереш Угорщини (Bacskay, Siman 1985, p. 107—130; Starnini 1994), Старчево Сербії (Karmanski 2005, p. 261—275), раннього Каранового Болгарії, які датуються кінцем VII — початком VI тис. BC (cal.).

Про типологічні аналогії гребениківським матеріалам у «тарденуазі» та ранньому неоліті Румунії і Молдови зазначали ще в 1960—1970-х рр. П.Й. Борисковський та В.Н. Станко. Пізніше про ці ж паралелі неодноразово писали як українські (В.Н. Станко, О.П. Черниш, Д.Я. Телегін, Л.Л. Залізняк, І.В. Сапожников), так і румунські (О. Паунеску) та молдовські (І. Борзіак, С. Коваленко) дослідники. Проте всі вони (крім автора цих рядків) вважали ГК автохтонним явищем.

Яскравим прикладом крем'яного інвентарю культури Криш Румунії та Молдови слугує колекція кременю з Куйна Туркулуї Дубова на середньому Дунаї (Paunescu 1985, p. 79—81), якій притаманні численні середньої величини і навіть великі відтискні пластини, зняті з призматичних одноплосинних нуклеусів. Великими серіями представлено скребачки на відщепках та короткі кінцеві (рис. 3, 32—37) з нечисленними атиповими різцями. Багато пластин із ретушню або слідами використання (рис. 3, 38—42), трапляються свердла (рис. 3, 43, 44).

Визначальними для кришських крем'яних комплексів є виразні серії середньовисоких симетричних трапецій на перетинах середніх і навіть досить широких пластин (рис. 3, 1—31). Серед них виявлено окремі низькі (рис. 3, 3—5) та високі (рис. 3, 30, 31) трапеції, іноді дещо асиметричні (рис. 3, 18).

Від гребениківських кришські комплекси відрізняються такими другорядними ознаками, як помітні серії кінцевих скребачок та наявності свердел (рис. 3, 43, 44).

Подібні крем'яні комплекси в працях О. Паунеску нерідко фігурують під назвою «тарденуазу Румунії», як наприклад Лапош, верхній шар (Паунеску 2002, с. 422—425). Утім переважна більшість із них пов'язана з культурою Криш (Ріпічені Извор, Оцна Сібилуї, Банулуї, Гура Баці-

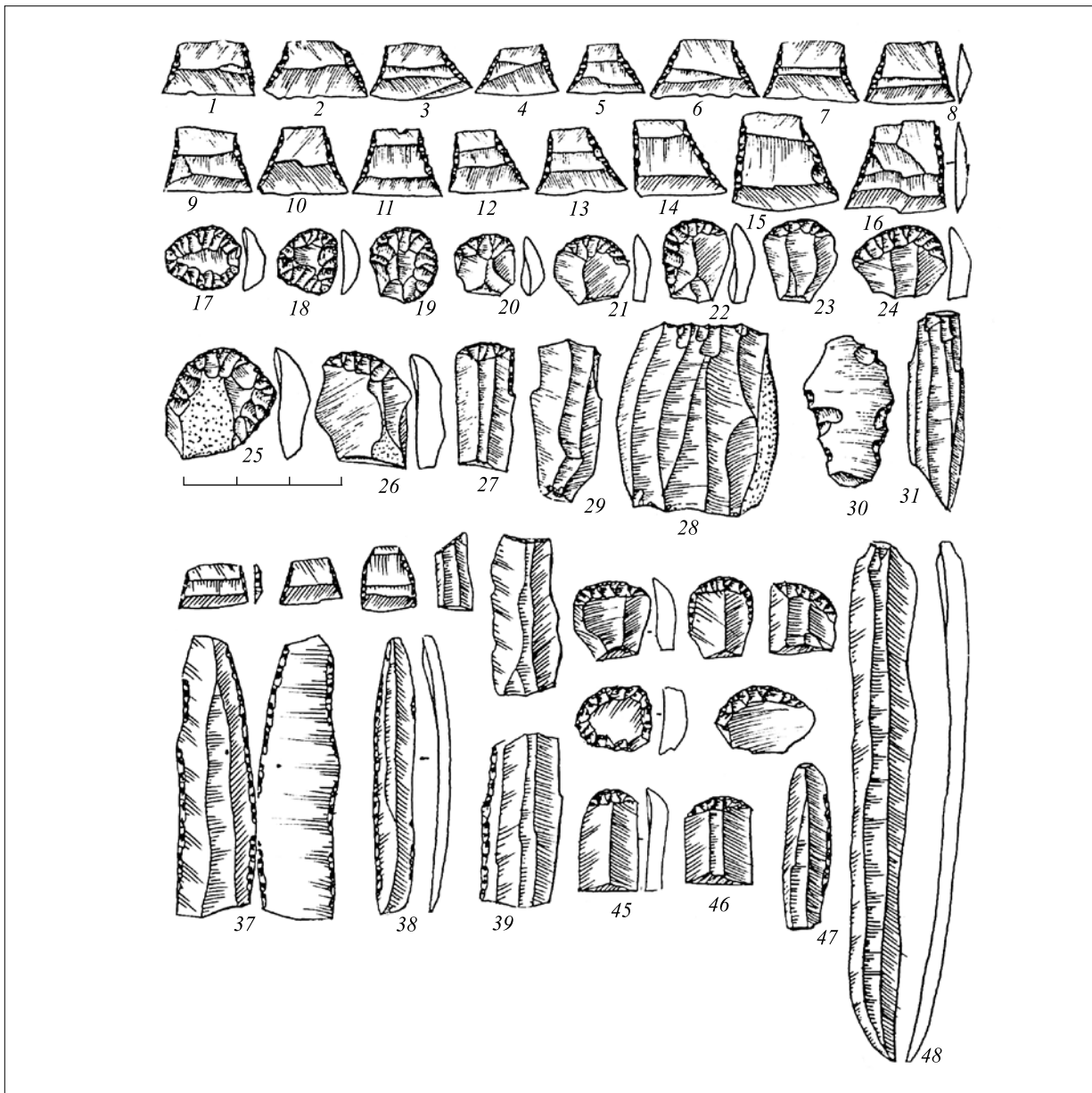

Рис. 2. Крем'яний та обсидіановий інвентар: 1—31 — стоянки гребениківської культури Познанька, за В.Н. Станко; 32—48 — культури Кереш Угорщини (Baskay, Siman 1985); 49—57 — стоянки Аргісса у Східній Греції (Perles 1985)

луї, Шеша, Сакарівка-1 тощо), що розвивалася на території Румунії та Молдови в останньому столітті VII — перших століттях VI тис. BC (cal.).

Прикладом крем'яного інвентарю культури Старчеве може слугувати колекція із Доньї Браневини у Воєводині (Сербія) (Karmanski 2005, р. 261—275). Унікальна за багатством керамічних виробів (багато орнаментований різноманітний посуд, пластика, рибальські важки тощо) та гарною стратиграфією пам'ятка є однією з опірних для раннього неоліту Подунав'я. Три основні культурні шари культури Старчеве (монохромної кераміки, Прото-Старчеве, Старчеве-лінійне), датовані за C-14 в межах 6100—5700 BC (cal.).

Не дуже численна, але показова колекція виробів із каменю налічує 838 артефактів із жовтого шерту, а також поодинокі вироби з обсидіану. Половину усієї колекції становлять середні та досить широкі відтискні пластини, їх уламки та знаряддя на них. Частина пластин має ретуш по краю (рис. 4, 41—44), хоча більшість не ретушована, але зі слідами використання (рис. 4, 45—49). Знаряддя з ретушшю становлять чверть колекції. Серед виразних ядрищ домінують призматичні, одноплосинні для правильних відтискних пластин (рис. 4, 50—53).

Визначальною для колекції є серія із 23 симетричних трапецій середньої висоти з перетинів досить широких пластин (рис. 4, 1—17). Серед

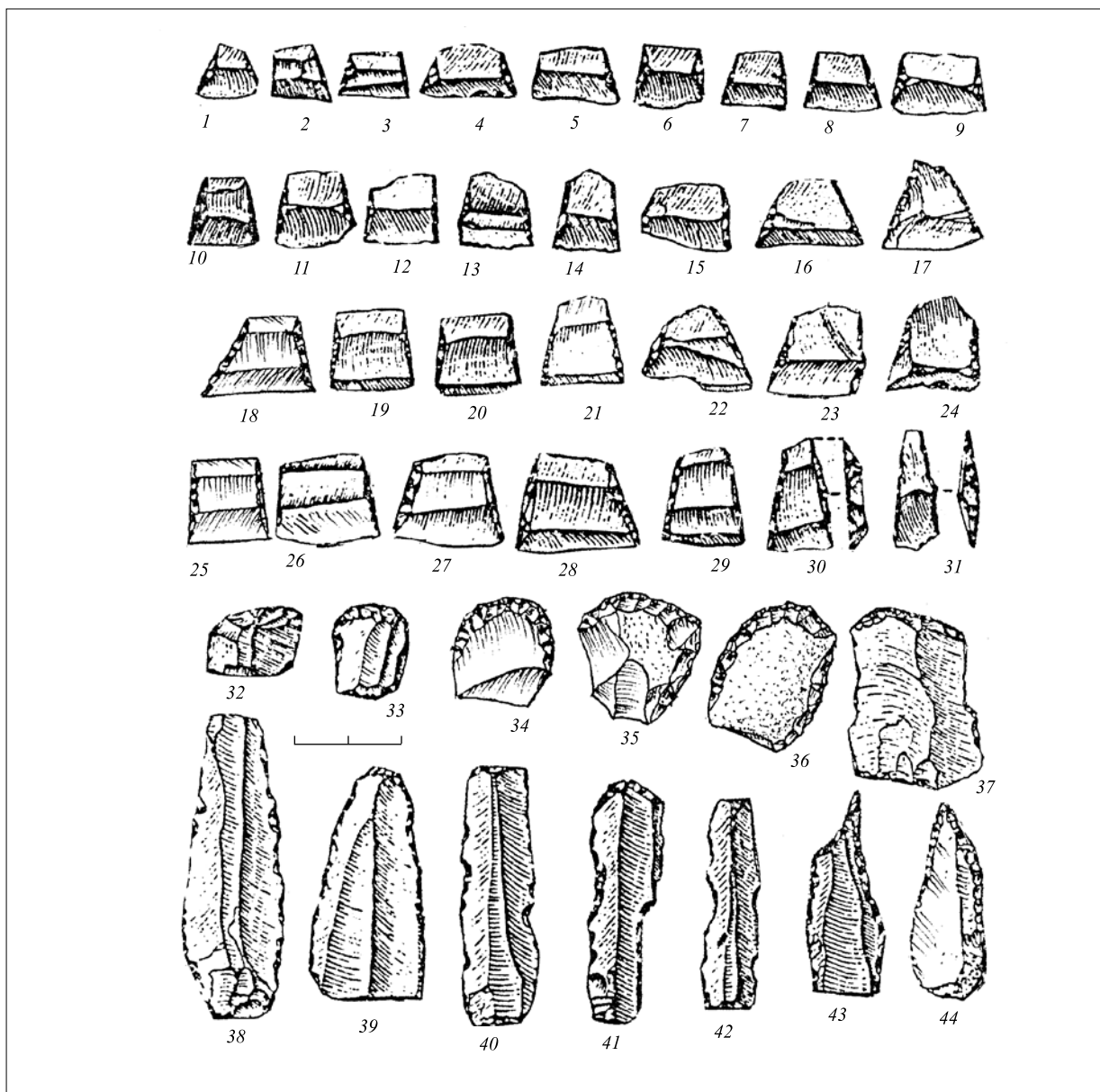

Рис. 3. Крем'яний інвентар стоянки культури Криш Куйна Туркулі Дубова, Румунія (Paunesku 1985)

них трапляються поодинокі низькі (рис. 4, 2, 16), асиметричні (рис. 4, 7, 8) та високі (рис. 4, 14, 15) форми. Ретуш бічних сторін досить крута, нанесена з черевця на спинку (у трьох випадках її наносили зі спинки на черевце (рис. 4, 9—11). Наявні 17 транкованих пластин із відсіченим крутою ретушшю одним торцем (рис. 4, 18—26). Частина з них, мабуть, була напівфабрикатами трапецій, решта — кінцевими скребачками на ретушованих пластинах (рис. 4, 24—26). Однак край багатьох транкованих пластин вкрито люстром, що дало підстави автору досліджень зарахувати їх до вкладнів серпів.

Із 25 скребачок колекції 20 віднесено до кінцевих на пластинах (рис. 4, 24—31) та відщепів (рис. 4, 36, 37), 5 — до бічних та аморфних на відщепів (рис. 4, 32—35). Атипових різців

усього 3 (рис. 4, 39), стільки ж перфораторів (рис. 4, 38).

Кількома десятками представлено пришліфовані сокири та тесла з дрібнозернистих порід каменю, які дещо нагадують тесла стоянки Матвійів Курган у Східному Надазов'ї. Більшість із них 5—8 см завдовжки, овальні чи підпрямокутні в перетині, мають прямі паралелі в інших раннь-онеолітичних комплексах Подунав'я.

За винятком вкладнів серпів на транкованих пластинах, сокир і тесел, крем'яний інвентар Доньї Браневини як типової пам'ятки культури Старчеве мало чим відрізняється від гребениківських комплексів Одещини.

Культура Кереш Східної Угорщини споріднена і синхронна з культурою Криш-Старчеве, тому має аналогічний їй крем'яний комплекс. Кам'я-

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянки Донья Браневина, Восводина (Karmanski 2005)

на індустрія більшості керешських пам'яток не численна через брак сировини в басейні р. Тиса. Проте невеликі колекції обсидіанових виробів із ранньонеолітичних пам'яток Угорщини дають уявлення про її основні параметри (Bacskay, Siman 1985, р. 107—130). Культурі Кереш властива відтисчна техніка отримання правильних пластин (рис. 2, 48), що формують загальний вигляд комплексів. Серед знарядь виявлено пластини з ретушю (рис. 2, 37—39, 47), серії скре-

бачок на відщепях (рис. 2, 40—44) та кінцевих на пластинах (рис. 2, 45, 46), серед мікролітів — лише симетричні трапеції на перетинах пластин (рис. 2, 32—34), а також транковані пластини (рис. 2, 35, 36), які, ймовірно, були вкладнями серпів та напівфабрикатами трапецій.

Дуже виразний комплекс обсидіанових виробів культури Кереш басейну Тиси отримано з поселення Мехтелек на крайньому сході Угорщини (Starnini 1994). Судячи з даних радіокар-

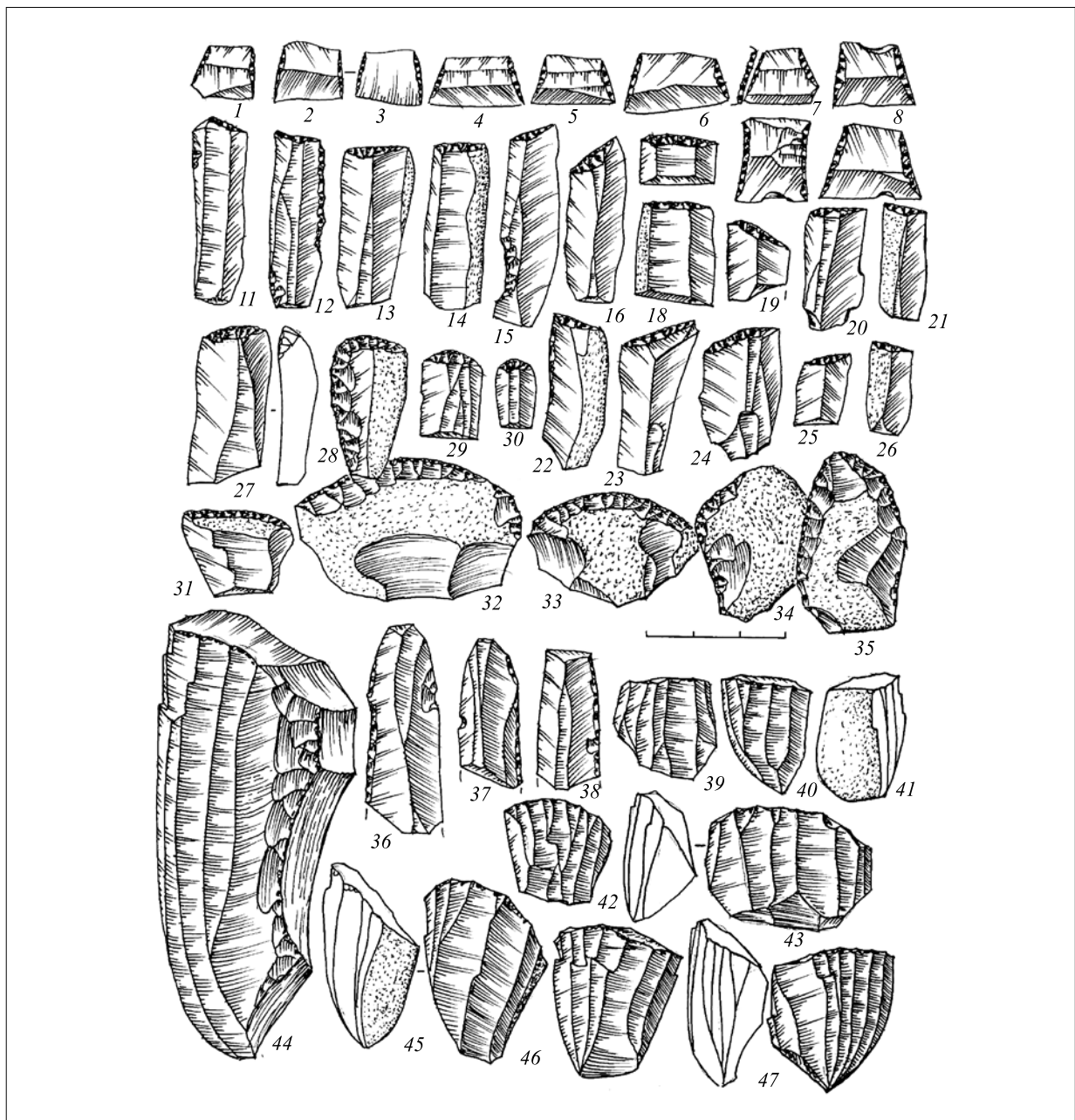

Рис. 5. Крем'яний інвентар стоянки Мехтелек культури Кереш, Угорщина, за Е. Старніні (1994)

бонового аналізу (Bln-1331: 6835 ± 60 BP; Bln-1332: 6655 ± 55 BP; Grn-6897: 6625 ± 50 BP) пам'ятка синхронна відомій кришській стоянці Молдови Сакарівка-1. Інвентар із Мехтелека має прямі паралелі серед виробів культурної спільноти Каранове-1—Криш—Старчево, а також гребениківської культури і дуже нагадує матеріали з Донї Браневини (рис. 4).

Комплексу Мехтелек притаманні однобічні, часто сплюснені нуклеуси для досить широких відтискних пластин (рис. 5, 39—47), серія симетричних трапецій на перетинах згаданих пластин (рис. 5, 1—10). Численні транковані крутою ретушшю пластини (рис. 5, 11—26), на думку авторів дослідження стоянки, виконували функції

вкладнів серпів. Частина з них могла бути напівфабрикатами трапецій чи кінцевими скребачками, представленими досить виразною серією (рис. 5, 27—30). Колекції властиві скребачки на відщепях (рис. 5, 31—35), пластини з нерегулярною ретушшю (рис. 5, 36—38) за майже повної відсутності різців. Від гребениківського цей комплекс відрізняється численними вкладнями серпів на транкованих пластинах та дещо більшою часткою кінцевих скребачок.

Від культури Кереш Середнього Подунав'я походить культура лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) Центральної Європи, що датується серединою — другою половиною VI тис. BC. Отже, її крем'яний комплекс, по суті, ілюструє подаль-

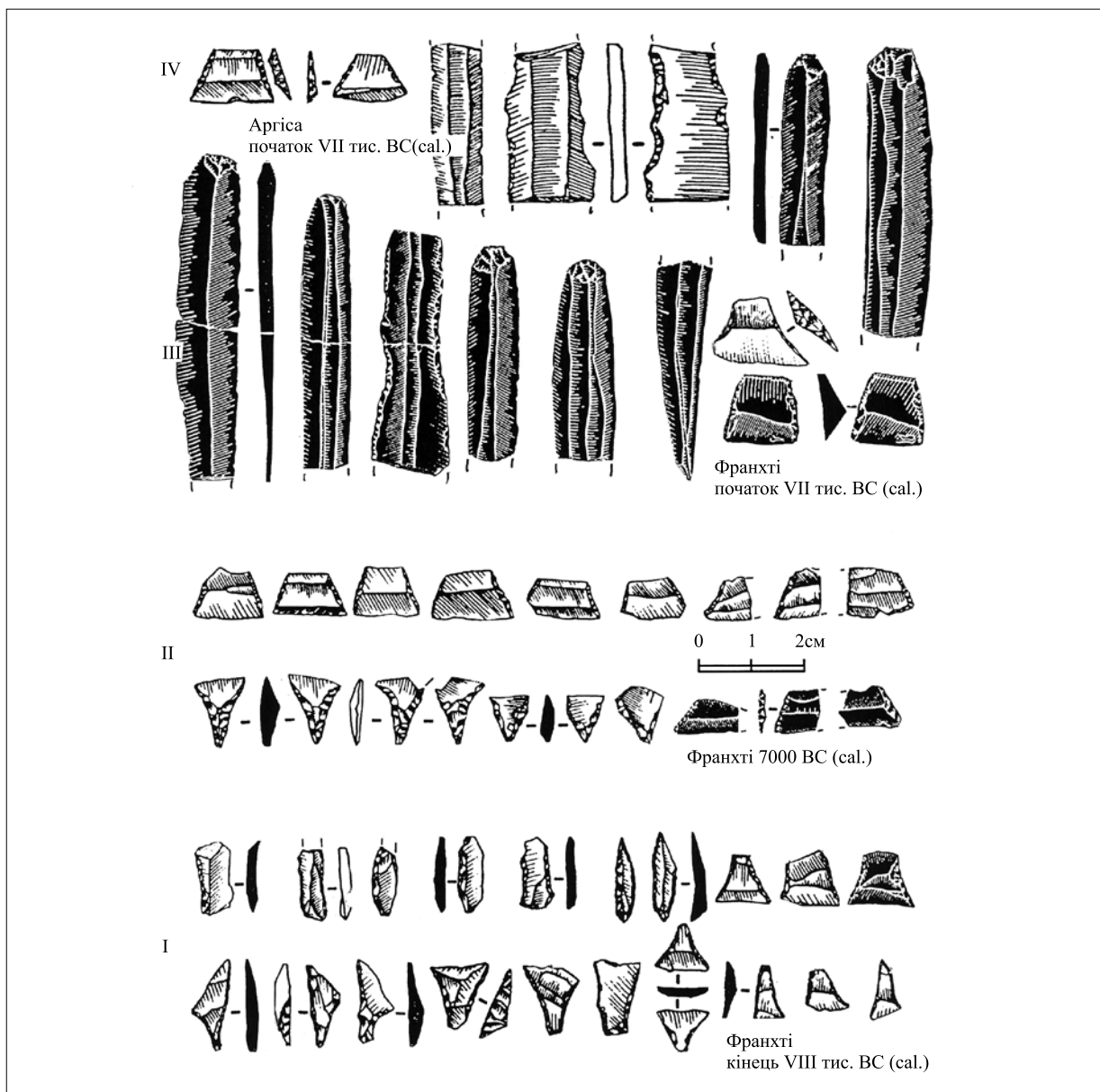

Рис. 6. Крем'яний та обсидіановий інвентар пізньомезолітичного (I), початково неолітичного (II) і ранньонеолітичного (III) шарів печери Франхті та шару докерамічного неоліту поселення Аргісса (IV) Греції (Perles 2001, р. 33, 48, 88, 204)

ший розвиток відтискної техніки обробки кременю раннього неоліту Подунав'я.

Типологічні аналогії гребениківським комплексам знаходимо і в докерамічному (Аргісса) та ранньокерамічному (Сескло, Ахіллеон, Неа Некомедія) неоліті Фессалії (рис. 1), від якого беруть початок згадані культури Криш, Старчеве, Кереш Подунав'я. Зокрема в обсидіановій індустрії Аргісси, що датується кінцем VIII тис. BC (cal.), широко представлено правильні відтискні пластини та симетричні трапеції з їх перетинів (рис. 2, 47—57). Аналогічні вироби зафіксовано в шарах докерамічного неоліту печери Франхті (фаза X) на півночі Пелопоннесу, а також поселення Кносос на о-ві Крит (рис. 6),

які датуються близько 7000 BC (cal.) (Perles 1985, р. 19—39, tabl. IV). Схожа пластинчаста індустрія відома з докерамічних шарів Лепенського Виру I, II першої половини — середини VII тис. BC (cal.).

Автохтонна версія походження ГК. Автохтонний підхід у культурно-генетичних побудовах — характерна риса радянської археології, адже на тлі космополітичного міграціонізму відстоювання місцевого коріння стародавніх культур і народів набувало певного патріотичного забарвлення. Ще у 80-х рр. XX ст. патріотичний автохтонізм часто підсвідомо сповідувався і в українській археології. Так, О.П. Черниш вважав, що молодоська культура безперервно розвивалася в Се-

редньому Подністров'ї з епохи муст'є до мезоліту. Витоки Кукреку «опускали» на 20 тис. років у палеоліт, аж до «орин'яцьких стоянок типу Кремс-Дюфур» — Муралівка, Сюрень-1, Анетівка-1 (Телегін 1982, с. 118—119). В.Н. Станко (Станко 1982; 1991, с. 8—12) включив кукрецькі пам'ятки до анетівської культури, оскільки вбачав їх генетичне підґрунтя в матеріалах ранньої епігравецької стоянки Анетівка II. Наявність значної кількості архаїчних трапецій у фінально-палеолітичному комплексі Царинка дало підстави віднести його до ранньої фази ГК, таким чином опустивши її коріння в пізній палеоліт Одещини (Станко 1982; 1991, с. 8, 14).

Проте першим автохтонність ГК та виділеного ним її надпорізького аналога з численними трапеціями — пам'яток типу Василівка (Ненаситець) — проголосив В.М. Даниленко (Даниленко 1969, с. 24). «Перехід від мезоліту до неоліту... від Дніпровського Надпоріжжя до Пониззя Дунаю, відбувався під знаком асиміляції місцевої пізньотарденуазької культури гребениківського типу і виникнення на взаємній архаїко-неолітичній культурі приазовсько-кукрецького складу» (Даниленко 1969, с. 176). Він же на основі домінування трапецій окреслив генетичну лінію розвитку: «від нижніх шарів Осокорівки і Рогалик-Акимівського до Василівки та Гребеників» (Даниленко 1969, с. 61).

Цю ідею пізніше розвинув і поклав в основу царинківсько-гребениківської лінії розвитку мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я В.Н. Станко (Станко 1982; 1986, с. 24—26; 1991, с. 8, 14). Як зазначалося, В.Н. Станко вважає Царинку та Гребеники послідовними хронологічними етапами єдиної гребениківської культурно-історичної спільноти, історія яких, на його думку, почалася у фінальному палеоліті, коли «на основі пізньопалеолітичних індустрій гінцівсько-борщевського типу формуються комплекси типу Осокорівка (шар IIIa) і Рогалик 2». У ранньому мезоліті їх нащадки — носії царинківських традицій — просунулися на нижній Дністер, де й утворилася власне гребениківська культура. На цей час у степовому Побужжі, за В.Н. Станко, сформувалася пізньоанетівська (кукрецька) культура. «У пошуках мисливської здобичі племена гребениківської та анетівської культурних традицій просуваються далеко на захід... назустріч туру, який у цей час переселявся в степи з Центральної Європи... На новій території межиріччя Дністра, Дунаю та Пруту... почалося приручення тура» (Станко 1986; 1991, с. 8, 14).

Ця концепція автохтонного походження ГК не узгоджується з великим хронологічним розривом у 4—5 тис. років між фінальнопалеолітичними пам'ятками типу Царинка та пізньо-

мезолітичними гребениківськими (Залізняк 1998, с. 183).

Подальший розвиток започаткованої В.М. Даниленком і розвинутої В.Н. Станко автохтонної версії генези ГК знаходимо в новій праці І.В. Сапожникова (Сапожников 2005). На відміну від згаданих фундаторів концепції, дослідник «слідом за Я.К. і С.К. Козловськими (1975, с. 344—346), схиляється до можливості генези цієї культури від шан-кобинських комплексів, репрезентованих, зокрема, двома верхніми шарами Михайлівки». Отже, І.В. Сапожников вважає, що ГК сформувалася у Північно-Західному Надчорномор'ї на основі фінальнопалеолітичних пам'яток типу Михайлівка (Білолісся) і проіснувала в регіоні протягом усього мезоліту та першої половини неоліту, тобто з початку пребореалу до розвиненого атлантикуму (від 10,3 до 6 тис. ВР). У пізньому мезоліті з Нижнього Подніпров'я та Надазов'я на Одещину просунулися носії кукрецьких традицій, які спочатку «зливалися» з гребениківцями, а потім «витиснули» їх на захід за Прут і Дунай, а також на північ — на верхній та середній Дністер. На розвиненому самчинському етапі буго-дністровського неоліту «гребениківське населення повертається» із-за Дунаю та верхнього Дністра на батьківщину (Гиржеве) і «формує особливий степовий варіант савранської фази БДК» (Саврань, Пугач-1, 2, Гард, Ташлик-2), який брав участь у формуванні раннього Трипілля (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 21—22).

Ця смілива, але, на жаль, малодоказова через бідність джерел реконструкція гребениківської історії потребує коментарів.

Технологія і типологія крем'яних виробів комплексу Білолісся принципово відмінна від гребениківської. Крім розташування в одному регіоні, ці пам'ятки більше нічого не пов'язує. Не випадково автор концепції не навів жодного аргументу на користь декларації про генетичний зв'язок згаданих явищ.

Якщо кукрекці дійсно «витиснули» гребениківців за Дунай, як вважає І.В. Сапожников, то дуже далеко. Адже аналогічний гребениківському крем'яний інвентар, як зазначалося, характерний не лише для культури Криш Румунії, але й Кереш Угорщини та Старчеве колишньої Югославії. Якщо гребениківська технологія походить із Північно-Західного Надчорномор'я, то з Одещини доведеться виводити й ранній неоліт Подунав'я — від Загреба і Будапешта до Кишинєва і Софії. Тоді як пояснити з автохтонних позицій появу аналогічної крем'яної індустрії у докерамічному неоліті Східної Греції (Аргісса, Неа Нікомедія, Протосескло, Франхті, Кнос) за тисячу років до витіснення гребениківців із Одещини на захід?

Зрозуміло, що сумнівний через недоказовість сюжет про «витіснення» з наступним поверненням на історичну батьківщину гребениківців знадобився, щоб знайти місце в їх непростій історії кукрецькому епізоду, який археологічно добре фіксується кукрецькими матеріалами Одещини та Молдови. Однак чи не простіше визнати, що пращури гребениківців з їхнім пізнім протонеолітичним за усіма параметрами інвентарем просунулися на Одещину з не дуже віддаленого від неї Подунав'я, де відтиска технологія і трапедії з'явилися значно раніше, ніж на нижньому Дністрі та нижньому Бузі. Прибульці застали на своїй новій батьківщині місцеву кукрецьку людність. Синтез переселенців із автохтонами спершу зумовив постання синкритичних гребениківсько-кукрецьких комплексів із тенденцією до поступового згасання кукрецьких традицій, які з часом зникли з крем'яних комплексів Південно-Західної України першої половини — середини VI тис. BC (cal.) (Гіржеве на Одещині, пізня буго-дністровська культура (БДК) Побужжя, Гард та Пугачі на Нижньому Побужжі).

Такий розвиток подій підтверджують дані абсолютного датування гребениківських пам'яток та їх аналогів на сусідніх територіях. Воно знімає необхідність у бездоказових твердженнях про утворення ГК на самому початку мезоліту від Білолісся, відхід гребениківців із Північно-Західного Надчорномор'я на Дністер і Дунай та їх «друге пришестя», за висловом І.В. Сапожникова, на батьківщину, прихід мешканців стоянки Гіржеве з верхнього Дністра, чим нібито пояснюється відсутність на пам'ятці кукрецьких виробів. Останній пасаж не переконує, бо пам'ятки з різними кукрецькими елементами давно відомі якщо не на верхньому, то середньому Дністрі й у верхів'ях Реуту — Фрумушика I, Старі Бедражі, Варварівка IX, Цариград II та ін. Чи не природніше пояснити відсутність кукрецьких виробів на Гіржевому пізнім, неолітичним, віком пам'ятки, що функціонувала в часи, коли впливи Кукреку на Одещині вже не відчувалися?

У світлі сказаного висновок І.В. Сапожникова, що «гіпотеза про те, що носії традицій гребениківської (мезолітичної), а також неолітичної буго-дністровської культур з'явилися у Північно-Західному Причорномор'ї внаслідок міграцій з Південних Балкан і навіть Анатолії, не знайшли свого підтвердження», на нашу думку, не є логічним. Отже, старі автохтонні побудови (навіть у реанімованому вигляді) щодо походження ГК від фінальнопалеолітичних пам'яток Одещини типу Білолісся новими археологічними фактами та аргументами не підтверджуються.

До того ж, не існує такої гіпотези про пряму міграцію гребениківців чи людності БДК «з Південних Балкан та навіть Анатолії». Схоже, що

І.В. Сапожников має на увазі неодноразово висловлене нами за останні 10 років (Залізняк, 1995, с. 6) переконання про «балкано-дунайські витоки чи генетичні зв'язки Гребеників та БДК із раннім неолітом Подунав'я та безкерамічним неолітом Східної Греції». У цьому випадку йшлося про складний і маловивчений процес інфільтрації носіїв відтискової протонеолітичної техніки обробки кременю зі Східної Греції на північ у Подунав'я, а звідти у Північно-Західне Надчорномор'я. Безглуздо писати про пряму міграцію гребениківців на Одещину з Південної Греції, тобто Пелопоннесу, весь мезоліт якої представлено лише печерою Франхті, а тим паче з Анатолії.

Разом із тим про швидке розселення наприкінці VII тис. BC (cal.) ранньонеолітичних землеробів із крем'яним інвентарем, що дуже нагадує гребениківський, із Фессалії у Середнє Подунав'я та Трансільванію свідчать новітні дані радіокарбонного аналізу (Biagi, Shennan, Spataro 2005, p. 45), про що йтиметься далі.

Балкано-дунайські витоки ГК. Альтернативою автохтонного походження ГК є версія її балкано-дунайського коріння (Залізняк 1995, с. 6, 11—12; 1998, с. 183; 2005, с. 122—126). На відміну від автохтонної, ця гіпотеза пояснює широкі паралелі крем'яним виробам Гребеників у балкано-дунайському неоліті й знімає хронологічні неузгодженості, про які йшлося у попередньому параграфі. До речі, сумніви щодо автохтонності ГК, зокрема її генези на основі пам'яток типу Царинка, останнім часом висловлює І.А. Борзіяк (Борзіяк 1997, с. 22). Він, як і автор цих рядків, виводить Гребеники із Середнього Подунав'я, вказуючи на типологічні аналогії із комплексом Куйна Туркулуї.

Згадані прямі аналогії крем'яному інвентарю ГК у ранньому неоліті Подунав'я, а саме — культурах Криш, Старчеве, Кереш, дають підстави вважати Гребеники органічною частиною цієї спільноти. А оскільки ранньокерамічний неоліт Подунав'я, на думку переважної більшості дослідників Європи, походить від докерамічного неоліту Фессалії (Whittle 1985, p. 37—49; Perles 1985, 2001; Biagi, Shennan, Spataro 2005), то й генетичне коріння Гребеників опосередковано сягає Східної Греції. На це вказують і прямі типологічні паралелі гребениківським крем'яним комплексам у значно давніших докерамічних комплексах Греції (Аргісса, Франхті, Кнос).

Зважаючи на сучасний стан вивчення джерел, поширення представленої в матеріалах ГК протонеолітичної техніки обробки кременю могло відбуватися наступним чином. Властиві Гребеникам серії трапедій на перетинах правильних відтискних пластин є характерним

елементом протонеолітичної техніки обробки кременю, витоки якої, на думку Януша та Стефана Козловських, слід шукати поза межами мезолітичної Європи. Дослідники припускають, що на Балканах ця технологія могла поширитися на зорі неоліту з Близького Сходу (Kozłowski S. 1985; Kozłowski J. 1985). Зокрема, С.К. Козловський (Kozłowski S. 1985, р. 13) серед можливих попередників цієї індустрії називає прото-неолітичні комплекси культури Джармо в Іраку та Дам-Дам Чешме в Центральній Азії.

Найдавніші її прояви в Європі, як вже зазначалося, маємо в комплексах докерамічного неоліту Криту (Кнос), Пелопоннесу (Франхті, фаза Х), Фессалії (Аргіса), які датуються кінцем VIII — початком VII тис. BC (cal.) (Perles 1985, р. 35). У своїй останній монографії відома дослідниця мезоліту та неоліту Греції Катрін Перлес називає докерамічний неоліт Греції початковим (Initial Neolithic) і датує на основі радіокарбонівих дат печери Франхті та нижніх шарів Кноса, Аргіси та Сескло в межах 75000—6500 BC (cal.) (Perles 2001, р. 85—87). Численні прямі паралелі в давніших матеріалах неоліту Південної Анатолії дали підстави дослідниці разом із переважно більшістю сучасних вчених виводити неоліт Греції із Малої Азії (Perles 2001, р. 52—54, 96, 97; Hassan 2001; College, Conolly, Shennan 2004). Це відоме з часів Г. Чайлда та Г. Кларка положення останнім часом підтверджено новими переконливими аргументами, зокрема щодо генетичного зв'язку доместикованих тварин (вівця-коза) та рослин (пшениця, ячмінь) неоліту Балкан і Подунав'я з дикими прашурами Близького Сходу. Про близькосхідні витоки неоліту Європи свідчить морфологічна та генетична подібність антропологічних матеріалів із Балкан та Подунав'я (неоліт Фессалії, культури Старчеве, Кереш, ЛСК) з найдавнішим населенням Чатал Гююк в Анатолії і відсутність такого зв'язку з похованими в мезолітичних шарах печери Франхті у Греції (Pinhasi, Pluciennik 2004, р. 73).

Переважає більшість вчених вважає, що неолітизацію Греції розпочали переселенці з півдня Анатолії на пізньому етапі докерамічного неоліту В (PPNB), тобто наприкінці VIII тис. BC (cal.) (Perles 2001, р. 96—97; Hassan 2001, р. 13; College, Conolly, Shennan 2004, р. 47). Саме у цей час досконала відтискна технологія обробки обсидіану та кременю з'являється у найдавніших шарах докерамічного неоліту Греції (Кнос, Франхті, Аргіса).

К. Перлес докладно аналізує зміни в крем'яній індустрії півдня Балкан у процесі неолітизації регіону (Perles 2001, р. 31—37, 45—50, 89, 201—208). Зокрема, крем'яним виробам пізньомезолітичних шарів печери Франхті другої половини VIII тис. BC (cal.) властиві використання місцевої сировини, відщеповість, пластинки з притупленим краєм, численні трансверсальні наконечники стріл у вигляді високих асиметричних

трапецій на відщепках (рис. 6, I). Дослідниця вбачає певні паралелі цій мезолітичній індустрії в матеріалах півдня Анатолії (Perles, 2001). В.О. Манько знайшов прямі аналоги згаданим трансверсальним наконечникам з Франхті в комплексах Шунера та Нахал Ісарон з Південного Леванту (Goring-morris, 1993, fig. 11, 13).

Початок неолітизації фіксується появою на пам'ятках регіону імпортованого з о-ва Мелос в Егейському морі обсидіану у вигляді підготовлених нуклеусів, досконалих відтискних пластин та симетричних трапецій із їх перетинів, які К. Перлес називає «трапеціями ранньонеолітичного типу». Мелоський обсидіан, відтискна технологія та аналогічні гребениківським трапеціям домінують не лише в докерамічному, а й у ранньокерамічному неоліті Греції протягом усього VII тис. BC (cal.) (рис. 6). Як відомо, саме на цьому підґрунті наприкінці VII тис. BC (cal.) формується ранній неоліт Подунав'я (раннє Каранове, Старчеве, Кереш, Криш) з аналогічною відтискною технологією і трапеціями (рис. 2—5).

К. Перлес припускає, що ранньонеолітичну відтискну технологію було принесено у другій половині VIII ст. BC (cal.) до Східної Греції морським шляхом із Анатолії (Perles 2001, р. 52—54, 202). Численні паралелі найдавнішому неоліту Фессалії у Малій Азії, масовий імпорт обсидіану з Егеїди тощо вказують на найвірогідніші витоки ранньонеолітичної відтискної техніки Балкан. Не випадково вона вперше з'явилася в Греції саме як техніка обробки привезеного зі сходу пластичного мелоського обсидіану. Правильні трапеції раннього неоліту Балкан також можуть мати східне походження. Втім не можна виключати, що вони є наслідком реалізації місцевої традиції виготовлення трансверсальних наконечників стріл на основі принесеної зі сходу разом із обсидіаном відтискної техніки отримання досконалих пластин. Недаремно найдавніші правильні трапеції докерамічного неоліту Греції мають увігнуті ретушовані краї (рис. 6, I, III), що властиво трапецієподібним трансверсальним наконечникам мезолітичних шарів печери Франхті (рис. 6, I, III).

Ще до поширення кераміки ця технологія сягнула Подунав'я у VII тис. BC (Лепинський Вир I, II), території Румунії та Молдови (безкерамічні пам'ятки румунського «тарденуазу»), Подністров'я (Сороки, докерамічні шари). Археологічним відповідником цих перших протонеолітичних впливів із південного заходу є безкерамічна ГК Одещини (Залізняк 1995; 1998; 2005), крем'яний інвентар якої є типовим прикладом згаданої відтискної техніки обробки кременю Балкан.

Певні аналогії Гребеникам маємо в матеріалах пам'яток типу Раделичі-2, 4 та Мишани-10 на верхньому Дністрі, крем'яний інвентар яких мало чим відрізняється від гребениківського, хіба

що більшим поширенням кінцевих скребачок на пластинах та торцевих нуклеусів. Це явище під назвою «безкерамічна фаза сороцького неолітичного комплексу» виділяв ще В.І. Маркевич (Маркевич 1974, с. 127). А після публікації матеріалів згаданих стоянок В.В. Коноплею (Конопля 1996) на них звернув увагу Д.Л. Гаскевич, який слідом за своїми попередниками вважає їх генетичним підґрунтям дністровського варіанта БДК. Цей верхньодністровський аналог ГК є місцевим проявом тієї ж протонеолітичної міграційної хвилі, що у середині VII тис. до н. е. з балкано-дунайського регіону сягнула не лише Нижнього (Гребеники), а й Середнього та Верхнього Подністров'я (Раделичі-2, 4, Мишани-10, докерамічні шари Сорок і, на думку частини дослідників, навіть Надазов'я (Кам'яна Могила-3, Матвіїв Курган), поширюючи техніку плоского нуклеуса для відтискних пластин та правильні трапеції.

У часи відкриття ГК відтискну техніку обробки кременю та правильні трапеції на півдні України розглядали як стадіальне явище, а зазначені типологічні паралелі з Гребениками пояснювали конвергенцією. Однак Л.Я. Крижевська (Крижевская 1992, с. 113) висловила думку про участь носіїв гребениківських традицій у формуванні пам'яток типу Матвіїв Курган у Приазов'ї, а В.Н. Станко припустив гребениківські впливи на донецьку та навіть мурзак-кобинську культури. У світлі нових даних факт швидкого поширення протонеолітичної техніки внаслідок далекої міграції гребениківців степами на схід не здається малоімовірним. Про можливість такої мандрівки з Південно-Західної України на схід засвідчує подібний до гребениківського крем'яний інвентар стоянок Кам'яна Могила-3 (Тубольцев 1995) та Матвіїв Курган Надазов'я, виразні серії трапецій гребениківського типу в пізніх кукрецьких комплексах Надпоріжжя (Кізелевий-1, 5) та певні буго-дністровські елементи в кераміці сурської і навіть донецької культур.

Отже, сучасний стан джерел дає змогу говорити про поширення близько середини VII тис. ВС протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю з властивими ГК особливостями крем'яного інвентарю (плоскі нуклеуси для відтискних пластин середніх розмірів, серії правильних трапецій) у степовій смузі України — від гирла Дунаю майже до пониззя Дону (Гребеники, докерамічні шари Сорок, Раделичі, Кам'яна Могила-3, Матвіїв Курган). Можливо, виділені В.М. Даниленком пам'ятки типу Василівка з серіями правильних трапецій та трапеції у кукрецьких комплексах сурської культури відбивають сліди впливу гребениківських мігрантів на кукрецьких автохтонів Надпоріжжя.

Останнім часом В.О. Манько звернув увагу на типологічні паралелі між крем'яними комплексами Матвієвого Кургану Східного Надазов'я та культури Джейтун Туркменістану, генетично пов'язаної з протонеолітом півночі Іра-

ну та Іраку. Вже зазначалося, що С.К. Козловський вбачав паралелі відтискної техніки балкано-дунайського регіону в протонеолітичних шарах Іраку та Центральної Азії. Можна припустити, що ця техніка обробки кременю поширювалася з Близького Сходу не лише Середземномор'ям на захід та через Балкани в Центральну Європу й Північне Надчорномор'я, але й на північний схід — у Центральну Азію.

За радіокарбонowymi датами гребениківських стоянок та їх аналогів у Північному Надчорномор'ї (Залізняк 2005б, с. 10), ця людність, імовірно, почала просуватися у Північно-Західне Надчорномор'я з Нижнього Подунав'я ще в середині VII тис. до н. е. Згадані кукрецькі домішки у гребениківських комплексах Одещини, а також ранніх безкерамічних шарах Сорок за-свідчують, що тут гребениківці зустрілися і почали контактувати з кукрецькими автохтонами надчорноморських степів, які заселили Нижнє Подністров'я ще до приходу протонеолітичних колоністів із Подунав'я.

Синтез місцевого кукрецького населення з балкано-дунайськими прибульцями у цей час відбувався й на півночі Молдови. З верхів'їв річок Реут та Прут походить група комплексів мікролітичного кременю типу Фрумушика (Варварівка IX, Старі Бедражі, Гура-Каменка IV, Цариград II, Костешти, Фрумушика-1), в яких кукрецькі вироби (олівцеподібні нуклеуси, пластинки з притупленим краєм, кукрецькі вкладні) поєднуються з гребениківськими трапеціями та однобічними нуклеусами. Д.Я. Телегін (Телегін 1982, с. 113) відніс їх до кукрецьких пам'яток, а сучасні молдовські дослідники виділяють окремий реутський локальний варіант Кукреку (Борзіяк 1997, с. 22; Коваленко, Цой 1999, с. 261). Досліджуючи рештки архаїчної кераміки, принаймні частину цих комплексів можна датувати початком неолітичної доби.

На особливу увагу заслуговує колекція Цариграду II (Коваленко, Бодян 1999), що фактично є кукрецьким комплексом з невеликою серією трапецій гребениківського типу. Судячи з публікації, вона дуже нагадує матеріали стоянок Добрянки-1—3 на р. Тікич (Залізняк, Манько 2004; Залізняк, Товкайло, Кухарчук 2005).

Усі без винятку кукрецькі комплекси типу Фрумушика Північної Молдови містять гребениківську домішку у вигляді сплюснених нуклеусів та правильних трапецій, роль якої зростає у напрямку на південь, де в степах Північно-Західного Надчорномор'я мікролітичні комплекси набувають власне гребениківського вигляду. Разом із тим майже всі пам'ятки ГК містять типові кукрецькі вироби. Тут є стоянки з нечисленними кукрецькими виробами (Гребеники, Познанка, Казанка), а є й такі, де вони домінують над гребениківськими, і тоді стоянки визнають кукрецькими (Залізничне, Трапівка).

Розквіт властивої Гребеникам відтискної технології у Центральній Європі пов'язаний із найдавнішою неолітичною спільнотою регіону Криш-Старчеве-Кереш (рис. 1), поява якої у Подунав'ї фіксується поширенням монохромного керамічного посуду. Останні дослідження хронології раннього неоліту Балкан та Подунав'я свідчать про надзвичайно швидке поширення найдавнішої кераміки на нижньому та середньому Дунаї (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005), яка спершу з'явилася близько 6500 BC (cal.) у Фессалії (Сескло). Північніше, в долині р. Стримон, найдавнішу кераміку знайдено на поселенні Гулубник, що датується близько 6100 BC. З басейну р. Стримон, у Болгарії неолітична людність із монохромною керамікою усього за 150 років розселилася на величезних просторах від Тиси на заході й до Пруту на сході, започаткувавши згадану культурну спільноту Криш-Старчеве-Кереш. Найдавніші пам'ятки Криш Центральної Румунії датуються кінцем VII тис., а Кереш Потисся — початком VI тис. BC (cal.) (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005).

Кришські колоністи досягли басейнів Пруту й Дністра ще пізніше, на думку молдавських колег, лише в другій чверті VI тис. BC (Ларина 1999). Оскільки БДК України формувалася під впливом Криш Молдови, то рання її печерська фаза не може бути старшою за найдавніші кришські пам'ятки Подністров'я.

Отже, техніку виготовлення правильних трапецій із відтискних пластин, знятих із одностороннього, часто сплющеного нуклеусу, було принесено в Південно-Західну Україну двома послідовними хвилями мігрантів із балкано-дунайського регіону — гребениківською та кришською.

Хронологія. Прибічники автохтонного походження ГК (В.М. Даниленко, В.Н. Станко, І.В. Сапожников) від місцевого фінального палеоліту Одещини пам'яток типу Осокорівка-3в, Царинка чи Білолісся фактично визнають, що вона виникла ще до початку мезоліту. Проте цим уявленням часів відкриття ГК суперечить хронологія поширення властивої Гребеникам протонеолітичної техніки на Балканах та в Подунав'ї. Уже зазначалося, що за наявними даними в Європі вона вперше з'явилася не у Північно-Західному Надчорномор'ї, а в докерамічному неоліті Східної Греції наприкінці VIII тис. BC (cal.) і поширилася у середній смузі континенту протягом VII—VI тис. BC (cal.). Відсутні будь-які археологічні матеріали, які б засвідчували її появу на Одещині на межі палеоліту з мезолітом, як зокрема вважає І.В. Сапожников (Сапожников 2005).

Прибічники пізньомезолітичного віку ГК (Телегін 1982; Смольянинова 1990; Залізняк 1995; 1998) до появи радіокарбонових дат спиралися на характерну для пізнього мезоліту ти-

пологію крем'яних виробів. Було зроблено висновки, що стоянка Гіржеве, з огляду на наявність характерних для неоліту стрілчастих скребачок та окремих трапецій із ретушшю, що заходить на спинку, синхронна ранньому неоліту (культури Криш, БДК) басейнів Пруту, Дністра та Південного Бугу.

На цей час є 9 радіокарбонових дат для гребениківських і їм подібних пам'яток Надчорномор'я (Залізняк 2005б, с. 10), які всі припадають на другу половину VII тис. BC (cal.), тобто на розвинений атлантикум. Зокрема, для стоянки Мирне отримано дату 7200 ± 80 BP, а для Гіржевого — чотири дати в межах 7050—7390 BP. Подібні до гребениківських комплекси з нижніх безкерамічних шарів Сорок-2 (Подністров'я) та Матвійв Курган (Надазов'я) датовано за C-14 серединою VII тис. BC (cal.). Це дає підстави припускати, що носії протонеолітичної технології гребениківського типу просунулися на південний захід України близько середини VII тис. BC.

Посилання І.В. Сапожникова на типологічні паралелі ГК із Мурзак-Кобою Гірського Криму з метою довести більш ранній, бореальний, вік Гребеників не здається переконливим. Адже всі достовірні дати мурзак-кобинських пам'яток концентруються в межах другої половини VII—VI тис. BC (cal.), тобто, як і дати ГК, у межах розвиненого атлантикуму. Про це ж засвідчують і згадані прямі аналогії гребениківському кременю в матеріалах раннього неоліту Подунав'я, що датується кінцем VII — серединою VI тис. BC (cal.).

Твердження, що «тарденуазькі пам'ятки у Гірському Криму з'являються раніше кукрецьких» (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 89) взагалі суперечить загальновідомим фактам стратиграфії кримського мезоліту. В усіх відомих випадках тарденуазькі шари печер Криму лежать над кукрецькими, а не навпаки (Фат'яма-Коба, Шан-Коба, Кукрек) (Залізняк 1998, рис. 8, 3).

Отже, спроба довести, що ГК на Одещині існувала до появи тут Кукреку посиланням на паралелі з мурзак-кобинською культурою Криму, яка нібито давніша за Кукрек Криму, обертається проти самого ж автора твердження, оскільки Мурзак-Коба як стратиграфічно, так і за даними радіокарбонового аналізу в цілому молодша за гірський Кукрек. Отже, її паралелі з Гребениками свідчать на користь загалом молодшого віку ГК порівняно з Кукреком Надчорномор'я.

Існує проблема датування раннього етапу БДК, крем'яні матеріали якої мають певні аналогії у гребениківських. Останнім часом Київською лабораторією радіокарбонового аналізу отримано серію із 20 дат, за якими пам'ятки ранньої печерської фази БДК Південного Бугу, крем'яний інвентар та кераміку яких позначено кришськими впливами, датуються в межах 6355—5960 BC (cal.) (Залізняк 2005а, додаток). М.Т. Товкайло (Товкайло 2004; 2005) звернув увагу на парадок-

сальність ситуації, коли рання фаза БДК, за даними Київської лабораторії, датується майже на півтисячоліття давнішим часом, ніж румунські та молдавські колеги датують III та IV фази культури Криш у Молдові, на пам'ятках якої маємо типологічні паралелі ранній кераміці БДК. Виходить, ранні стоянки БДК постали під впливом значно пізніших за них пам'яток культури Криш. Абсурдність ситуації засвідчує помилку в датуванні зазначених явищ.

Утім існування культур кола Криш-Старчеве в межах 6100—5600 BC (cal.) останнім часом підтверджено новими датами різних лабораторій Європи (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005). За наявними даними кришські впливи з Трансільванії сягнули По-дністров'я не раніше початку VI тис. BC (cal.) (Ларина 1999, с. 98). Якщо навіть припустити, що сталося це ще раніше — на стадії монохромної кераміки, то все одно найдавніші стоянки посталої на кришських впливах БДК не можуть бути старшими за 6000 BC (cal.).

До речі, надзвичайно ранні дати отримано Київською лабораторією і для відомого ранньотрипільського поселення Бернашівка на Дністрі — близько 5400 BC (cal.), що не узгоджується з даними румунських і молдавських колег про зародження Прекукутені не раніше кінця VI тис. BC (cal.) (Ларина 1999, с. 104; Дергачев 1999, с. 181), тобто на 400 р., а за Н.Б. Бурдо (Бурдо 2003, с. 15) — 500 р. пізніше від дати Бернашівки.

Отже, перевірки насамперед потребують згадані дати Київської лабораторії радіокарбонowego аналізу, які суперечать розробленій різними центрами радіовуглецевого датування Європи хронології балкано-дунайського неоліту. Існуючі хронологічні невідповідності можна подолати лише на основі нових радіокарбонowych дат для БДК та синхронних їй культур, зроблених різними лабораторіями. Наразі проблема абсолютної хронології БДК чекає на своїх дослідників.

Історична доля. Археологічні джерела та дані радіокарбонowego аналізу пам'яток ГК, докерамічних шарів Сорок, Кам'яної Могили III, Матвієва Кургану свідчать, що властива гребениківським пам'яткам протонеолітична технологія потрапила в Північно-Західне Надчорномор'я, а можливо, і в Надазов'я з балкано-дунайського регіону ще в другій половині VII тис. BC (cal.). Подібний крем'яний інвентар властивий і культурі Криш-Старчеве-Кереш, людність якої на початку VI тис. BC (cal.), рухаючись із Трансільванії на схід, колонізувала верхів'я Серету, Пруту, сягнувши середнього Дністра, а можливо, й Південного Бугу. Причому якщо носії гребениківських традицій прийшли в степове Надчорномор'я через Нижнє Подунав'я в обхід Карпат — з півдня, то кришське населення, на думку молдавських колег (Ларина 1999; Дергачов 1999, с. 175), просунулося на північ Молдови з Тран-

сільванії — через перевали Південних Карпат (рис. 1). Можливо, саме цим пояснюється поширення притаманних культурі Кереш Закарпаття кінцевих скребачок і транкованих пластин (рис. 5) на кришських стоянках Молдови та пам'ятках типу Раделичі Верхнього Подністров'я і їх відсутність у гребениківських комплексах степового Надчорномор'я.

Аналіз джерел, зокрема й крем'яних комплексів, дає підстави стверджувати, що виникнення і становлення БДК було безпосередньо пов'язане з неолітом і раннім енеолітом балкано-дунайського регіону, а її розвиток тривав паралельно з розвитком поширених на території Молдови та Бессарабії культур Криш та ЛСК, а можливо, і ранніх фаз Прекукутені-Трипілля А (Товкайло 2004; 2005).

Слідом за протонеолітичною гребениківською на Правобережжю України котилися нові хвилі неолітичних мігрантів із Подунав'я — культури Криш, ЛСК, Боян, Кукутені-Трипілля та ін. Саме під їхнім впливом на Правобережжі поширилася найдавніша кераміка та навички відтворювального господарства. Як зазначалося, крем'яному інвентарю цих неолітичних мігрантів (особливо Криш, ЛСК) також властиві трапеції із перетинів широких відтискних пластин. Зокрема, подібний до гребениківського крем'яний інвентар походить із кришської стоянки Сокарівка-1 в Молдові, датованої 6650 ± 60 BP (Bln 2425) або 5480 BC (cal.). Потужна кришська хвиля неолітичних колоністів зумовила поширення відповідної кераміки з кришським декором не лише у Подністров'ї, а й Побужжі й навіть Черкаському Подніпров'ї. Певно, кришська хвиля з Трансільванії сягнула не лише басейнів Пруту, середнього Дністра, але й середнього Бугу, тобто кришськими може виявитися не лише певна частина пам'яток дністровського варіанта БДК, але й деякі стоянки Побужжя. Саме під впливом цієї людності на кукрецьких мисливців та рибалок середнього Бугу сформувався бузький варіант найдавнішої неолітичної культури України — буго-дністровської (Даниленко 1969, с. 57—61; Залізняк 1998, с. 183).

Проте його формуванню передувало поширення спочатку в Подністров'ї, а пізніше й Побужжі згаданої відтискної технології та правильних трапецій. У середовищі кукрецьких автохтонів басейну Бугу (Добрянка) трапеції, швидше за все, принесла гребениківська людність та вже згадуване населення, яке залишило на верхньому Дністрі пам'ятки типу Раделичі та докерамічні шари Сорок.

Неолітизація південного заходу України відбувалася у формі синтезу місцевої кукрецької культури з культурою неолітичних колоністів із Балкан та Подунав'я. Археологічним наслідком цього процесу стало виникнення синкретичних крем'яних комплексів, у яких поєднуються кук-

рецькі вироби з принесеною із Балкан та Подунав'я протонеолітичною технікою виготовлення відтиснених пластин і правильних трапецій.

Поєднання цих різних технік почалося в Північно-Західному Надчорномор'ї з приходом сюди носіїв відтискової технології. Невипадково всі гребениківські колекції (за винятком Гіржевого) мають кукрецьку домішку (рис. 2, 30—31). Щось подібне відбувалося й на території Молдови, де в мікролітичних комплексах типу Фрумушика (Варварівка IX, Старі Бедражі, Гура-Каменка VI, Цариград II, Костешти, Фрумушика-1) кукрецькі вироби поєднано з гребениківськими трапеціями. Не виключено, що фрумушицька група пам'яток сформувалася внаслідок відходу на північ кукрецьких аборигенів Надчорномор'я внаслідок тиску з півдня гребениківських мігрантів у другій половині VII тис. BC (cal.).

Цей кукрецько-гребениківсько-кришський синтез продовжився на Південному Бузі на етапі становлення БДК. Невипадково крем'яний інвентар ранньої печерської фази БДК серед типових кукрецьких виробів містить серії трапецій, пластин та нуклеусів гребениківського типу. До речі, про синкретичний гребениківсько-кукрецький характер місцевого неоліту писав В.М. Даниленко (Даниленко 1969, с. 61). Виразні серії трапецій гребениківського типу властиві пізній, керамічній, фазі Кукреку Середнього Подніпров'я і Приазов'я (Лазарівка, Крушники, Добрянкa-1—3, Велика Андрусівка, Кізлевий-1, 5, Кам'яна Могила, верхні шари).

Зрозуміло, що кукрецькі та гребениківські вироби мають різне походження і належать до різних культурних традицій, однак їх наявність в одних комплексах здебільшого не є результатом механічного змішування різночасових матеріалів. На нашу думку, це, як правило, так звана органічна суміш: сполучення різнокультурних

матеріалів унаслідок спільного проживання на одному поселенні носіїв різних культурних традицій (Залізняк 1998, с. 218—220; Залізняк, Манько 2004, с. 146—148).

Спроба пояснити наявність згаданих різнокультурних елементів в одних крем'яних комплексах механічним змішуванням різночасових матеріалів не витримує критики. Адже у такому випадку дійдемо абсурдного висновку, що всі, крім Гіржевого, гребениківські та кукрецькі комплекси Молдови, південного заходу і центральної частини України змішані, оскільки на всіх стоянках пізнього мезоліту та раннього неоліту від гирла Дунаю до Дніпра кукрецькі вироби знайдено разом із гребениківськими трапеціями.

Започаткований гребениківцями тривалий демографічний тиск із південного заходу на аборигенів середнього Бугу спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку. З кінця VII до V тис. до н. е. все нові й нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витісняючи в Середнє Подніпров'я спочатку мезолітичних автохтонів кукрекців, а потім людність посталої під балкано-дунайськими (зокрема кришськими) впливами БДК. По суті, вона також була синтезом місцевих кукрецьких (крем'я) та принесених мігрантами з Молдови кришських (кераміка, трапеції) традицій. На розвиненому самчинському етапі БДК ці переселенці з Південного Бугу досягли Середнього Подніпров'я (Велика Андрусівка, Старосілля) та Київського Полісся (Лазарівка, Крушники, Прибір-7а). За їх безпосередньої участі в VI тис. до н. е. почалася неолітизація Середнього Подніпров'я та Київського Полісся (Залізняк 1998, с. 183, 231, 232; 2005а, б), зокрема й формування дніпро-донецької культури Києво-Черкаського Подніпров'я.

Борзаяк И.А. Мезолит Молдовы: общий обзор // ДСПК. — 1997. — Т. 6. — С. 18—24.

Борисковский П.И. Разведки памятников каменного века в Одесской области в 1962 г. // КСОГАМ, 1962. — 1964. — С. 12—17.

Борисковский П.И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии. — М., 1975. — С. 55—62.

Бурдо Н.Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 5—18.

Даниленко В.Н. Неолит України. — К., 1969.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 306 с.

Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 3—16.

Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 3—12.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 8.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянкa на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна Доба України. — К., 2004. — № 5. — С. 137—168.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. Дослідження стоянки біля с. Добрянкa на Черкащині Археологічною експедицією НаУКМА 2001, 2003—2005 рр. // Магістеріум. — 2005. — № 20.

Коваленко С.И., Бодян С. Цариград II — поселение раннего неолита на р. Реут в Молдове // Stratum Plus. — 1999. — № 2. — С. 141—147.

- Коваленко С.И., Цой В.Б. К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпато-Днестровском регионе // *Stratum Plus*. — 1999. — № 1. — С. 257—262.
- Конопля В.В. Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі 4 // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. — Львів, 1996. — С. 18—22.
- Красковский В.И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1978. — 70 с.
- Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья // Археологические изыскания. — 1992. — Вып. 5. — 163 с.
- Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // *Stratum plus*. — 1999. — № 2. — С. 10—140.
- Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.
- Пэунеску А. Многослойная стоянка Лапош (Пояна Роман) в Румынии // *Stratum Plus*. — 2001—2002. — № 1. — С. 415—426.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Проблемы раннего мезолита Северного Причерноморья // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. конф. — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 25—26.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Проблеми хронології і культурної періодизації мезоліту і неоліту Північно-Західного Причорномор'я // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2005. — Т. 12. — С. 14—27.
- Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. — К.: Наук. думка, 1990. — 105 с.
- Станко В.Н. Мезолит Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1967. — 20 с.
- Станко В.Н. Мезолит Днестро-Дунайского междуречья // МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 93—110.
- Станко В.Н. Периодизация памятников мезолита Северного Причерноморья // МАСП. — К.: Наук. думка, 1976. — Вып. 8. — С. 15—21.
- Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: памятники и находки. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 90—109.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1982. — 173 с.
- Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1986.
- Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 5—17.
- Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К.: Наук. думка, 1982. — 243 с.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вып. 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т. Неоліт степового Побужжя // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вып. 6. — 165 с.
- Тубольцев О.В. Новое мезолитическое поселение Каменная Могила III // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вып. 1. — С. 1—6.
- Baskay E., Siman K. Some remark on the chipped stone industries of the earliest Neolithic populations in present Hungary // *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. — Warsaw University, 1985. — P. 107—130.
- Biagi P., Spataro M. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula // *Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education*. — RPRP 6—7, 2005. — P. 35—40.
- Biagi P., Shennan S., Spataro M. New observations on the radiocarbon chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures // *Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education*. — RPRP 6—7, 2005. — P. 41—50.
- Goring-Morris N. From Foraging to Herding in the Negev and Sinai: The early to late Neolithic Transition // *Paleorient*. — 1993. — Vol. 19/1. — P. 65—89.
- Karmanski S. Donja Branjevina: A Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia) // Ed. by P. Biagi // *Quaderno* — 10. — Trieste, 2005. — 308 p.
- Kozłowski J. Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. — Warsaw, 1985. — S. 559—566.
- Kozłowski S.K. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium b.c. — Warsaw, 1975. — 259 p.
- Kozłowski S.K. The Preneolithic base of the Early neolithic stone in Europe // *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. — Warsaw University, 1985. — P. 9—18.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. *Pradzieje Europy od XL do IV tysiaclecia p.n.e.* — Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1975. — 504 s.
- Paunescu A. Les industries lithiques du neolithique ancien de la Roumanie et quelques considerations sur l'inventaire des cultures du Nedithique moyen de cette contrec // *Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe*. — Warsaw un-ty, 1985. — S. 75—94.
- Perles C. Les industries du neolithique «preceramique» de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // *Chipped stone indastries of the Early Farming cultures in Europe*. — Warsaw Un-ty, 1985. — S. 19—40.
- Starnini E. Tipological and technological analyses of the Koros culture chipped, polished and grouned stone assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary) // *Atti Soc. Preist. Friuli-V.G.*, Trieste, 8. — 1993 (1994). — P. 29—96.
- Whittle A. *Europe in the Neolithic*. — Cambridge, 1985. — 443 p.

Одержано 28.12.2005

ГРЕБЕНИКОВСКАЯ МЕЗОЛИТИЧНА КУЛЬТУРА:
ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ХРОНОЛОГИЯ, ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА

Статья посвящена гребениковской культуре позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья, которая занимает особое место в мезолите Украины. Именно с ней связывают начало неолитизации Украины. Поэтому особое значение имеют вопросы ее генетических и географических истоков, хронологии, взаимодействия с соседями, в частности с кукрекскими автохтонами Причерноморья, исторической судьбы гребениковского населения, ее роли в неолитизации юго-западной части Украины.

На основании анализа кремневого инвентаря автор отрицает автохтонистскую версию гребениковской культуры и приходит к выводу о балкано-дунайских истоках гребениковских традиций. Их носители были первой прото-неолитической волной переселенцев с Подунавья, которые расселились в Северо-Западном Причерноморье во второй половине VII тыс. BC (cal.). Следом за носителями гребениковской культуры в регион пришли древнейшие земледельцы и скотоводы культур Криш, линейно-ленточной керамики, Кукутени-Триполья.

L.L. Zaliznyak

HREBENYKIVSKA MESOLITHIC CULTURE:
ORIGIN, CHRONOLOGY, FATE

The article is dedicated to Hrebenyivska culture of the late Mesolithic of the Black Sea Northwest coast, which occupies special place in the Mesolithic of Ukraine. It is associated with the beginning of neolithization of Southwestern Ukraine. For this reason the problems of its genetic and geographic origin, chronology, relations with the neighbors, with Kukrek indigenes of the Black Sea coast in particular, historic fate of the Hrebenyky population, and its role in the neolithization of the Southwestern Ukraine are of special importance.

Having analyzed the flint tools the author denies the autochthonous version of the Hrebenyivska culture origin and comes to a conclusion that Hrebenyky traditions have Balkan–Danube background. Their bearers were the migrants of the first Proto-Neolithic wave from the Danube River region who settled in the Black Sea Northwest coast in the second half of the 7th millennium BC (cal.). Hrebenyivska culture in this region was followed by the ancient farmers and cattle-breeders of the Krish, Linear Pottery, and Kukuteni-Trypillya cultures.

Д.С. Гречко, Г.Є. Свистун

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

У статті висвітлено питання щодо кількості, часу, причин виникнення та технології спорудження захисних споруд городищ лісостепової частини басейну Сіверського Дінця скіфської доби.

Лісостепова частина басейну Сіверського Дінця у скіфську добу була щільно заселена. На сьогодні на цій території відомо понад 150 відкритих поселень та городищ (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 151—152). На жаль, до цього часу відомості щодо цих пам'яток не узагальнено. Зокрема, нез'ясованими залишаються питання щодо кількості, часу, причин виникнення та технології спорудження захисних споруд городищ лісостепової частини басейну Сіверського Дінця.

Лісостепові городища раннього залізного віку привертають увагу дослідників уже трива-

лий час. Перші згадки в літературі про ці пам'ятки, серед яких, без сумніву, були й скіфського часу, з'являються в 1627 р. (Книга Большому Чертежу 1950). На початку XX ст. результатом роботи комітету з підготовки XII Археологічного з'їзду в Харкові стала мапа археологічних пам'яток тогочасної Слобожанщини, на якій також було зафіксовано частину городищ скіфського часу (Багалей 1905). До Другої світової війни городищам межиріччя Ворскли та Дінця раннього залізного віку було присвячено працю М. Фукса (Фукс 1931, с. 85—124). Це була одна з перших узагальнювальних праць, у якій було зроблено спробу систематизувати ма-

теріали щодо городищ скіфської епохи в басейні Сіверського Дінця.

Після закінчення Другої світової війни дослідження пам'яток басейну Сіверського Дінця вийшло на новий якісний рівень. Найбільший внесок у їх вивчення зробив Б.А. Шрамко, з іменем якого пов'язано виділення сіверсько-донецьких пам'яток в окрему групу (Шрамко 1962, с. 129). У своїх перших узагальнювальних працях дослідник налічив у сіверськодонецькому Лісостепу 18 городищ (включаючи три укріплення, що нині розташовуються в межах сучасної Білгородської обл. Російської Федерації) (Шрамко 1962а, с. 135—136). У монографії учений зазначає, що більшість цих пам'яток виникла в V—IV ст. до н. е., хоча окремі городища існують із VI ст. до н. е. Б.А. Шрамко вважав, що лісостепові племена споруджували укріплення для захисту від степових скіфів, міць яких зросла після перемоги над Дарієм I (Шрамко 1962, с. 192).

І.І. Ляпушкін відносив городища басейну Сіверського Дінця до так званої пізньозольничної культури та датував їх V—IV ст. до н. е. (Ляпушкін 1962, с. 38—40). Б.Н. Граков, у свою чергу, зазначав про існування не менше 18 таких городищ та відсутність укріплень із незаселеною територією типу Басівського та Мотронинського (Граков 1971, с. 141). В узагальнювальному виданні з археології Скіфії, підготованому В.А. Іллінською та А.І. Тереножкіним, які спиралися на публікації Б.А. Шрамка, чіткої цифри не наведено, а згадуються понад 20 городищ, серед яких були як городища-сховища, так і укріплення з постійним населенням. Найдавнішим городищем регіону вважається Люботинське, що виникло в VI ст. до н. е. (Ільїнская, Тереножкін 1971, с. 126).

У довіднику з археології Харківської обл. колектив авторів зафіксував у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця 16 городищ скіфської доби (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977). Зазначено, що біля с. Таранівка та смт Кочеток є городища (без етнокультурної атрибуції), а дані щодо укріпленого поселення не підтвердилися. Цікаво, що у цьому зводі немає раніше відкритого П.Д. Ліберовим городища неподалік Чернецького Яру та згадуваного у праці І.І. Ляпушкіна Закозарівського (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 86, 133).

У колективній монографії А.І. Тереножкін та В.А. Іллінська зауважують, що басейн Сіверського Дінця у скіфський час був одним із найзаселеніших районів із населенням, спорідненим із племенами басейнів річок Сули та Псла. Автори налічують у цьому регіоні 19 городищ, але які саме укріплення вони мали на увазі, невідомо (Ільїнская, Тереножкін 1983, с. 336).

Значну роботу з вивчення городищ Дніпро-Донського межиріччя провела А.А. Моруженко. У великій статті, присвяченій цій проблематиці, дослідниця пише про 19 сіверськодонецьких лісостепових городищ (три з них нині розташовані у межах Білгородської обл. РФ). У цьому списку немає Сухогомольшанського городища. Авторка вважає, що найдавнішим сіверськодонецьким укріпленням скіфської доби є Люботинське, яке виникло ще у VII ст. до н. е. У VI ст. до н. е. з'являється Донецьке городище, а час існування більшості укріплених поселень припадає на V—IV ст. до н. е. (Моруженко 1985, с. 163).

У статті, присвяченій підсумкам дослідження Люботинського городища, Б.А. Шрамко опублікував мапу лісостепових городищ межиріччя Ворскли та Дінця, з яких до басейну Сіверського Дінця належить 19 пунктів. Цікаво, що на карті виринає із небуття Протопопівське укріплення, натомість зникає Сухогомільшанське, а городище біля Чернецького Яру знову ігнорується. Щодо Люботинського укріплення, то дослідник датує його кінцем VIII ст. до н. е. (Шрамко 1998, с. 12).

Дотепер вважалося, що до кола пам'яток ранньої залізної доби належить і Чугуївське городище. Новітні дослідження дають змогу впевнено віднести його до салтівської археологічної культури епохи раннього середньовіччя (Свистун 2005). Відносно Кантакузівського городища слід зауважити, що його земляні споруди навряд чи можна вважати рештками фортифікацій. За результатами їх обстеження навесні 2005 р. не виявлено застосування правил побудови захисних споруд передусім через недостатньо захищене місце, неузгодженість проходження ліній оборони з рельєфом місцевості, розірваність у багатьох місцях суцільної лінії типу рів-вал та не-характерний профіль останніх. Усі ці фактори не дають змоги впевнено віднести ці земляні споруди до розряду городищ. Останню крапку в цьому питанні можуть поставити лише розкопки.

Отже, ситуація виглядає досить заплутаною. На цей час більш-менш упевнено можна віднести до скіфської доби 18 сіверськодонецьких городищ українського Лісостепу (рис. 1): Баранівське (Шрамко 1962а, с. 136); Городище (Ліберов 1962, с. 62—80); Караван (Шрамко 1957а, с. 25—28); Люботинське (Шрамко 1998, с. 9—140); Закозарівське (Шрамко 1951, с. 44); Яковлевське (Шрамко 1951, с. 45); Хорошевське (Шрамко 1991, с. 50—59); Донецьке (Шрамко 1962, с. 190); Циркуни (Шрамко 1956, с. 106—110); Водяне (Колода, Гречко 2003, с. 3); Мохнач (Свистун 2003, с. 78); Коропові Хутори (Колода 2004, с. 168); Велика Гомольша (Шрамко 1962а, с. 140—142); Таранівське (Буйнов 1976, с. 28); Червоносівське (Шрамко 1972, с. 11); Сіверське

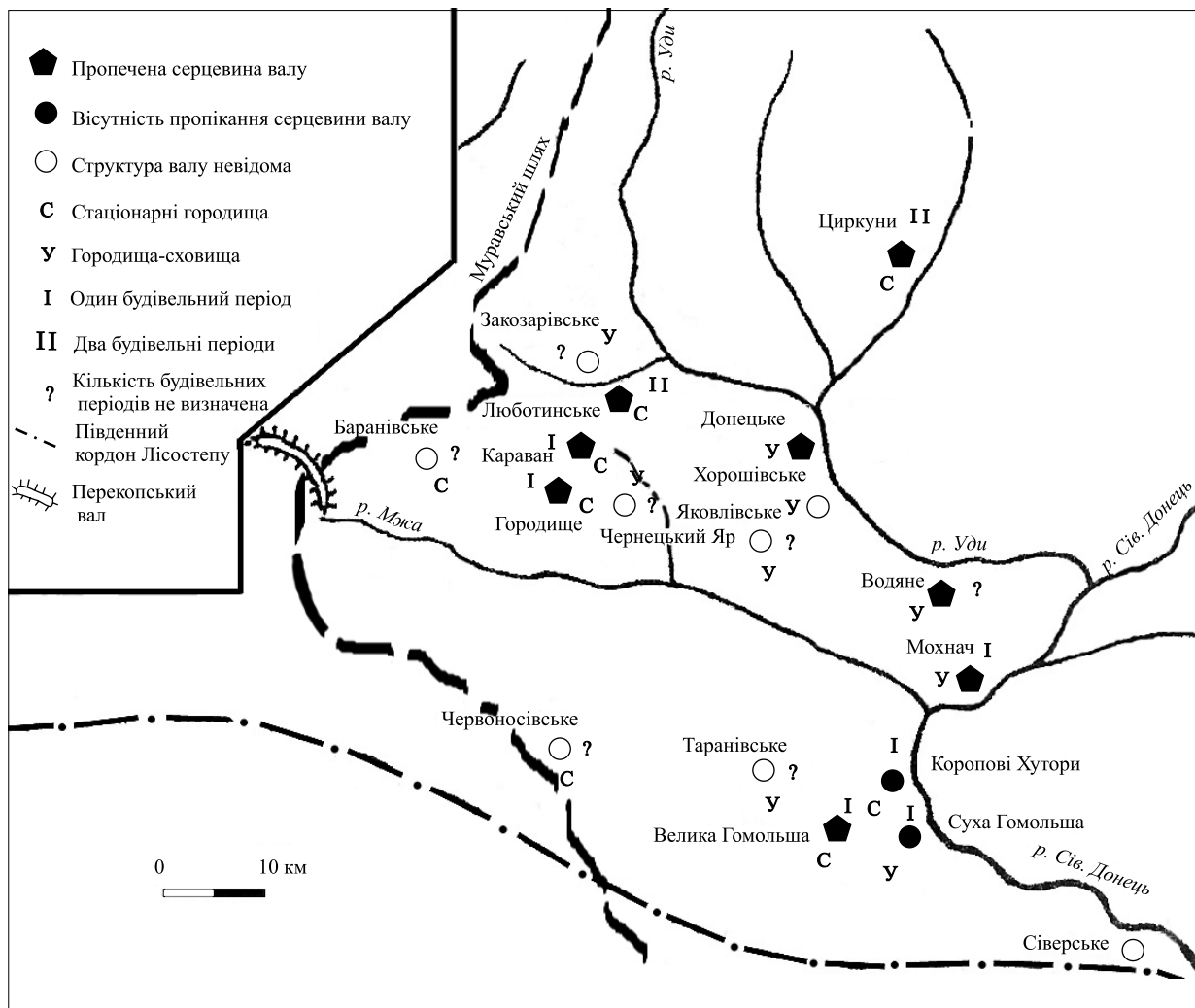

Рис. 1. Сіверськодонецькі городища скіфського часу

(Шрамко 1962а, с. 147—149); Суха Гомольша (Михеев 1969, с. 3—5); Чернецький Яр (Корохина, Окатенко 2004, с. 38—43) (див. таблицю). Швидше за все, це не остаточна кількість городищ скіфського часу в басейні Сіверського Дінця.

Зауважимо, що за результатами розкопок городища Суха Гомольша (Михеев 1969, с. 3—5; Михеев, Дяченко 1972, с. 275—280) не було отримано переконливих доказів того, що фортифікації цієї пам'ятки належать до скіфського часу. Твердження, що зовнішня лінія оборони мала досалтівське походження, свого часу спонукало Г.Є. Афанасьєва зробити обережне припущення, що салтівську цитадель на цьому городищі було зведено на основі раніше побудованої лінії укріплення (Афанасьєв 1987, с. 111). Проте відомо, що салтівські ранньосередньовічні фортеці мали зазвичай кілька ліній оборони, зовнішня з яких завжди була дерево-грунтовою (Афанасьєв 1987, с. 88—132; Колода 1994). У разі використання раніше споруджених фортифікацій салтівське населення здебільшого добудовувало їх,

чого, до речі, не простежено на Сухогомольшанському городищі.

Отже, поки що немає переконливих свідчень належності городища Суха Гомольша до скіфського часу.

Три лісостепові городища скіфської доби в басейні Сіверського Дінця розташовані в межах сучасної Білгородської обл. РФ: Велике Городище, Сабинінське та Дмитріївське (Шрамко 1962а, с. 136). Однак оскільки вони розташовані на значній відстані від основного масиву пам'яток, що розглядаються, й територіально тяжіють до городищ басейну верхнього Псла, у нашій статті вони згадуватимуться лише як аналогії.

На нашу думку, час появи частини сіверськодонецьких городищ однаковий для кількох із них і пов'язаний із порушенням стабільності в Північному Причорномор'ї. Навряд чи укріплення виникали хаотично за відсутності будь-якої загрози, оскільки їх спорудження вимагало великої кількості матеріальних та людських ресурсів.

Серед укріплень зазначеного регіону винят-

кову хронологічну позицію посідає Люботинське городище. Так, Б.А. Шрамко вважає, що це укріплення виникло наприкінці VIII ст. до н. е. (Шрамко 1998, с. 125). Це датування викликає великі сумніви, оскільки на місці майбутнього городища існувало відкрите селище. Комплексів ранньоскіфського часу, які б надійно датувалися раніше кінця VII — початку VI ст. до н. е., у Сіверськодонецькому Лісостепу поки що не знайдено (Шрамко 1998, с. 21—99). Автор розкопок під час датування захисних споруд спирається на знахідки фрагментів іонійських амфор першої половини VI ст. до н. е. у зольних відкладеннях, які нібито перекривають насип валу. Проте з креслення розрізу валу в розкопі № 3 1961—1962 рр. випливає, що, швидше за все, насип валу було споруджено ззовні з використанням ґрунту з рову, а з внутрішнього боку — із золистих відкладень, які накопичилися протягом існування відкритого селища (Шрамко 1998, с. 14, рис. 3). Отже, знахідки іонійських амфор вказують на *terminus post quem* спорудження захисних споруд, які могли бути збудовані не раніше другої половини VI ст. до н. е.

Реконструкція захисних споруд Люботинського городища, запропонована Б.А. Шрамком, у світлі нових досліджень археологів та ґрунтознавців також викликає заперечення. Походження згорілого дерева та шару обпаленої глини слід пов'язувати зі спеціальним технологічним прийо-

мом спорудження укріплень, який було зафіксовано на абсолютній більшості досліджених сіверськодонецьких городищах скіфської доби, а не з пожежами укріплень (Гречко, Свистун 2004, с. 112—114). Лише завдяки цьому Люботинське городище не випадає із загального контексту та знаходить своє місце серед синхронних лісостепових пам'яток басейну Сіверського Дінця. Архаїчні матеріали, виявлені під час його дослідження, ми схильні пов'язувати з відкритим селищем, що існувало у ранньоскіфський час на місці майбутнього укріплення.

Останні дослідження городища в урочищі Городище дали змогу Ю.В. Буйнову віднести його заснування до кінця VI ст. до н. е. (Буйнов, Окатенко 2004, с. 12), хоча на цій пам'ятці було знайдено окремі металеві вироби, що належать, як і деякі матеріали Люботинського городища, до ранньоскіфського часу. Можливо, це вказує на довге перебування в обігу невеликої кількості речей VII ст. до н. е. аж до кінця VI ст. до н. е.

Червоносівське городище, розташоване поблизу Муравського шляху на кордоні зі степом, за результатами розвідок, під час яких було знайдено античні матеріали, було датовано кінцем VI ст. до н. е. (Задников, Шрамко І.Б. 2003, с. 39). Час виникнення Караванського, Донецького та Великогомольшанського городищ Б.А. Шрамко відносить до V ст. до н. е., спираючись у датуваннях, окрім останнього укріплення, на знахідки

Сіверськодонецькі городища Українського лісостепу

№ п/п	Городище	Площа, га	Досліджена площа, м ²	Мис	Плато	Досліджені укріплення	Характер використання		Датування, ст. до н. е.
							Сховище	Стаціонарне	
1	Люботинське	4,2	7190		+	+	+		VI—IV
2	Городище	32	1777	+		+	+		VI—IV
3	Яковлівське	1,1	25	+				+	V—IV?
4	Сіверське	1,9	32	+				+	V—IV?
5	Баранівське	1,4	3	+			+		V—IV?
6	Червоносівське	4,4	2	+			+		VI—V
7	Циркунівське	2,3	176	+		+	+		V—IV
8	Мохначанське	1,4	<1600	+		+		+	V—IV
9	Коропові Хутори	1,5	<1500	+		+	+		V—IV
10	Водяне	2,5	2677	+		+		+	V—IV
11	Донецьке	2	<1100	+		+		+	V—IV
12	Хорошівське	33	83	+				+	V—IV
13	Таранівське	0,8	1	+				+	V—IV?
14	Чернецький Яр	1,2	27,5	+				+	V—IV?
15	Закозарівське	12,5	—	+			+		?
16	Суша Гомольша	2	95	+		+		+	V—IV?
17	Велика Гомольша	7	<150	+		+	+		V—IV
18	Караван	3,2	237	+		+	+		VI—IV

фрагментів амфор зазначеного часу (Шрамко 1957, с. 182; Шрамко 1962, с. 178; Шрамко 1962а, с. 142). Проте знахідки фрагментів іонійських амфор кінця VI ст. до н. е. у золистій підсипці зовнішнього валу Караванського городища дають змогу дещо скоригувати дату виникнення укріплення (Шрамко 1958, с. 16). Зважаючи на знахідки двох бронзових тригранних наконечників стріл, заснування Мохначанського городища можна віднести до пізньоскіфського часу (Колода 2002, с. 6). У цей самий період почало функціонувати городище Коропові Хутори, під час розкопок якого було виявлено досить численні матеріали IV ст. до н. е. (Колода 2004, с. 168). З розкопок укріплення біля с. Водяне походить лише одна датована знахідка — бронзове трилопатеve вістря стріли V—IV ст. до н. е. (Колода 2003, с. 7, табл. XXIII, 11). Те саме стосується й Хорошівського, Циркунівського та Баранівського городищ, які Б.А. Шрамко відніс до пізньоскіфського часу (Шрамко 1991, с. 50—59; 1956, с. 107; 1951, с. 36).

Городища-сховища — Таранівське, Яковлівське та у Чернецькому Яру — практично не мають культурного шару (Буйнов 1976, с. 28; Шрамко 1951, с. 34; Либеров 1962, с. 80), що унеможливорює визначення часу їх експлуатації. Також на сьогодні немає даних щодо хронологічної позиції Закозарівського та Сухогомольшанського укріплень.

Отже, очевидно, що потреба у створенні городищ у землеробського лісостепоного населення Сіверського Дінця виникла наприкінці VI ст. до н. е. В цей час з'являються укріплення в урочищі Городище, Караванське, Червоносівське, укріплюється Люботинське селище. Саме середньоскіфський час (друга половина VI—V ст. до н. е.) був періодом масового виникнення та функціонування городищ у Правобережному Лісостепу, де подібне явище до і після цього часу не фіксується (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1988, с. 19).

Невипадково саме в цей період порушується стабільність у степах Північного Причорномор'я, що було пов'язано з появою нових орд номадів (Алексеев 1992, с. 109; Виноградов, Марченко 1990, с. 150). Це відповідає третій «північнопричорноморській» хвилі кочових скіфів, за С.А. Скорим (Скорый 2003, с. 83—84).

У відповідь на степову агресію місцеве племінне угруповання укріплювало поселення, розташовані поблизу Муравського шляху. Швидше за все, саме в той час і було зведено Перекопський вал. Населення переміщувалося з передстепових районів углиб лісостепу за Перекопський вал. Тоді ж, за наявними матеріалами, відбувалось заселення басейнів річок Лопань, Уда, Харків (Гречко 2001, с. 47). Перші поселення та городища з'явля-

ються безпосередньо на березі Сіверського Дінця (Колода 2004, с. 168), що можна пояснити наявністю на цих територіях (навіть нині) великих лісових масивів (Геоботанічне районування... 1977, с. 188).

Отже, сьогодні можна більш-менш точно говорити про 18 городищ на території сіверсько-донецького українського Лісостепу скіфського часу, що з'явилися наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. через дестабілізацію ситуації у Причорноморському степу, пов'язану з появою нової хвилі номадів у Північному Причорномор'ї.

Незважаючи на тривалу історію вивчення фортифікацій раннього залізного віку, питання їх характеристики, використання будівельних прийомів, загальної конфігурації, призначення окремих елементів конструкції та профілю захисних споруд дотепер залишаються далеко не з'ясованими. Спеціалісти, які вивчають укріплені поселення зазначеного періоду, по-різному уявляють захисні споруди на цих пам'ятках. При цьому не можна не помітити, що під час реконструкції систем оборони мало приділялось уваги питанням співвідношення висновків досліджень конкретних пам'яток із загальноприйнятими (з глибокої давнини) принципами фортифікаційної архітектури, які дуже часто мають позакультурні ознаки.

Архітектурні форми, прийоми і матеріали, що застосовувалися під час будівництва укріплень, часто диктувалися не лише етнокультурною традицією, а й природно-кліматичними умовами, рівнем розвитку виробничих сил і воєнної справи в цілому. Сама етнокультурна традиція багато в чому є вторинним фактором, який ґрунтується на комплексі вищеперелічених першопричин формотворення.

Незважаючи на великі втрати за минулі тисячоліття щодо питання висвітлення, насамперед у письмових джерелах, стародавніх законів фортифікаційного мистецтва, сучасні дослідники мають доступ до достатньої кількості трактатів, які детально висвітлюють цю проблематику (Витрувій 1936; Шуази 1937; Кучма 2001; Два византийских... 2002; Военная мысль... 2002; Губайдулин 2003 та ін.) Залучення цих даних дає змогу провести досить глибокий аналіз загальних законів фортифікаційної архітектури. Під час реконструкції принципів побудови захисних споруд поселень раннього залізного віку, на думку авторів, слід залучити критичний аналіз археологічних решток цих укріплень із загальними законами їх побудови за умови обов'язкового урахування природно-кліматичних, етносоціальних та інших супутніх ознак формотворення.

В історії вивчення захисних споруд городищ скіфського часу в північному Причорномор'ї

можна виділити два основних напрями, неодноразово проаналізовані в літературі. Так, у світлі новітніх досліджень припущення І.В. Фабриціус, що обпалені прошарки в серцевині валів на поселеннях раннього залізного віку є елементом фортифікаційної технології, більш обґрунтоване, ніж трактування їх Б.А. Шрамком як наслідку пожеж оборонних споруд (Гречко, Свистун 2004, с. 112—114).

Звернувши увагу на розміщення і загальну масивність обпалених прошарків у ґрунтових валах на пам'ятках, що розглядаються, не можна не помітити, що вони не могли виникнути внаслідок поверхневої пожежі розташованих на них за давніх часів дерев'яних конструкцій. Ці прошарки завтовшки до 0,8 м і більше займають основну в поперечному розрізі площу, утворюючи ядро конструкції, нижче якого, як правило, розміщується значний прошарок золи, для формування якого необхідний значний доступ кисню під час процесу горіння. Дотримання цієї умови неможливе у випадку руйнації дерев'яних конструкцій і перекриття пірогенного прошарку ґрунтовою масою значної частини насипу валу, що неминуче обсіплеться без опори. Відповідь на питання щодо можливості обпалення на більшу глибину може бути знайдено лише у випадку розгляду спеціально влаштованого для досягнення цієї мети технологічного процесу (Чендев, Колода 2004, с. 336). Одним із альтернативних варіантів баченню вищезазначеної будівельної технології І.В. Фабриціус (Фабриціус 1949, с. 80—91) є врахування наслідків будівельних робіт, зафіксованих під час археологічного вивчення решток захисних споруд. Це насамперед такі показники:

- наявність значного прошарку золи, що підстилає масу прожареного високою температурою ґрунту;
- зменшення ступеня цієї пропеченості в міру віддалення від розташованого нижче прошарку золи, що фіксується характерною зміною кольорової гамми;
- безпосередній характер температурного впливу, що виявляється саме в прожарюванні ґрунтового шару, а не в його тотальному обпалюванні;
- наявність у прожареному ґрунті слідів стовпових ямок від надвальної конструкції, у яких немає решток обвугленого дерева, що, у свою чергу, свідчить про розміщення в них стовпів після процесу прожарювання;
- спосіб прожарювання характерний виключно для першого будівельного етапу, якщо їх простежується більше одного.

Наведені характеристики валів городищ скіфського часу характерні для пам'яток, розташованих у зоні, що характеризується наявністю досить великих ресурсів деревини (Геобота-нічне районування... 1977, с. 188). Під час роз-

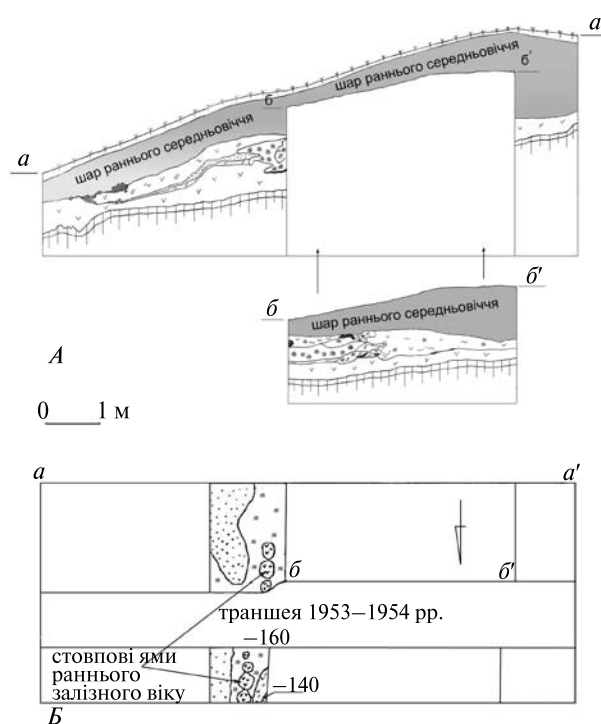

Рис. 2. Мохначанське городище: А — стратиграфічний розріз; Б — план розкопу № 12

чистки площ під поселення від дерев та підліску виникала можливість одержання великої кількості деревини для технологічного використання задля укріплення насипу валів, що, як бачимо, з успіхом робило давнє населення цих територій.

Зазначений спосіб не є етнокультурною ознакою, адже його використовували тут в інші історичні періоди інші етнокультурні спільноти. Наприклад, подібним чином було розв'язано проблему зміцнення насипу валу роменської лінії оборони на городищі в с. Водяне Зміївського р-ну Харківської обл. (Гречко, Свистун 2004, с. 112—114). Отже, цей спосіб можна насамперед характеризувати як такий, що виник і застосовувався через специфічні природно-кліматичні умови за подібного рівня розвитку продуктивних сил і багато в чому загальних вимог до системи фортифікацій.

Наведені факти дають змогу запропонувати реконструкцію процесу зведення оборонних споруд і, як наслідок, скласти уявлення про вигляд фортифікацій на городищах скіфського часу. Наочним прикладом усього вищезазначеного можуть слугувати рештки оборонних споруд раннього залізного віку, досліджені на городищі Мохнач (розкоп № 12 (2001 р.)) (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130—135; Колода, Свистун 2001) (рис. 2). Фортифікації скіфського часу на цій пам'ятці максимально прив'язані до рельєфу місцевості, повторюючи конфігурацію мису, на якому розташоване поселення. Круті схили

городища було посилено штучним ескарпуванням. На горизонтальному майданчику ескарпу було облаштовано додатковий рівчак, що поліпшувало характеристики створеної перешкоди.

На верхньому майданчику мису давнє населення спорудило вал, для зведення якого на місці, відведеному для ґрунтового насипу, було перепалено велику кількість дерева. Таким чином було створено розпечену зольну подушку. На цей пірогенний шар, що мав високу температуру, було покладено попередньо зволожену глиняну масу. Її зволоження технологічно необхідно, тому що процес горіння швидко припинявся через відсутність кисню в перекритому шарі. При цьому потрібно було досягти температурної обробки якомога більшої потужності ґрунтового шару, що перекривав розпечену золу. Процес віддачі температури в розташований вище шар унаслідок швидкого згасання пірогенного прошарку мав бути дуже швидким і при цьому максимально ефективним. Зі шкільного курсу фізики відомо, що цій умові сприяє волога. Очевидно, цей простий спосіб якнайкраще відповідав зазначеним вимогам і був доступний давнім будівельникам. Саме через те, що процес горіння в перекритому шарі практично відразу припинявся, відбувався не випал ґрунтового шару, а лише його прожарювання.

Ґрунт для насипу брали як ззовні, так і з внутрішньої території площі поселення, що безпосередньо прилягала до валу. Таким чином досягали значної економії працевитрат з доставки ґрунту і, можливо, розв'язували проблему з дренажування території поселення на площах, що

безпосередньо прилягали до оборонних споруд, які, за свідченням стародавніх джерел, намагалися не займати під будівлі, оскільки вони могли перешкоджати передислокації військ і сприяти поширенню пожеж у разі ведення бойових дій (Два византийских... 2002, с. 288). Доказом цьому слугує так званий внутрішній рів-поглиблення, зафіксований як на Мохначанському городищі, так і на деяких інших пам'ятках (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130—135; Колода, Свистун 2001; Синюк, Березуцкий 2001, с. 98—99).

Зверху закріпленого прожарюванням насипу валу вздовж його поздовжньої осі було зведено стовпову конструкцію із розташованих упритул одна до одної колод, що утворювала або частокіл, що нагадував тин (вищий за людський зріст) із загостреними зверху стовбурами, або бруствер, що захищав тіло воїна, але не був вищий за людський зріст (рис. 3). Висота цього конструктивного елемента, на наш погляд, може бути спірною з таких причин. За діаметром колод, що фіксуються за діаметрами стовпових ямок і становлять 0,20 м, вони були заглиблені в тіло валу приблизно на 0,40 м. З одного боку, таке закріплення дерев'яних елементів у ґрунтовому тілі валу могло виявитися недостатньо міцним за значної висоти колод. Подібні конструктивні елементи на пам'ятках російської фортифікаційної архітектури XVII—XVIII ст., що дійшли до нашого часу, додатково закріплювали забитими чи вкопаними з внутрішнього боку споруди прилягаючими колами, що зміцнювали всю конструкцію (Крадин 1988, с. 17, рис. 3). З іншого боку, слід врахувати, що основи колод

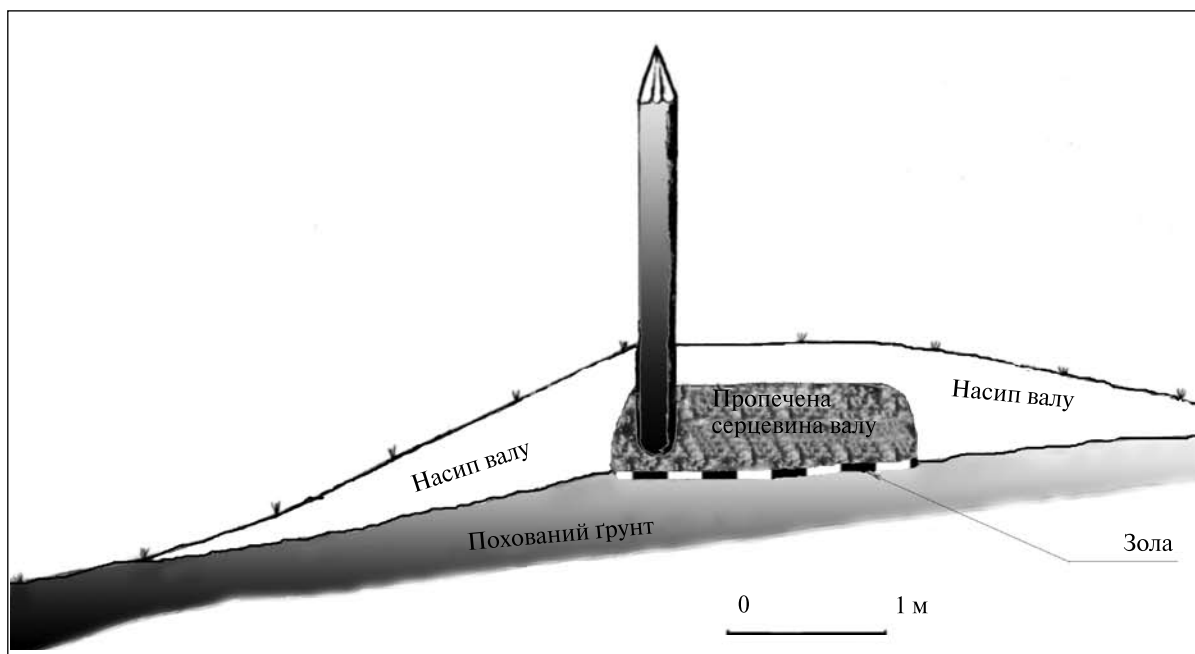

Рис. 3. Реконструкція захисних споруд скіфського часу на Мохначанському городищі

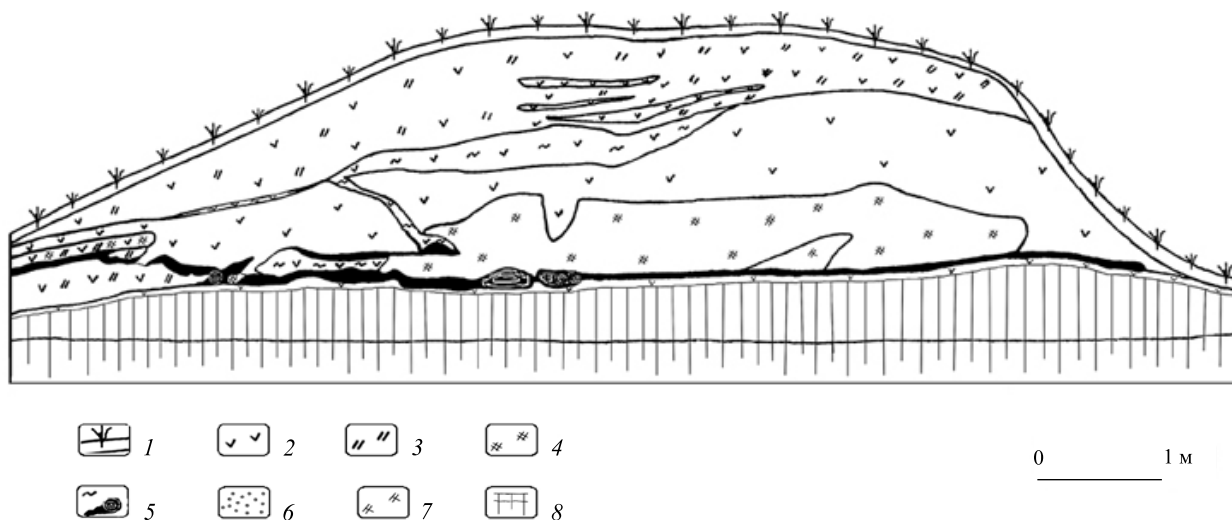

Рис. 4. Стратиграфічний розріз валу Циркунівського городища: 1 — дерн; 2 — чорнозем; 3 — глина; 4 — прожарена глина; 5 — зола, деревне вугілля та обвуглені колоди; 6 — пісок; 7 — прожарений пісок; 8 — передматерик і материк

розміщувалися в прожареному зміцненому тілі насипу валу. Також може виникнути питання щодо доцільності зведення значного за висотою частоколу, зважаючи на загальну значну висоту мису (до 35—40 м), на якому розташовано ці укріплення. Така висота дерев'яної конструкції більш доцільна на пам'ятках, розташованих на порівняно малих висотах, як-от Люботинське городище (Шрамко 1998, с. 8—17). Конструкція оборонних споруджень Люботинського городища має низку спільних рис із конструкцією укріплень на Мохначанському городищі. Це насамперед стосується технології зміцнення ґрунтового тіла валу шляхом прожарювання насипу. Відмінності ж полягають переважно в наявності на Люботинському городищі перед фронтом валу рову досить складної надвальної дерев'яної конструкції, доцільної через відсутність значних природних перешкод. Питанням збереження профілю рову та його захисним властивостям також було приділено велику увагу: відкоси споруди (як зовнішні, так і внутрішні) було додатково укріплено глиняною обмазкою, а в його дно встановлено вертикальні стовпи. На цьому городищі, очевидно, будівля зверху валу була заставної конструкцією, як це і реконструював Б.А. Шрамко (Шрамко 1998, с. 18, рис. 7).

Укріплення раннього залізного віку, на яких археологічно простежено кілька рядків стовпових ямок, свідчать про порівняно складну конструкцію надвальних споруд, в основі яких лежить принцип закладної системи будівництва. Прикладом таких фортифікацій серед городищ зазначеного кола пам'яток є Каменське городище на Ворсклі (Моруженко 1975, с. 138). Проте реконструкція захисних споруд цього городища не враховує обов'язкову наявність берми. Її не було виділено автором реконструкції як окре-

мий конструктивний елемент. На нашу думку, маса ґрунту, яку дослідниця розташувала над бермою, швидше за все, використовувалася для внутрішньої забутовки вищої дерев'яної конструкції (Моруженко 1975, с. 140, рис. 1).

Окремо слід розглянути городища зі слідами двох будівельних періодів. Прикладом таких пам'яток є Циркунівське укріплення. Розріз валу цього укріплення (рис. 4) засвідчив, що на похованому ґрунті було перепалено велику кількість деревини, зокрема досить великі колоди діаметром до 0,15, 0,25 і 0,40 м. У результаті утворився досить потужний шар золи та деревного вугілля, що становив близько 0,06—0,08 м. Очевидно, що у давніх будівельників не було дефіциту деревини — перегорілий прошарок мав значну ширину і був, як мінімум, на 2 м більшим за достатню для технологічного прожарювання розташованої над ним серцевини валу. Зазначений прожарений шар здебільшого складався з глини та невеликої кількості піску і був завтовшки 0,60—0,70 м за загальної ширини вздовж лінії перерізу споруди 5,20 м.

У прожареній серцевині насипу було зафіксовано стовпову яму з конічним дном, що врізалася в цей шар на глибину до 0,40 м. Найбільший її діаметр у верхній частині становив близько 0,30 м. Із зовнішнього боку валу на відстані близько 1 м у тіло цього шару врізалася нахилена в бік фронту під кутом близько 50° вузька яма, заповнена чорноземом та фракціями деревного вугілля, що простежувалася і в шарі, який технологічно перекривав прожарену глину. В найменш деформованій частині ця стовпова яма мала діаметр близько 0,08 м. Зверху прожарене ядро конструкції перекривав потужний шар основного насипу валу, який складався з чорнозему і був завтовшки близько 0,80 м.

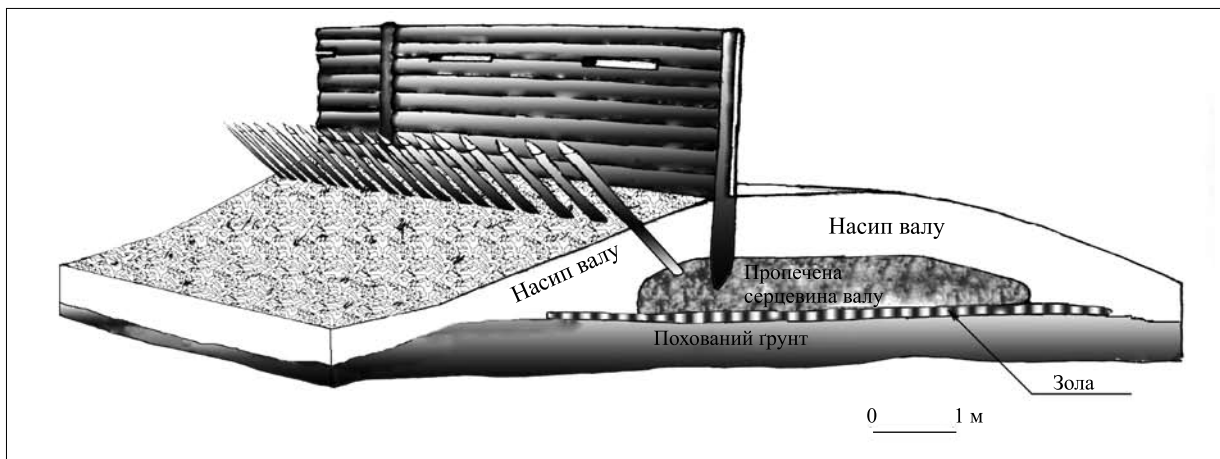

Рис. 5. Реконструкція захисних споруд скіфського часу на Циркунівському городищі

Із зовнішнього боку валу простежено насипний шар із перемішаної глини та чорнозему потужністю до 0,30 м. Напевно, у такий спосіб будівельники захисної споруди вирівнювали природний схил, що тут починався, в напрямку рову. Ця невід’ємна частина системи рів-вал — берма — перешкоджала опливу зовнішньої сторони валу в рів. Проаналізовані конструктивні елементи належать до першого будівельного періоду створення фортифікацій на Циркунівському городищі.

Реконструкцію цієї споруди (рис. 5) можна уявити як ґрунтовий вал із укріпленою прожарюванням серцевиною валу. Верхня, надвальна, частина споруди, була, швидше за все, стовповою закладною конструкцією. Додатковою конструктивною особливістю, очевидно, був ряд загострених паль, що захищав закладні стіни від нападників. Палі із загостреним верхнім краєм було встановлено під кутом у бік фронту з невеликими проміжками. З одного боку вони додатково захищали стіни від нападників, які намагалися під час штурму потрапити в так звану зону тіні обстрілу. До того ж, несучільне розміщення паль давало змогу без перешкод ефективно розстрілювати ворога майже впритул.

Під час другого будівельного періоду поверхню старого валу було частково вирівняно. Це, напевно, було зроблено з метою усунення зсуву ґрунту, яким було досипано споруду. Нижня частина досипки складалася з чорнозему зі значною домішкою деревного вугілля. Тут ми маємо справу з так званою зворотною стратиграфією при викиді ґрунту, що заповнював рів. Характер поверхневого заповнення рову може свідчити про ймовірне спалення попередніх дерев’яних споруд. Зверху на цей шар було насипано потужний шар із суміші глини та чорнозему, внаслідок чого загальна висота валу збільшилася приблизно на 0,50 м. Зважаючи на те що ґрунт хоча б частково було взято з рову, загальний перепад висот

системи рів-вал збільшився на дещо більшу величину від зазначеної досипки валу.

Над цією конструкцією також, імовірно, розміщувалася дерев’яна надвальна конструкція, про що свідчать заглиблення на поверхні валу, швидше за все, від стовпових ям, що фіксуються до сьогодні, а також прошарки чорнозему в тілі насипу другого будівельного періоду. На жаль, чітких контурів стовпових ям на місці перерізу зафіксувати не вдалося, тому ми не можемо докладніше охарактеризувати дерев’яну надбудову другого будівельного періоду.

Аналізуючи причини реконструкції оборонних споруд, тобто другого будівельного періоду, слід зауважити, що процес будівництва фортифікацій був пов’язаний із досить значними затратами виробничих сил, які відволікали від повсякденної господарської діяльності. На такий крок, як правило, йшли в разі об’єктивної необхідності внаслідок виникнення потенційної загрози населенню.

Слід також зазначити, що на сьогодні другий будівельний період зафіксовано лише як реконструкцію лінії оборони, створеної у першому будівельному періоді. Отже, другий будівельний період лише характеризується поновленням та незначним посиленням старих ліній без застосування докорінно нових будівельних прийомів фортифікаційної архітектури. Цей факт також є показником розвитку виробничих сил та загального стану суспільства на другому етапі існування городища. Він, швидше за все, відбиває загострення етнополітичної ситуації у регіоні. За час між першим та другим будівельними періодами не простежується значних змін у тактиці й стратегії військового мистецтва, що могли б вплинути на зміни фортифікаційної архітектури. Загалом основне призначення цих укріплень полягає у тимчасовій схованці і насамперед — витримувати облоги, адже вони не пристосовані для ведення ефективного фланкувального обстрілу під час

штурму. Цей спосіб забезпечується лише ламаючою лінією укріплень або виступами веж. Усього цього на укріпленнях зазначених городищ не простежується. Це свідчить, що вони були призначені передусім для захисту від військ кочових народів, які, як відомо, не мали звичаю надовго зупинятися біля штучних перешкод — фортифікацій. Сила кочовиків була в кінному війську, а штурм укріплень змушував їх спішуватися, що не відповідало звичній для них тактиці ведення бойових дій. Таким чином, фортифікації осілого населення змінювали баланс сил, примушуючи ворога змінювати звичну тактику дій, нав'язуючи йому свою схему ведення бою. При цьому кочовики втрачали раптовість нападу й ініціативу та не могли використовувати звичні тактичні способи.

Насамкінець узагальнимо наведену інформацію щодо фортифікаційної архітектури сіверсько-донецьких городищ скіфського часу.

Слід зауважити, що зазначені фортифікації за характером облаштування надвальних дерево-ґрунтових конструкцій можна поділити на такі типи:

- I — городища, що мають частокіл із вертикально розташованих упритул один до одного стовпів (Мохнач);
- II — городища із закладними конструкціями з горизонтально закладеними колодами у вертикально вкопані на певній відстані стовпи (Циркуни);
- III — городища з укріпленнями у вигляді двох паралельно розташованих стін закладної конструкції і забутовкою між ними (Люботин).

Проте всі зазначені пам'ятки мають спільні риси: однакове стратегічне та тактичне призначення цих споруд, використання матеріалу та будівельних прийомів. Спільною для всіх городищ є система побудови оборони, що виявляється в загальному плануванні споруд та їх розташуванні, а також у побудові однакового профілю ліній оборони. Все це свідчить про добру обізнаність населення басейну Сіверського Дінця із загальними принципами фортифіка-

ційного мистецтва та вміле застосування способів будівництва на основі місцевих будівельних матеріалів.

Фахівці практично обійшли увагою питання витоків традицій фортифікаційної архітектури зазначеного часу. Так, П.Я. Гавриш вважає, що витoki традиції спорудження захисних споруд племен Дніпровського Лівобережжя слід шукати у середовищі бондарихінських племен доби пізньої бронзи (Гавриш 2002, с. 149). Проте розрізи валу та рову городища цієї культури біля с. Веселе показують, що фортифікаційне мистецтво цього давнього населення лише зароджувалося. Це було примітивне укріплення, що складалося з частоколу на вершині невисокого земляного валу та досить значного рову (Буйнов 1981, с. 35). Остаточних висновків щодо цього питання на сьогодні зробити не можна через недостатню вивченість цих археологічних пам'яток.

Цікаво, що аналогічну технологію спорудження захисних споруд VI ст. до н. е. зафіксовано на городищах Правобережжя (Шарпівське, Мотронінське) (Фабриціус 1949, с. 80—91; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1988, с. 15). Це явище потребує особливої уваги, оскільки може вказувати на складні етнокультурні процеси в Північному Причорномор'ї у VI ст. до н. е., до того ж технологія створення захисних споруд сіверськодонецьких городищ мала не місцеве походження і була принесена на цю територію у готовому вигляді. Пам'яткам басейну Сіверського Дінця попереднього часу вона не притаманна. Зокрема, найважливішим із тих фактів, що простежуються археологічно, є прожарювання серцевини, хоча витoki цього технологічного прийому й досі остаточно не з'ясовані. Ідентичний будівельний спосіб частково було розповсюджено на городищах Середнього Дону VI—IV ст. до н. е., що підтверджує і без того досить аргументований висновок А.П. Медведєва щодо заселення зазначеного регіону переселенцями з басейну Сіверського Дінця та інших районів українського Лісостепу (Медведєв 1999, с. 45).

Алексеев А.Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992.

Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X веках (аланский вариант салтовомаяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. — 1987. — Вып. 2. — С. 88—132.

Багалея Д.И. Объяснительный текст к археологической карте // Труды XII АС в Харькове. — 1902. — М., 1905. — С. 4—92.

Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура // НА ІА НАНУ. — Харьков, 1981. — Ф. 12. — № 600.

Буйнов Ю.В. Отчет предскифского отряда скифо-славянской экспедиции ХГУ о разведках и раскопках в 1976 году // НА ІА НАНУ. — Харьков, 1977—1976/111.

Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 9—12.

Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации // СА. — 1991. — № 3. — С. 145—155.

Витрувий. Десять книг об архитектуре. — М., 1936. — Т. 1.

- Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов. — М., 2002.
- Гавриш П.Я. Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава, 2000.
- Геоботаничне районування Української РСР. — К., 1977.
- Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971.
- Гречко Д.С. Новые данные о памятниках скифского времени Харьковщины // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С. 47.
- Гречко Д.С., Свистун Г.Є. Захисні споруди городища біля с. Водяне на Харківщині // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 111—114.
- Губайдулин А.М. Фортификационный словарь. — Казань, 2003.
- Два византийских военных трактата конца X века / Под ред. В.В. Кучмы, Г.Г. Литаврина. — СПб., 2002.
- Задников С.А., Шрамко И.Б. Памятники скифского времени в бассейне реки Ольховатки // Проблемы історії та археології України. — Харьков, 2003. — С. 37—40.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Іллінська В.А., Тереножкін О.І. Скифський період // Археологія УРСР. — К., 1971. — Т. 2.
- Книга Большому Чертежу. — М.; Л., 1950.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1989.
- Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского Госпедуниверситета в г. Волчанске в 1994 г. // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Колода В.В. Отчет о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ в 2001 году // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ в 2002 году // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Колода В.В. Работы 2003 г. на городище Коробовы Хутора и в его округе // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 167—169.
- Колода В.В., Гречко Д.С. Отчет о работе отдельного отряда Средневековой археологической экспедиции по исследованию «скифского двора» на городище Водяное в 2003 году // НА ІА НАНУ. — 2003/67.
- Колода В.В., Колода Т.А. Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 42—45.
- Колода В.В., Свистун Г.Є. Отчет о работе особого отряда Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Корохина А.В., Окатенко В.Н. Новые памятники скифского времени в бассейне Северского Донца // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2004. — С. 38—43.
- Крадин Н.П. Русское деревянное оборонительное зодчество. — М., 1988.
- Кучма В.В. Военная организация Византийской империи. — СПб., 2001.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — 1962. — № 113. — С. 5—85.
- Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 5—88.
- Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья: археология и этнокультурная история в I тыс. до н. э. — М., 1999.
- Міхеев В.К., Дяченко О.Г. Дослідження ранньосередньовічного поселення поблизу с. Суха Гомольша // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 275—280.
- Міхеев В.К. Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской области // НА ІА НАНУ. — 1969/61.
- Моруженко А.А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. // СА. — 1985. — № 1. — С. 150—168.
- Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. — К., 1975. — С. 21—35.
- Свистун Г.Є. Отчет о раскопках и разведках в Чугуевском и Волчанском районах Харьковской обл. в 2005 г. // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Свистун Г.Є., Чендев Ю.Г. Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности // АЛЛУ. — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 130—135.
- Синюк А.Т., Березуцкий В.Д. Мостищенский комплекс древних памятников (эпоха бронзы — ранний железный век). — Воронеж, 2001.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Фабриціус І.В. Тясминська експедиція // АП УРСР. — 1949. — Т. 2. — С. 80—111.
- Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині // Зап. ВУАК. — 1931. — Т. 1. — С. 85—124.
- Чендев Ю.Г., Колода В.В. Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеографии и почвенной геохимии // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 337—341.
- Шрамко Б.А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — 1957. — № 1. — С. 178—199.

- Шрамко Б.А.* Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине // КСИА АН УССР. — 1957а. — № 7. — С. 25—28.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А.* Курганы и городище у с. Циркуны // КСИИМК. — 1956. — Вып. 63. — С. 103—108.
- Шрамко Б.А.* Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—131.
- Шрамко Б.А.* О работе Северо-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ им. А.М. Горького в 1951 году // Архів МАЕСУ, ф. 1, оп. 1, д. 2.
- Шрамко Б.А.* Отчет о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1972 году // Архів МАЕСУ, ф. 1, оп. 1, д. 23а.
- Шрамко Б.А.* Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 году // Архів МАЕСУ, ф. 1, оп. 1, д. 9а.
- Шрамко Б.А.* Поселення скіфського часу в басейні Дінця // Археологія. — 1962а. — Т. 14. — С. 135—156.
- Шрамко Б.А.* Хорошевское городище // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 50—59.
- Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П.* Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.
- Шуази О.* История архитектуры. — М., 1937. — Т. 1—2.

Одержано 03.11.2005

Д.С. Гречко, Г.Е. Свистун

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕСОСТЕПНЫХ ГОРОДИЩ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СЕВЕРНОМ ДОНЦЕ

В статье рассмотрены актуальные вопросы изучения лесостепных городищ скифского времени в бассейне Северского Донца. В настоящее время на основании имеющихся материалов к указанной группе памятников можно уверенно отнести лишь 18 укреплений. По мнению авторов, данные укрепления появились в конце VI – начале V вв. до н. э. в связи с дестабилизацией этнической ситуации в степях Северного Причерноморья. Сделан вывод об обжиге грунта в теле вала как конструктивном элементе фортификационной архитектуры.

D.S. Hrechko, H.Ye. Svystun

SOME RESEARCH PROBLEMS OF FOREST-STEPPE HILL-FORTS OF THE SCYTHIAN PERIOD AT THE SIVERSKYJ DONETS RIVER

The paper is devoted to currently important research problems of forest-steppe hill-forts of the Scythian period in the Siverskyj Donets River basin. The analysis of the available materials has shown that only 18 fortifications can be attributed to this group of monuments. The authors have come to a conclusion that the hill-forts appeared in late 6th – early 5th centuries BC because of the destabilization of ethnic situation in the steppes of the Black Sea North area. A conclusion has been made that burnt soil was used in the ramparts as a constructive element of the fortification architecture.

ПРО ОДИН ТИП ПОХОВАЛЬНИХ СПОРУД НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ III ст. до н. е.

У статті на основі нової атрибуції архітектурних деталей розглянуто питання про наявність у некрополі Херсонеса підкуржаних склепів із уступчастими або двопохилими перекриттями.

Некрополь Херсонеса класичного й елліністичного періодів неодноразово був предметом спеціальних досліджень (Белов 1948, с. 155—163; 1950, с. 72—284; 1978, с. 45—66; 1981, с. 163—180; Стоянов 2000, с. 129—139; 2000а, с. 80—84; 2001, с. 75—76; 2002, с. 234—238; 2003, с. 165—186; 2004). Проте ще далеко не всі питання, пов'язані з атрибуцією та інтерпретацією його пам'ятників, вичерпно розроблено на підставі комплексного дослідження всіх доступних на сьогодні джерел. Як це не парадоксально, дотепер поховання та надгробні пам'ятники над ними здебільшого вивчали окремо (пор.: Савостина 1987, с. 13—19). У результаті було зроблено висновок, що від одночасних некрополів інших античних центрів Північного Причорномор'я херсонеський різко відрізняється простотою конструкцій поховальних споруд і вкрай бідним набором інвентарю, що, за винятком ділянки некрополя біля найдавніших міських воріт, клався в могили разом із померлими (Белов 1981, с. 171—176; пор.: Сапрыкин 1981, с. 45; 1986, с. 67, 95—96; Рогов 1999, с. 126—129; Стоянов 2004, с. 15—16). Це, у свою чергу, слугувало доказом нібито скромних статків населення Херсонеса в цілому. Хоча деякі дослідники зазначали, що таке явище пояснюється не бідністю або скнарістю жителів міста, а специфікою поховальних традицій і норм, яких вони неухильно дотримувалися (Рогов 1999, с. 129; пор.: Стоянов 2004, с. 15—16).

Поділяючи цей погляд, зауважимо, що на території Еллади з VIII ст. до н. е. спостерігалася тенденція до зменшення кількості речей, що клалися в могилу разом із небіжчиком (Snodgrass 1980, р. 52—54; Langdon 1987, р. 107—114; Burkert 1985, р. 194; Morris 1987, р. 23; 1996, р. 109—127). Це було пов'язано з тим, що прижиттєвий статус померлого почали підкреслювати не стільки кількістю поховального інвентарю в могилі, скільки надгробним пам'ятником, який насамперед слід розглядати як найпоказовіший маркер майнового стану померлого та його родини (Morris 1996, р. 128—130). Зважаючи на це, скромний набір поховаль-

ного інвентарю, зафіксований у переважній більшості поховань херсонеського некрополя класичного й елліністичного періодів, не може бути безперечним свідченням майнового, а отже, й соціального статусу померлого. Цю рису обряду поховання необхідно корелювати з обсягом трудових витрат не лише на саме поховання, але й на зведення поховальної споруди та надгробного пам'ятника.

Слушність цього припущення на матеріалах Херсонеса досить переконливо підтвердила А.В. Буйських, яка на підставі аналізу серії архітектурних деталей визначила їх належність найскам — невеликим надгробним спорудам, виконаним у вигляді двоколонного портика іонійського або дорійського ордеру. Такі надгробні споруди характерні для грецьких некрополів класичного та ранньоелліністичного часу, а їх будівництво над похованнями свідчить про досить високий соціальний статус померлих і їх героїзацію (детальніше див.: Буйських 2005, с. 47—57).

Крім того, серед архітектурних деталей, виявлених у забутовці башти XVII (Зінона) і під час розкопок так званої цитаделі, А.В. Буйських виділила екземпляри, що свідчать про наявність на території некрополя Херсонеса кам'яних склепів, що розміщувалися під курганными насипами і, ймовірно, виконували функції героонів (Буйських 2005а, с. 18—23). Цей висновок є принципово важливим для характеристики особливостей некрополя Херсонеса, тому його слід конкретизувати і на основі порівняльних матеріалів спробувати визначити конструкцію таких поховальних споруд.

Ф. Дюбуа де Монпере, який одним із перших відвідав Херсонес і описав його старожитності, зазначив, що на околицях міста відсутні кургани, пояснивши це геологічними особливостями Гераклейського півострова (детальніше див.: Тункина 2002, с. 516). На цій особливості некрополя Херсонеса пізніше наголошували й інші дослідники (Белов 1978, с. 50; 1981, с. 167; Михлин, Бирюков 1983, с. 43; Стоянов 2004, с. 15). А наявність у трьох верстах від міста, на земельній ділянці 81 (Николаенко 1999, с. 49—50) (рис. 1), так званого Шверінського кургану

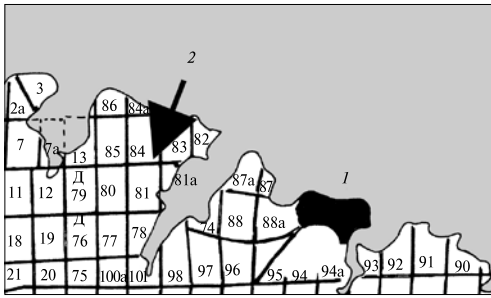

Рис. 1. Фрагмент розмежованої території Гераклейського півострова з позначенням місця розташування Шверінського кургану, за Г.М. Ніколаєнко: 1 — Херсонес; 2 — Шверінський курган

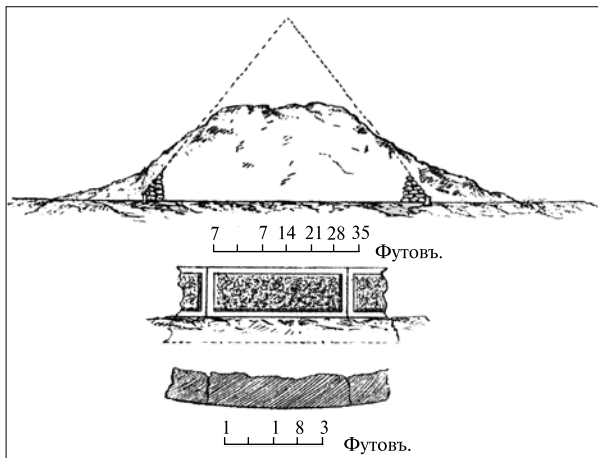

Рис. 2. Розріз насипу і фрагмент крепиди Шверінського кургану, за О.Л. Бертъе-Делагардом

(Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 35; Бертъе-Делагард 1893, с. 55, табл. II, рис. 12; Печенкин 1914, с. 187—193), насипаного з дрібного каменю, де розміщувалося поховання, здійснене за обрядом кремації у IV—III ст. до н. е. (рис. 2), дослідники розглядали як поодинокі явище і виняток із загального правила (Белов 1981, с. 167; пор.: Пяташева 1957, с. 252; Рогов 1999, с. 128—129; 2002, с. 150).

На противагу цьому, здавалося б, непорушному висновку до архітектурних деталей, що були частинами конструкції підкурганних кам'яних склепів, збудованих на території некрополя Херсонеса, А.В. Буйських віднесла верхню ліву частину вапнякової дверної полотнини й монолітну плиту — частину перекриття входу в поховальну камеру — у вигляді повного антаблемента дорійського ордера з червоно-синім розписом (рис. 3, 4). Аналогічні перекриття входів у поховальні камери, як і мармурові двері, добре відомі серед пам'яток поховальної архітектури на території Македонії (Буйських 2005а, с. 18—21, рис. 1, а; 2, а).

Ці архітектурні фрагменти, а також профільовані стінки кам'яних саркофагів, у тому

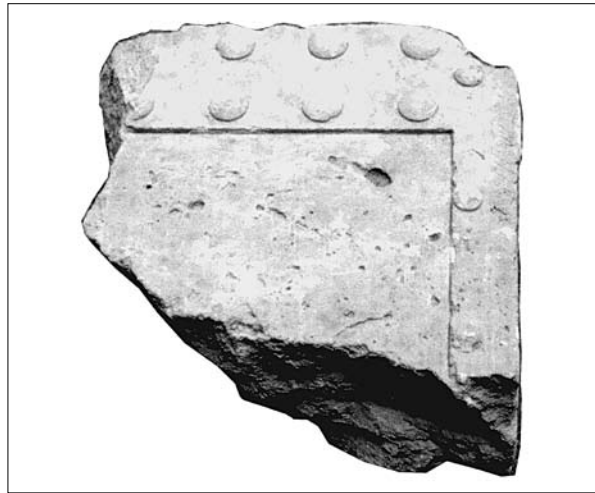

Рис. 3. Верхня ліва частина вапнякової дверної полотнини. Фото А.В. Буйських

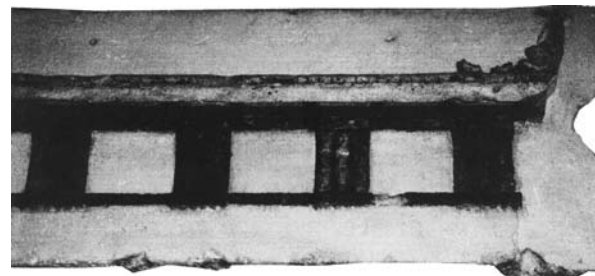

Рис. 4. Монолітна плита у вигляді повного антаблемента доричного ордера з червоно-синім розписом. Фото А.В. Буйських

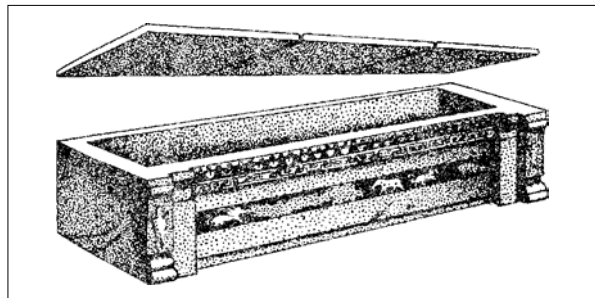

Рис. 5. Вапняковий розписний саркофаг. Реконструкція В.М. Даниленка

числі й розписних (Даниленко 1996, с. 61 та ін.) (рис. 5), які ставили, швидше за все, лише в склепах, дали змогу А.В. Буйських дійти переконливого висновку, що в деяких випадках поховання здійснювалися в підкурганних склепах на південно-східній ділянці некрополя Херсонеса в другій половині IV — першій половині III ст. до н. е. Пізніше їх було розібрано, а фрагменти, як і решту надгробних пам'яток, використано під час будівництва оборонних споруд Херсонеса. Таких підкурганних склепів було небагато, адже їх будівництво вимагало досить вели-

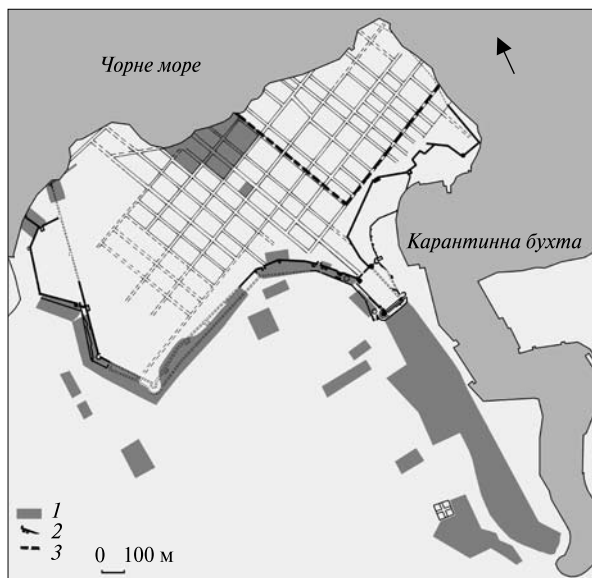

Рис. 6. Схематичний план Херсонеського городища й античного некрополя з позначенням розкопаних ділянок: 1 — ділянки некрополя; 2 — оборонні стіни; 3 — територія найдавнішого поселення

ких матеріальних витрат, що могла собі дозволити лише нечисленна тоді соціальна верхівка громадянської общини (Буйських 2005а, с. 21). Однак те, що склепи будували на території некрополя Херсонеса і вони були однією з особливостей грецької поховальної архітектури цього центру другої половини IV — першої половини III ст. до н. е., наразі не підлягає сумніву. Слід лише з'ясувати, де такі поховальні споруди могли розташовуватися в давнину і до яких із відомих типів належали.

Встановлено, що після розширення міської території у західному напрямку, не пізніше ос-

тання чверті — кінця IV ст. до н. е. (Антонова 1990, с. 13—14; Марченко 1997, с. 64), ранній некрополь було забудовано, і ховати померлих стали за оборонними стінами міста на схилах Пісочної та Карантинної балок, біля південних оборонних стін, на західному березі Карантинної бухти і схилах Дівочої гори (Белов 1948, с. 155—156; 1978, с. 45—46; 1981, с. 165, 177; Зедгенидзе, Савеля 1981, с. 3—7). Не пізніше другої чверті — середини III ст. до н. е., після зведення так званої цитаделі в південно-східній частині Херсонеса (див.: Антонова 1996, с. 120; Зубарь, Антонова 2001, с. 46—50; Антонова, Зубарь 2003, с. 31—39; Зубарь 2004а, с. 73—79), припинила функціонувати ділянка могильника, що розташовувався до того часу на її місці (Зубарь 2001—2002, с. 30) та, ймовірно, територіально продовжував некрополь, виявлений поблизу міських воріт (рис. 6).

З огляду на це можна погодитися з А.В. Буйських, що підкурганні склепи, швидше за все, будувалися на південно-східній ділянці некрополя безпосередньо біля міських стін, а можливо, й на захід від античного театру, в Карантинній балці та на західному березі Карантинної бухти, де був значний шар ґрунту, що давав змогу без труднощів та дорогої підрубки скелі зводити такі поховальні споруди (Буйських 2005а, с. 21; пор.: Антонова 1996, с. 102—106, рис. 2—4).

Розташування підкурганних склепів більшменш з'ясовано, а от питання відносно їх конструкції залишається відкритим. Проте щодо цього можна зробити низку цікавих спостережень. З огляду на те що в другій половині IV ст. до н. е. Херсонес почав широке освоєння тери-

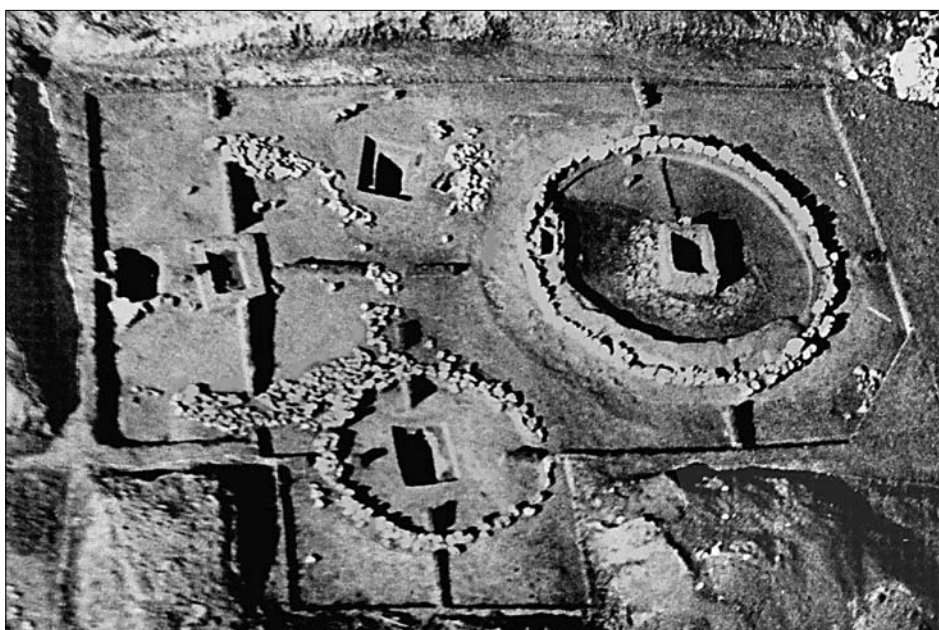

Рис. 7. Ділянка некрополя поселення Панське I. Фото з повітря О.М. Щеглова

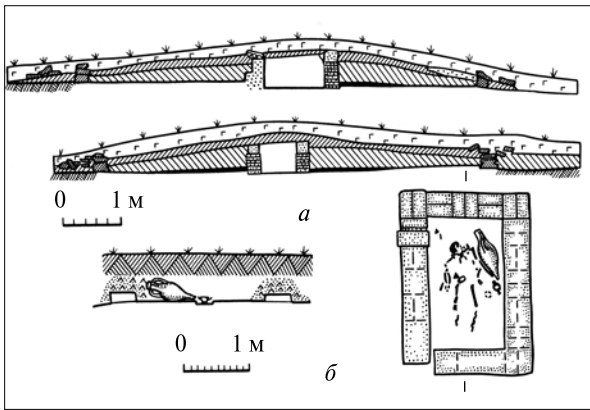

Рис. 8. Некрополь поселення Панське I, за Є.Я. Роговим: *a* — розрізи курганного насипу; *б* — план і розріз сирцевого склепу

торій у Північно-Західній Тавриці і включив ці землі до складу своєї держави (Зубарь 2004, с. 43—46), методично виправданим є використання виявлених тут поховальних пам'яток як аналогій, оскільки матеріальна й духовна культура населення, яке мешкало в цьому районі, були близькими, якщо не тотожними, херсонеській (Щеглов 1978, с. 123—125; Зубарь

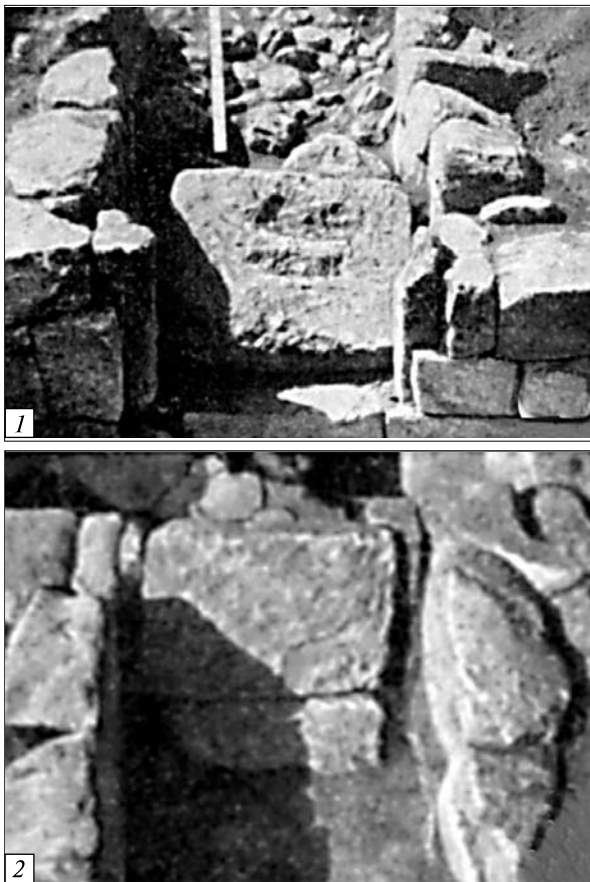

Рис. 9. Входи з плитою закладу склепів 1967 р. могильника городища Беляус, за О.Д. Дашевською

Рис. 10. Поховальні камери, вимощені кам'яними плитами: 1 — склепів 1967 р.; 2 — 1978—1979 рр. могильника городища Беляус, за О.Д. Дашевською

1993, с. 101; Рогов 1999, с. 135; Сорокина, Сударев 2000, с. 199 та ін.).

Невисокі курганні насипи з кам'яними кромлехами та похованнями другої половини IV — початку III ст. до н. е. добре відомі в некрополях античного городища Чайка (Заозерне), Кульчукського городища, поселеннях Панське I і Калос Лімена. Зважаючи на наявність у курганних насипах дитячих поховань в амфорах, крематії, антропоморфних надгробків херсонеських типів і вівтарів, вони, без сумніву, можуть бути пов'язані з грецьким населенням Північно-Західної Таврики, яке входило до складу Херсонеської держави (Коновалов 1970, с. 328—329; 1971, с. 249—250; 1972, с. 343—344; Калмыков, Коновалов, Маслов 1976, с. 331—332; Маслов, Яценко 1977, с. 333—334; Яценко, Маслов 1978, с. 408; Яценко 1981, с. 328—329; 1983, с. 237—338; Дашевская 1980, с. 267—268; Дашевская, Голенцов 1982, с. 90—96; Щеглов 1970, с. 257—258; 1997, с. 275—378; Щеглов, Северкина, Глазунов 1971, с. 251—252; Щеглов, Подельский, Гилевич, Кац 1972, с. 342—343; Щеглов, Гилевич, Глазунов, Кац, Рогов 1975, с. 375—376; Щеглов, Балт, Вахтина, Внучков, Кац, Рогов 1976, с. 409—410; Рогов 1980, с. 328; 1985, с. 45,

рис. 1; 1986, с. 297—298; Кутайсов, Уженцев 1994, с. 179—180; Кутайсов, Анохин, Приднєв, Уженцев 1997, с. 173—184) (рис. 7).

У деяких випадках під курганными насипами було зафіксовано рештки склепів, збудованих із кам'яних плит, удруге використаних пізніми скі-фами, які захопили херсонеські володіння в Північно-Західній Тавриці в II ст. до н. е. Такі поховальні конструкції виявлено в некрополях городища Чайка (Заозерне) (Яценко 1981, с. 328—329; 1983, с. 237—338; 1985, с. 378—379; 1987, с. 442—443; Коновалов 1972, с. 343—344; 1974, с. 289; Яценко, Маслов 1978, с. 408) і поселення Панське I (Рогов 1986, с. 297—298). При цьому в останньому відкрито значну групу аналогічних поховальних споруд, але збудованих не з каменю, а сирцевої цегли (Рогов 1985, с. 46—47, рис. 1) (рис. 8). Використання сирцю як будівельного матеріалу слід пояснювати не етнічним походженням населення, яке залишило могильник (пор.: Рогов 1985, с. 49; Кутайсов, Анохин, Приднєв,

Уженцев 1997, с. 184), а відсутністю тут достатньої кількості каменю для зведення таких поховальних споруд, як, наприклад, на Таманському півострові (Рогов 1985, с. 49; Крыжицкий 1993, с. 170).

На жаль, матеріали розкопок некрополя Чайки (Заозерне) та поселення Панське I поки що не опубліковано, а за попередніми публікаціями дуже складно говорити про типи підкурганных склепів, відкритих на зазначених пам'ятках. Проте конструкція чотирьох склепів із невеликим дромосом і входом, що закривався кам'яною плитою (рис. 9), з прямокутною поховальною камерою, складеною із вертикально поставлених кам'яних плит, і брукованою каменем підлогою (рис. 10), відкритих у могильнику городища Беляус у 1967—1969 рр. (Дашевская 1969, с. 25—73; 1976, с. 55—62), дає змогу припускати, що й в інших античних могильниках будувалися аналогічні поховальні споруди.

Верхні частини склепів Беляуса було зруйновано під час здійснення нових поховань пізніми

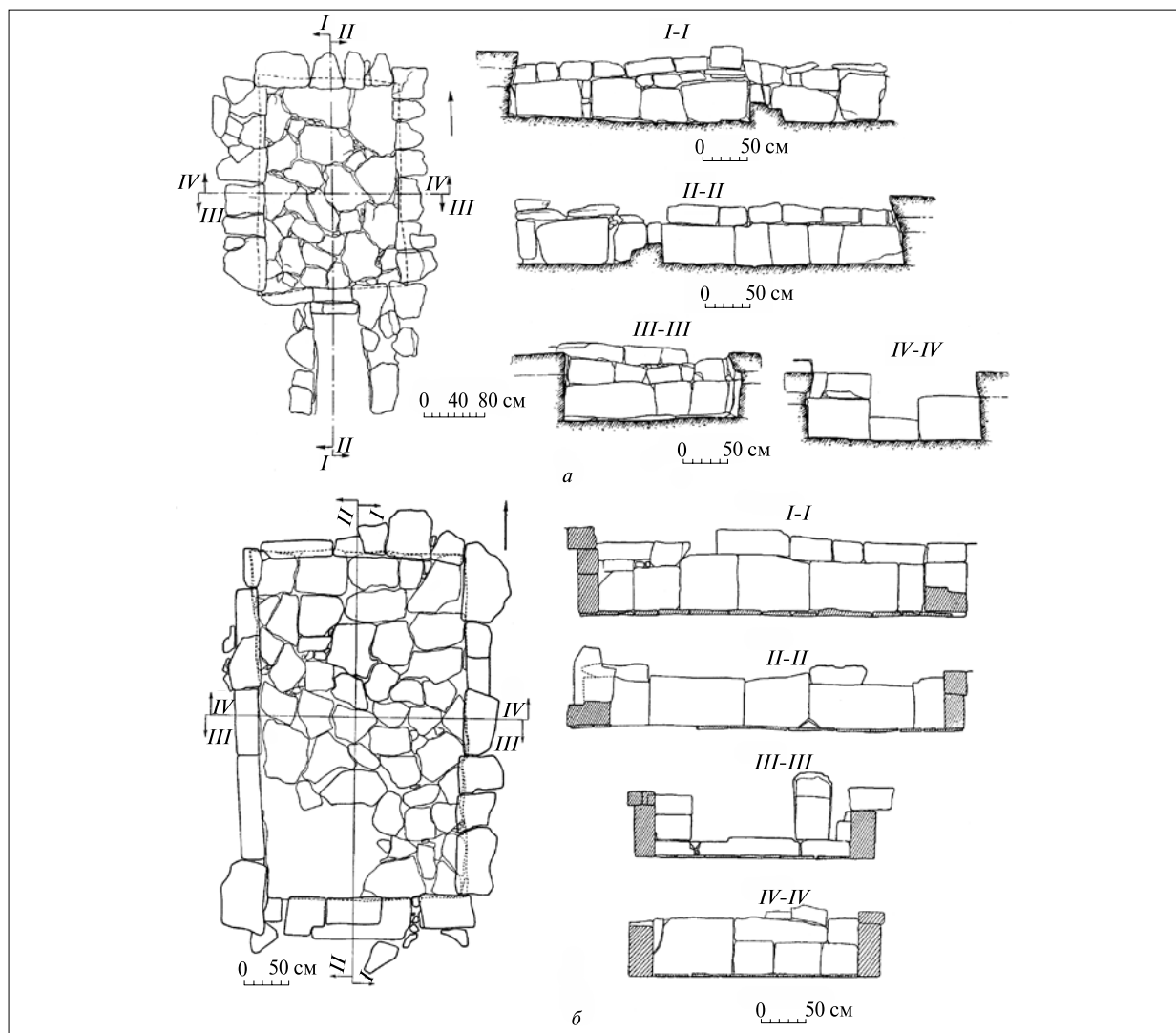

Рис. 11. Плани і розрізи склепу 1967 (а) і 1968—1969 рр. (б) некрополя городища Беляус, за О.Д. Дашевською

Рис. 12. Склеп 1977 р., відкритий на території некрополя Керкінітіди

скіфами, але О.Д. Дашевська вважає, що вони були підкурганними і мали типові для грецької архітектури уступчасті склепіння, які можна розглядати як більш скромний різновид аналогічних склепів, добре відомих на Боспорі (Дашевская 1969, с. 72; пор.: Гайдукевич 1949, с. 345; 1981, с. 46—50; Крыжицкий 1993, с. 77, 166, 168). Причому, незважаючи на те, що всі ці склепи містили більш пізні поховання, час їх будівництва чітко визначається черепицею з клеймом кінця IV ст. до н. е., яку було використано у вимостці підлоги поховальної камери одного склепу без кам'яного покриття (Дашевская 1976, с. 65—66) (рис. 11).

Склепи (ймовірно, підкурганні) різної конструкції відомі й у некрополі античної Керкінітіди (Кутайсов 2004, с. 96—97). Найближчим за конструкцією до беляуських і підкурганних поховальних споруд некрополя Чайки (Заозерне) є склеп, відкритий під час будівельних робіт на території Євпаторії у 1977 р. (Михлин, Бірюков 1983, с. 28—46) (рис. 12—13). Ці склепи, збудовані з кам'яних плит, мали короткий дромос, вхід, що закривався кам'яною плитою, уступчасте перекриття і були споруджені в другій половині IV — першій половині III ст. до н. е. (Михлин, Бірюков 1983, с. 42).

Крім Північно-Західної Таврики кам'яні підкурганні склепи відомі й у некрополях інших регіонів Північного Причорномор'я. Монументальні склепи з уступчастими перекриттями, де ховали заможних представників населення, були надзвичайно поширеними на Боспорі наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. (Гайдукевич 1949, с. 252—297; 1981, с. 46—50; Грач 1999, с. 79—81, погр. А 195, табл. 110; Кузнецов 2004, с. 94—123) (рис. 14). У III ст. до н. е. через погіршення економічного становища держави їм на зміну приходять більш скромні поховальні споруди такого самого типу з уступчастими і напівциліндричними склепіннями (Гайдукевич 1949, с. 259). Такі поховальні споруди, частину з яких, імовірно, було побудовано раніше, продовжували використовувати й пізніше жителі столичного Пантікалея, Німфея, Кітея, Ілурата й інших городищ, зок-

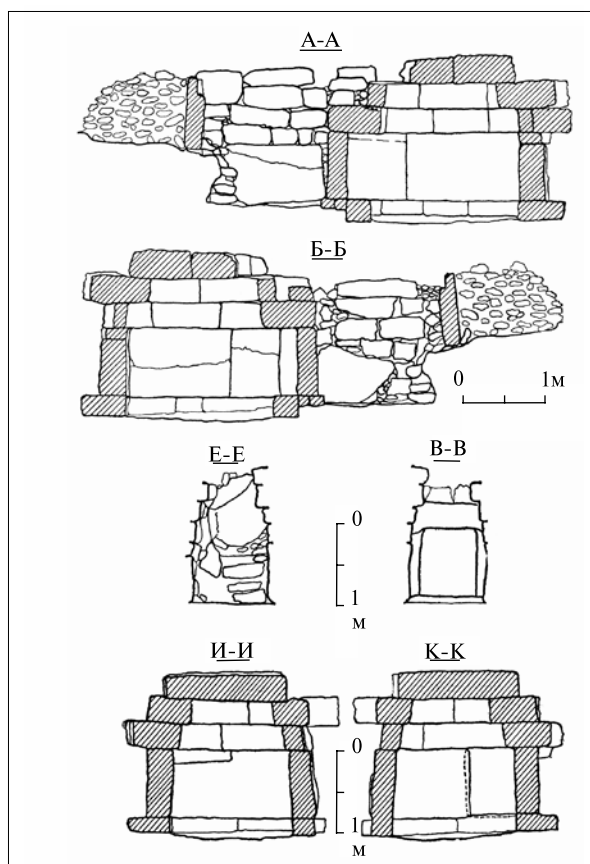

Рис. 13. Розрізи склепу 1977 р., відкритого на території некрополя Керкінітіди, за Б.Ю. Міхлиним та О.С. Бірюковим

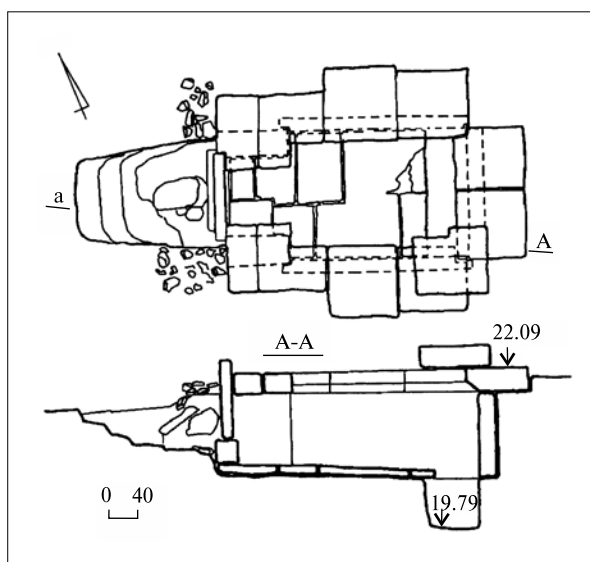

Рис. 14. Кам'яний склеп III ст. до н. е. з уступчастим перекриттям з некрополя Німфея, за Н.Л. Грач

ми склепіннями (Гайдукевич 1949, с. 259). Такі поховальні споруди, частину з яких, імовірно, було побудовано раніше, продовжували використовувати й пізніше жителі столичного Пантікалея, Німфея, Кітея, Ілурата й інших городищ, зок-

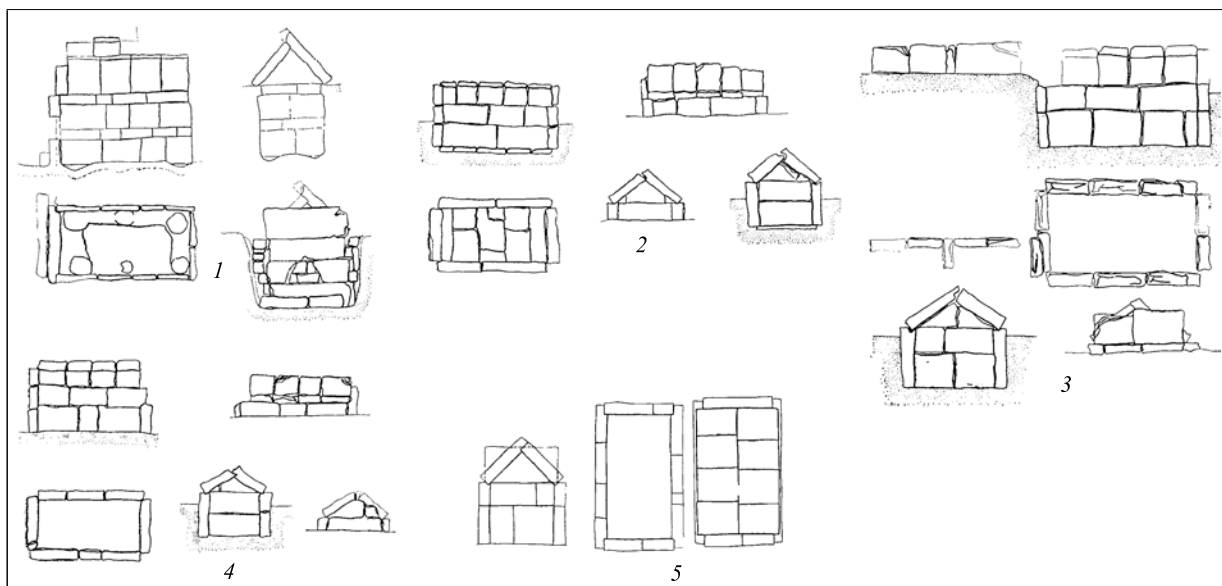

Рис. 15. Підкурганні кам'яні склепи IV—III ст. до н. е. некрополя Ольвії, за М. Парович-Пешикан: 1—5 — плани й розрізи поховальних споруд

рема й у I—II ст. н. е. (Масленников 1990, с. 21, 35—36; Винокуров 2003, с. 122—150; 2004, с. 161—191).

У некрополі Ольвії підкурганні кам'яні склепи з напівциліндричними і двопохилими перекриттями (Парович-Пешикан 1974, с. 38—52), які Б.В. Фармаковський називав «кам'яними гробницями», з'явилися, ймовірно, ще в другій половині IV ст. до н. е. і використовувалися до середини III ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 49—50) (рис. 15). Як і на Боспорі, їх використовували для поховань багатих ольвіополітів — соціальної верхівки громадянської общини (Парович-Пешикан 1974, с. 52). Отже, припинення тут будівництва таких дорогих поховальних споруд слід пов'язувати із загальним погіршенням економічного становища Ольвії унаслідок

варварських набігів (детальніше див.: Крыжицкий, Русаева, Крапивина та ін. 1999, с. 221—223). Проте традиція поховання в кам'яних склепах представників заможних шарів населення в цьому регіоні не зникла й у перші століття н. е. Про це свідчать підкурганні склепи з кам'яних плит із напівциліндричними або двопохилими склепіннями, відкриті в Ольвії й околицях Тіри (Парович-Пешикан 1974, с. 38; Крыжицкий, Русаева, Крапивина та ін. 1999, с. 249—250; Сон 1979, с. 100—105; 1993, с. 97—99; Росохацкий, Штербуль 1993, с. 81—86) (рис. 16—17).

Наведені дані свідчать, що підкурганні кам'яні склепи з різними типами перекриттів другої половини IV ст. до н. е. і пізніше зафіксовано в некрополях Ольвії, античних поселень Північно-Західної Таврики і міст Боспору, де вони використовувалися для поховання знаті й заможних громадян. Зважаючи на це, навряд чи на наявному матеріалі слід шукати джерела практики спорудження підкурганних склепів у якомусь певному регіоні античного світу, а також пов'язувати конструкцію зазначених поховальних споруд із переселенням у той чи інший центр Північного Причорномор'я населення з Малої Азії або Фракії (пор.: Парович-Пешикан 1974, с. 47—50; Михлин, Бирюков 1983, с. 43—44; Крыжицкий 1993, с. 166; Буйських 2005а, с. 21). Наразі можна говорити лише про те, що в другій половині IV — першій половині III ст. до н. е. у поховальній архітектурі Північного Причорномор'я, і Північно-Західної Таврики зокрема, безумовно, превалювали типово античні традиції (пор.: Гайдукевич 1981, с. 51—52; Крыжицкий 1993, с. 75). Напевно, ще не можна

Рис. 16. Кам'яний склеп із уступчастим перекриттям, відкритий на околиці Тіри

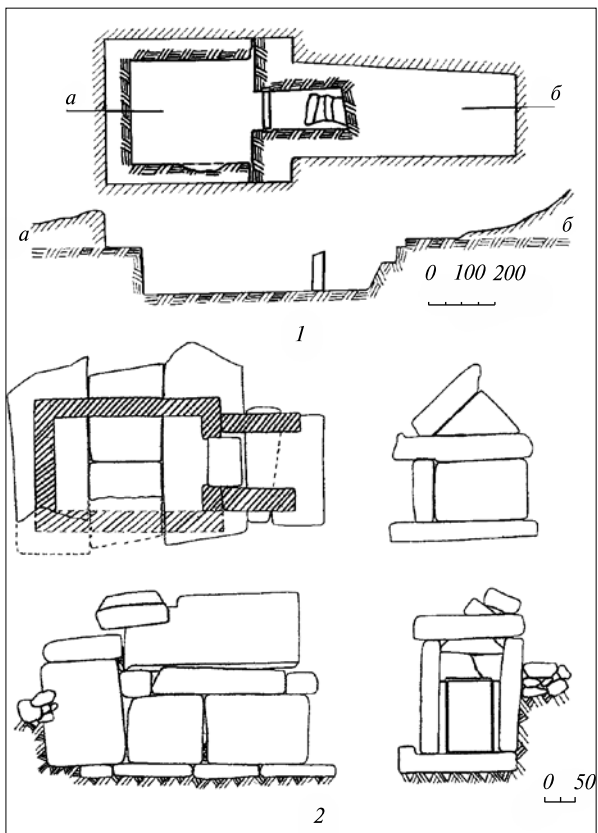

Рис. 17. Плани та розрізи кам'яних і підкурганних склепів перших століть н. е. з околиць Тіри: 1 — за Н.О. Сон; 2 — за О.О. Росохацьким і Н.О. Штербуль

однозначно розв'язати й питання походження конкретних форм поховальних споруд Таврики, тому що їх конструкція багато в чому залежала від певної семантичної системи. З'ясувати джерела і причини використання підкурганних кам'яних склепів можна лише на основі поглибленого аналізу традицій античної архітектури, конкретні прояви яких у конструкції поховальних споруд не були статичними й визначалися впливом складного комплексу конкретно-історичних, соціально-економічних і релігійно-світоглядних факторів (пор.: Савостина 1987, с. 13—17).

Отже, можна констатувати, що в Північно-Західній Тавриці, яка в другій половині IV ст. до н. е. увійшла до складу Херсонеської держави, до початку — першої половини III ст. до н. е. практикувався звичай споруджувати невисокі курганні насипи з кам'яними кромлехами, у яких поховання часто здійснювалися в підпрямкутних кам'яних склепах. Швидше за все, значна частина таких склепів мала, як і в Ольвії, двопохилі, а іноді й складніші уступчасті перекриття. Однак через руйнування таких склепів у більшості випадків визначити тип їх перекриття неможливо. Якщо врахувати, що в освоєнні Північно-Західної Таврики, разом із переселен-

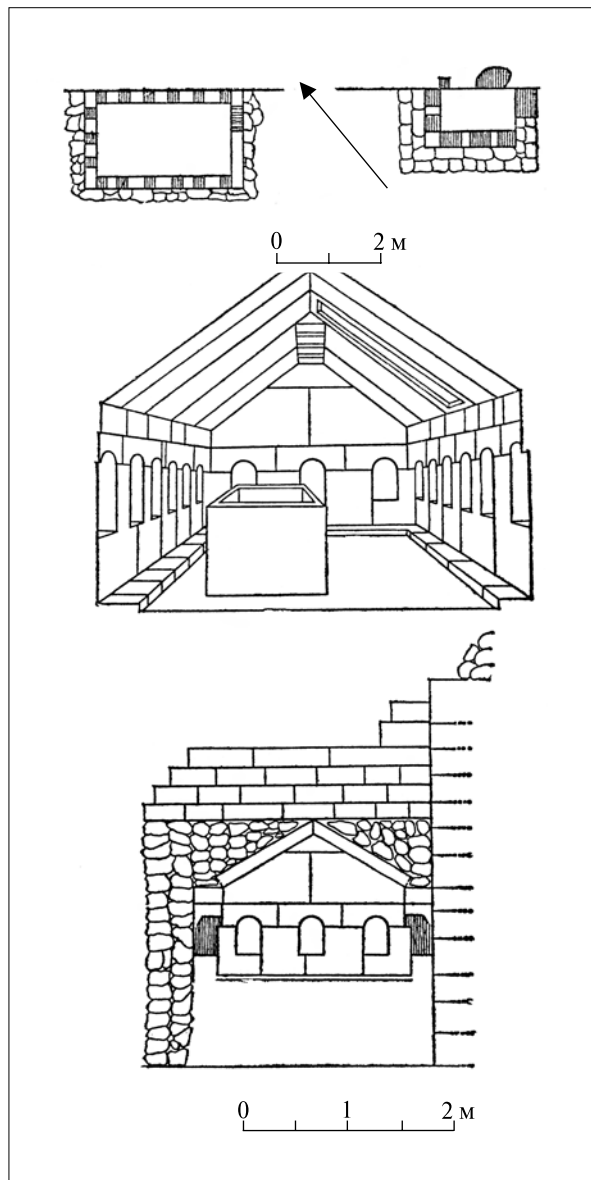

Рис. 18. Пристінні склепи 1013 і 1014 I—III ст. н. е. з Херсонеса, за Г.Д. Беловим

Рис. 19. Поховальна камера у склепі 1013

цями з інших районів античного світу, і Гераклі Понтійської зокрема, брали участь і херсонесити (детальніше див.: Зубарь 2004, с. 42—46), то наявність у Херсонесі архітектурних фрагментів із таких підкурбанних склепів є цілком закономірним. Причому стиль виконання цих деталей засвідчує їх належність до досить монументальних споруд, що будувалися у другій половині IV — на початку III ст. до н. е. не для пересічних громадян (Гайдукевич 1981, с. 51; Кузнецов 2004, с. 121—122).

Зазначене опосередковано підтверджується й тим, що в некрополі Херсонеса першими століттями н. е. датується шість так званих гробниць із двосхилим перекриттям, збудованих із кам'яних плит, із нішами для встановлення урн, до яких належали і пристінні склепи 1013 і 1014 (Зубарь 1982, с. 22—25). Ці поховальні конструкції від ранніх, відкритих у Північно-Західній Тавриці та, ймовірно, тих, що споруджувалися в Херсонесі, відрізняються лише наявністю урн для поховання попелу після кремації (рис. 18, 19) і типологічно близькі аналогічним боспорським поховальним спорудам (Масленников 1990, с. 35). З огляду на це їх використання соціальною верхівкою громадянської общини в перші століття н. е. можна розглядати як досить стійку грецьку традицію будівництва поховальних споруд, джерела якої слід шукати в підкурбанних кам'яних склепах більш раннього часу.

На думку А.В. Буйських, у поховальних камерах таких склепів ставили вапнякові саркофаги, частини яких було виявлено в забутовці башти XVII (Зінона) (Буйських 2005а, с. 20—21) (рис. 5). У зв'язку з цим наведемо цікаве повідомлення Є.Є. Келера, який, оглянувши в 1821 р. Севастополь і Північну сторону Севастопольського рейду, писав, що хазяїн тамтешньої землі показав йому місце розташування кургану, в якому під час розкопок виявлено кам'яну труну з кришкою у вигляді двосхилого даху, всередині якої було знайдено кістяк і кілька посудин, ймовірно, доримського часу (Тункина 2002, с. 506). Наразі важко

сказати, кому належав цей курган, але наявність у ньому саркофага під курбанним насипом, розташованим у безпосередній близькості від Херсонеса, дає змогу розглядати цей факт як ще одне непряме свідчення слушності зробленого А.В. Буйських висновку (Буйських 2005а, с. 20—21).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що одним із не відомих раніше типів поховальних споруд херсонеського некрополя другої половини IV — першої половини III ст. до н. е. були підкурбанні склепи з уступчастими перекриттями. Щоправда, жодна з таких споруд, як і курбанні насипи, не збереглися до нашого часу *in situ*. Це пояснюється багатовіковою будівельною діяльністю на території некрополя Херсонеса, внаслідок якої їх було знищено або розібрано, а фрагменти конструкції удруге використано як будівельний матеріал. Утім опубліковані А.В. Буйських архітектурні деталі й аналогії з античних некрополів Північно-Західної Таврики, а також подібні конструкції у поховальній архітектурі Херсонеса перших століть н. е. дають змогу припускати, що такі поховальні споруди, можливо увінчані надгробками, були невід'ємною складовою просторової організації некрополя цього центру пізньокласичного та ранньоелліністичного періодів. За своїми розмірами й архітектурним оформленням вони були скромнішими за аналогічні поховальні споруди, відкриті в інших районах античного світу, і на Боспорі зокрема. У цьому, мабуть, слід вбачати одну з особливостей херсонеського некрополя, зумовлену певною специфікою соціально-економічного розвитку грецького населення в конкретно-історичних умовах Західної Таврики. Проте типологічна близькість таких підкурбанних склепів зразкам поховальної архітектури інших регіонів еллінської ойкумени, безперечно, свідчить про те, що населення Херсонеса і його володіння у Північно-Західній Тавриці в другій половині IV—III ст. до н. е. було переважно грецьким і сприймалося як невід'ємна складова античного світу.

Антонова И.А. Рост территории Херсонеса (по данным оборонительных стен) // Византия и сопредельный мир. — Свердловск, 1990. — С. 8—25.

Антонова И.А. Юго-Восточный участок оборонительных стен Херсонеса // Хсб. — 1996. — Вып. 7. — С. 101—132.

Антонова И.А., Зубарь В.М. Некоторые итоги археологических исследований римской цитадели Херсонеса // Хсб. — 2003. — Вып. 12. — С. 31—68.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи // ВДИ. — 1948. — № 1. — С. 155—163.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1950. — 13. — С. 272—284.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи // Археологический сборник. — 1978. — Вып. 19. — С. 45—66.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1981. — № 3. — С. 163—180.

Бертье-Делагард А.Л. Раскопки в Херсонесе // МАР. — 1893. — № 12. — 64 с.

Буйських А.В. До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 47—58.

- Буйських А.В. До проблеми склепів у некрополі Херсонеса Таврійського IV ст. до н. е. // *Археологія*. — 2005а. — № 3. — С. 18—23.
- Винокуров Н.И. Каменные склепы некрополя Артезиан // *Проблемы истории, филологии, культуры*. — 2003. — Вып. 13. — С. 122—150.
- Винокуров Н.И. Находки новых античных склепов на некрополе городища Артезиан в Крымском Приазовье // *Проблемы истории, филологии, культуры*. — 2004. — Вып. 14. — С. 161—191.
- Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — 624 с.
- Гайдукевич В.Ф. Боспорские погребальные склепы V—IV вв. до н. э. с уступчатым перекрытием // *Боспорские города*. — Л., 1981. — С. 6—54.
- Грач Н.Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999. — 328 с.
- Даниленко В.Н. Херсонесские каменные саркофаги эллинистического времени // *Хсб*. — 1996. — № 7. — С. 61—68.
- Дашевская О.Д. Два склера Беляусского могильника // *КСИА*. — 1969. — Вып. 119. — С. 65—73.
- Дашевская О.Д. Каменные склепы Беляусского могильника // *КСИА*. — 1976. — Вып. 145. — С. 55—62.
- Дашевская О.Д. Двадцатый сезон Донузлавской экспедиции // *АО за 1979 г.* — М., 1980. — С. 267—268.
- Дашевская О.Д., Голенцов А.С. Кульчукский курган — кенотаф // *КСИА*. — 1982. — Вып. 170. — С. 90—96.
- Зедгенидзе А.А., Савеля О.Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. // *КСИА*. — 1981. — Вып. 168. — С. 3—9.
- Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982. — 144 с.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — 140 с.
- Зубарь В.М. Римское военное присутствие в Таврике // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 4. — С. 8—179.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. — К., 2004. — 312 с.
- Зубарь В.М. Херсонес и римское военное присутствие в Таврике во второй половине II — третьей четверти III вв. // *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры*. — Харьков, 2004а. — С. 73—182.
- Зубарь В.М., Антонова И.А. О времени и обстоятельствах возникновения так называемой цитадели Херсонеса // *Бахчисарайский историко-археологический сборник*. — Симферополь, 2001. — Вып. 2. — С. 45—53.
- Калмыков Н.А., Коновалов А.А., Маслов С.П. Курганный могильник у дер. Заозерное // *АО за 1975 г.* — М., 1976. — С. 331—332.
- Коновалов А.А. Раскопки некрополя у дер. Заозерное // *АО за 1969 г.* — М., 1970. — С. 255—256.
- Коновалов А.А. Раскопки некрополя у дер. Заозерное // *АО за 1970 г.* — М., 1971. — С. 249—251.
- Коновалов А.А. Раскопки некрополя у дер. Заозерное // *АО за 1971 г.* — М., 1972. — С. 343—344.
- Коновалов А.А. Раскопки некрополя у дер. Заозерное // *АО за 1973 г.* — М., 1974. — С. 289.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Раскопки в Херсонесе // *ОАК за 1890 г.* — СПб., 1893. — С. 30—40.
- Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993. — 248 с.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — 682 с.
- Кузнецов В.Д. Фанагорийский склеп с уступчатым перекрытием // *Проблемы истории, филологии, культуры*. — 2004. — Вып. 14. — С. 94—123.
- Кутайсов В.А. Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004. — 325 с.
- Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Археологические исследования Калос Лимена // *Археологические исследования в Крыму*, 1993. — Симферополь, 1994. — С. 171—180.
- Кутайсов В.В., Анохин В.А., Приднєв С.В., Уженцев В.Б. Охранные раскопки городища и некрополя Калос Лимена // *Археологические исследования в Крыму*, 1994. — Симферополь, 1997. — С. 170—184.
- Марченко Л.В. Топография и планировка Херсонесского городища // *Хсб*. — 1997. — Вып. 8. — С. 62—67.
- Масленников А.А. Население Боспорского государства в первых веках н. э. — М., 1990. — 232 с.
- Маслов С.П., Яценко И.В. Раскопки некрополя у дер. Заозерное // *АО за 1976 г.* — М., 1977. — С. 333—334.
- Михлин Б.Ю., Бирюков А.С. Склеп с уступчатым перекрытием в некрополе Керкинитиды // *Население и культура Крыма в первые века н. э.* — К., 1983. — С. 28—46.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. 1. — 83 с.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974. — 220 с.
- Печенкин Н.М. «Шверинский» курган // *ИТУАК*. — Симферополь, 1914. — Вып. 51. — С. 187—193.
- Пятышева Н.В. Скифы и Херсонес // *ИАДК*. — К., 1957. — С. 249—263.
- Рогов Е.Я. Раскопки могильника Панское I // *АО за 1979 г.* — М., 1980. — С. 328.
- Рогов Е.Я. Сырцовые конструкции в погребальных сооружениях некрополя Панское I // *КСИА*. — 1985. — Вып. 182. — С. 45—49.
- Рогов Е.Я. Раскопки некрополя поселения Панское I // *АО за 1984 г.* — М., 1986. — С. 297—298.
- Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // *Stratum plus*. — 1999. — № 3. — С. 116—144.

- Рогов Е.Я. Херсонес и варвары Юго-Западного Крыма в IV в. до н. э. // Античный мир и археология. — 2002. — Вып. 11. — С. 140—153.
- Росохацкий А.А., Штербуль Н.А. Новый каменный склеп из окрестностей Тиры // Древности Причерноморских степей. — К., 1993. — С. 81—86.
- Савостина Е.А. Опыт сравнительного анализа погребальных памятников: боспорские склепы и надгробия // КСИА. — 1987. — Вып. 191. — С. 13—19.
- Сапрыкин С.Ю. Предпосылки основания Херсонеса Таврического // Античный и средневековый город // АДСВ. — 1981. — С. 35—49.
- Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. — М., 1986. — 248 с.
- Сон Н.А. Тиры римского времени. — К., 1993. — 156 с.
- Сорокина Н.П., Сударев Н.И. Детские погребения Северного Причерноморья VI—III вв. до н. э. // Stratum plus. — 2000. — № 3. — С. 193—204.
- Стоянов Р.В. Некрополь Херсонеса классического и эллинистического периодов: история изучения, проблематика // Stratum plus. — 2000. — № 3. — С. 129—139.
- Стоянов Р.В. Некрополь Херсонеса Таврийського класичного та елліністичного періодів як джерело до вивчення ранньої історії міста // Вісн. КНУ Тараса Шевченка. — 2000а. — Вип. 49. — С. 80—84.
- Стоянов Р.В. К вопросу о склепах в некрополе Херсонеса классического и эллинистического периодов: Материалы междунар. науч. конф. «Проблемы истории и археологии Украины». — Харьков, 2001. — С. 75—76.
- Стоянов Р.В. Критерии выделения погребений, относящихся к классическому и эллинистическому периодам (на примере работы с материалами раскопок некрополя Херсонеса Таврического) // Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины: Материалы науч. конф. — Киев; Судак, 2002. — С. 234—238.
- Стоянов Р.В. Некоторые аспекты хронологии и районирования херсонесского некрополя классического и эллинистического периодов // Хсб. — 2003. — № 12. — С. 165—186.
- Стоянов Р.В. Некрополь Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — СПб., 2004. — 17 с.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX вв.) — СПб., 2002. — 676 с.
- Щеглов А.Н. Раскопки на территории хоры Херсонеса // АО за 1969 г. — М., 1970. — С. 257—258.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — 160 с.
- Щеглов А.Н. Исследования Тарханкутской экспедиции // Археологические исследования в Крыму 1994 г. — Симферополь, 1997. — С. 275—378.
- Щеглов А.Н., Северкина И.И., Глазунов В.В. Исследования близ Ярылгачской бухты в Северо-Западном Крыму // АО за 1970 г. — М., 1971. — С. 251—252.
- Щеглов А.Н., Подельский Н.Л., Гилевич А.М., Кац В.И. Тарханкутская экспедиция // АО за 1971 г. — М., 1972. — С. 342—343.
- Щеглов А.Н., Гилевич А.М., Глазунов В.В., Кац В.И., Рогов Е.Я. Изучение поселения и некрополя Панское I // АО за 1974 г. — М., 1975. — С. 375—376.
- Щеглов А.Н., Балт Т.В., Вахтина М.Ю., Внучков Г.В., Кац В.И., Рогов Е.Я. Работы на Тарханкутском полуострове // АО за 1975 г. — М., 1976. — С. 409—410.
- Яценко И.В. Исследования в окрестностях Евпатории // АО за 1980 г. — М., 1981. — С. 328—329.
- Яценко И.В., Маслов С.П. Раскопки некрополя у дер. Заозерное близ Евпатории // АО за 1977 г. — М., 1978. — С. 408.
- Яценко И.В. Раскопки в окрестностях Евпатории // АО за 1981 г. — М., 1983. — С. 237—338.
- Яценко И.В. Исследования в окрестностях Евпатории // АО за 1983 г. — М., 1985. — С. 378—379.
- Яценко И.В. Исследования на западной окраине Евпатории // АО за 1985 г. — М., 1987. — С. 442—443.
- Burkert W. Greek Religion: Archaic and Classical. — Oxford, 1985. — 493 p.
- Langdon S. Gift Exchange in the Geometric Sanctuaries // Gift to the Gods. Proceeding of the Uppsala Symposium 1985. — Uppsala, 1987. — P. 107—114.
- Morris I. Burial and Ancient Society: The rise of the Greek city-state. — New York, 1987. — 262 p.
- Morris I. Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity. — Cambridge, 1996. — 264 p.
- Snodgrass A. Archaic Greece. The Age of Experiment. — London, 1980. — 236 p.

Одержано 22.11.2005

В.М. Зубарь

ОБ ОДНОМ ТИПЕ ПОГРЕБАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ IV — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ III вв. до н. э.

В статье на основании опубликованных А.В. Буйских архитектурных деталей и аналогий из античных некрополей Северо-Западной Таврики, а также наличия сходных конструкций в погребальной архитектуре Херсонеса первых веков н. э., сделан вывод о том, что одним из неизвестных ранее типов погребальных сооружений херсонесского

некрополя второй половины IV — первой половины III вв. до н. э. были подкурганные склепы, скорее всего, с уступчатым перекрытием. Правда, ни одно из таких сооружений, как и курганные насыпи, до настоящего времени не дошло *in situ*. Это объясняется многовековой строительной деятельностью на территории некрополя Херсонеса, в результате которой они были уничтожены или разобраны, а фрагменты их конструкции вторично использованы в качестве строительного материала. Но имеющиеся данные позволяют говорить, что такие погребальные сооружения, возможно увенчанные надгробиями, были неотъемлемой составляющей пространственной организации некрополя Херсонеса позднеклассического и раннеэллинистического периодов. По размерам и архитектурному оформлению они были скромнее, чем аналогичные погребальные сооружения, открытые в других районах античного мира, и на Боспоре в частности. В этом, очевидно, следует видеть одну из особенностей херсонесского некрополя, обусловленную определенной спецификой социально-экономического развития греческого населения в конкретно-исторических условиях Западной Таврики. Вместе с тем типологическая близость таких подкурганных склепов к образцам погребальной архитектуры других районов эллинской ойкумены неопровержимо свидетельствует, что население Херсонеса и его владений в Северо-Западной Таврике во второй половине IV—III вв. до н. э. в подавляющем большинстве было греческим и составляло часть огромного античного мира.

V.M. Zubar

ON ONE TYPE OF BURIAL STRUCTURES ON THE NECROPOLIS OF TAURIC CHERSONESOS DATING FROM THE SECOND HALF OF THE 4th FIRST HALF OF THE 3rd CENTURIES BC

Relying on the architectural fragments published by A.V. Buyskykh and on the analogies from the ancient *necropoleis* of the Northwestern Taurica, as well as presence of similar structures in the funerary architecture of Chersonesos of the first centuries AD, the author of the article has come to a conclusion that vaults covered by *tumuli*, possibly having corbelled ceiling, represent a previously unknown type of burial structures on the Chersonesan necropolis of the second half of the 4th – first half of the 3rd centuries BC. However, no such structures as barrow mounds have preserved *in situ*. This is caused by the many-century building activity on the territory of the *necropolis* of Chersonesos which resulted in their destruction or dismantling, their fragments being re-used as building material. Nevertheless, the available materials suggest that such burial structures, possibly topped with grave stones, were an integral part of the spatial arrangement of the Chersonesan *necropolis* of the Late Classical and Early Hellenistic periods. However, in terms of size and architectural design they were much more modest than analogous funerary structures discovered in other regions of the Ancient world, at Bosphorus in particular. This should obviously be regarded as one of the characteristic features of the *necropolis* of Chersonesos resulting from certain peculiarity of social and economical development of the Greek population in the environment of Western Taurica. However, typological similarity of such vaults under the mounds to burial architecture of other regions of the Hellenistic *ecumene* is indisputably the evidence of the fact that the population of Chersonesos and its estates in the North-Western Taurica in the second half of the 4th – 3rd cc. BC was predominantly Greek and represented a constituent part of huge Ancient world.

Н.Я. Стеблій

РОЛЬ ЕКОФАКТІВ У СИСТЕМІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ

У статті наведено кількісно-якісні характеристики просторово-територіальної структури культури карпатських курганів та простежено їх зв'язок із екофактами.

Трагування природного середовища як одного з головних чинників, що впливали на формування системи заселення територій (за провідної ролі людського фактора), не може викликати заперечень.

У Південно-Західному регіоні України в другій чверті I тис. н. е. мешкало населення культури карпатських курганів, пам'ятки якої

розташовано переважно в передгірських районах Українських Карпат — від верхів'їв р. Сирет на південному сході до р. Стрий на північному заході (Цыгылык 1990, с. 33). Північна межа поширення пам'яток проходить приблизно по течії верхнього Дністра до впадіння в нього р. Надвірнянська Бистриця і далі у південно-східному напрямку в межириччя Дністра і верхів'їв Прута до р. Чернява. В місці впадіння

© Н.Я. СТЕБЛІЙ, 2006

р. Черемош у р. Прут старожитності культури карпатських курганів переходять на правий берег Прута й поширюються аж до Сирету.

Картографування пам'яток зазначеної культури вказує на їх нерівномірне поширення, доводячи тим самим неоднакову густоту заселення в тих чи інших природних нішах. Територіальні сукупності населених пунктів, пов'язаних між собою виробничими й соціальними відносинами, становлять систему заселення (Алаєв 1983, с. 217—218), що є просторовим втіленням способу поєднання суспільства та його елементів із конкретним природним середовищем (Томашевський 2003, с. 4). Для визначення ролі природного середовища в системі заселення культури карпатських курганів усі картографовані поселення проаналізовано за типом топографічного розташування, параметрами площі культурного шару, відстанями між сусідніми пам'ятками, гідромережею, показником територіальної концентрації населення.

Топографічні особливості кожного окремого поселення визначалися переважно господарською доцільністю, зумовленою різними складовими ландшафту, розташуванням шляхів сполучення, прохідністю місцевості та захисними умовами. З метою статистичного аналізу пам'яток культури карпатських курганів виділено типи їх топографічного розташування: терасовий, мисовий і заплашний. Слід зауважити, що всі поселення цієї культури є низинними, тобто головну роль у формуванні їх рельєфу та оточення відігравали поверхневі води. Відповідно терасовий (I) тип топографічного розташування характеризується прирічковим розташуванням поселень уздовж гідрооб'єктів; мисовий (II) — представлено трьома підтипами (IIa — визначається впадінням струмка в більшу водну артерію, IIб — двома ярами чи струмками плюс долина річки, IIв — вигином річки); заплашний (III) — одним типом, що характеризується дюнами, горбами, підвищеннями в заплаві річки. Для поселень культури карпатських курганів найхарактернішим є мисовий тип топографічного розташування поселень, що характеризується впадінням струмка в більшу водну артерію, — 49 % пам'яток, ще 13 % поселень розташовуються на мисах, утворених вигином річки, а 18 % — на мисах, окреслених двома ярами і долиною річки. 20 % пам'яток культури карпатських курганів топографічно не відокремлені від рельєфу і розміщуються на прирічкових територіях — терасах.

На нашу думку, причини такого розташування селищ культури карпатських курганів насамперед можна пов'язувати з дією мікрокліматичних чинників. Мисове розташування по-

селень в умовах суцільної лісової смуги Передкарпаття (в доагрикультурні часи тут панували майже суцільні масиви хвойних та широколистяних лісів (Природа... 1973, рис. 14; Природа... 1978, рис. 13)), що запобігало застою повітря над поселеннями, появи туманів і надмірній вологості, а також раннім заморозкам. На прирічкових смугах із крутими вигинами, мисами та луками забезпечувалися набагато ліпша циркуляція повітря, повільніший хід добових температур, що впливало на сприятливість умов проживання й господарської діяльності (Петров 1968, с. 50—53, 57; Щербань 1984, с. 207). Терасовий тип топографічного розташування тяжіє до місцевостей лучних степів і дубово-грабових лісів, тому не випадково більшість поселень терасового типу зафіксовано в межиріччі Прута і Сирету (Природа... 1978, рис. 13). Отже, мікротопографія поселень культури карпатських курганів визначалася передусім умовами проживання та господарською доцільністю, зумовленою різними складовими ландшафту: рельєфом, мікрокліматом, гідромережею, характером рослинного й ґрунтового покриву, а також комунікаційним розташуванням.

Попереднє визначення типів топографічного розташування поселень підводить нас до характеристики їх площі (для цього використано статистичний метод). Відомо, що показник площі культурного шару є свідченням одно- чи багатозафазовості поселення, пояснює щільність забудови території селища, вказує на інтенсивність життєдіяльності населення, що проживало на ньому, опосередковано може свідчити про рівень сприятливості місцевих природних умов для того чи іншого виду господарської діяльності. Всі пам'ятки культури карпатських курганів (62 поселення з визначеною площею) зосередилися в межах кількісних груп: I — 1—2 га (26 % поселень); II — 3—4 га (32 %); III — 5—7 га (26 %); IV — 8—9 га (6 %); V — 10—15 га (10 %). Тут даються взнаки й фізико-географічні відмінності. Селища лісостепових басейнів (Глибока, Коровія-I, Тернавка та ін.) більші за розмірами та потужністю культурного шару, ніж глибинні поселення, розташовані в умовах суцільного заліснення (Волосів-3, Марківці-3, Чорнолізці-2 та ін.), що найпомітніше простежується в разі зіставлення середніх площ поселень: від 2,9 га — на території між Лімницею та лівими допливами верхнього Прута (Товмачиком, Коломийкою, Туркою та Чернявою), до 4,7 га — в Прут-Черемоському межиріччі (до р. Глинниці) та 7,5 га — в Прут-Сиретському межиріччі.

Показовою є кореляція між типами мікротопографії селищ і середніми розмірами площ

поселень. Очевидно, що терасові поселення, більш поширені в лісостепових та лісолучних районах, мають більшу за середню площу (Коровія-1, Тернавка, Михайлівка-2, Михальча-1, Ропча). Найпоширеніші мисові топо-відокремлені селища (Іа і Іб типи) за показниками середньої площі одного селища (відповідно 4,2 та 4,8 га) найближчі до середнього значення всіх селищ усіх типів (4,8 га). Слід зауважити, що селищ цих типів найбільше у лісових районах. Мисові селища Ів типу (утворені вигином річки) відрізняються найменшою середньою площею (2,9 га), займаючи здебільшого задерновані ділянки. Отже, вибір місцевостей для заселення та господарювання у відповідних екологічних умовах зумовлює зв'язок між типами топографічного розташування, площею селищ і природними особливостями.

Важливим критерієм характеристики просторової структури є відстань між сусідніми пам'ятками як у межах певного мікрорегіону, так і цілої культури. Для селищ культури карпатських курганів вона сягає від 0,6 до 12 км. Проте тут виділяються окремі групи з відносно сталим інтервалом — 1—5 км. Наприклад, у групі біля хутора Мислів на р. Глинниця входить 6 поселень, групу із 6 пам'яток зафіксовано й між Драчинцями і Ясенами на р. Брусниця, з 8 поселень — у районі с. Марківці на р. Стримба. За нашими спостереженнями, щільність селищ у тому чи іншому невеликому мікрорегіоні зумовлюється насамперед розташуванням пам'яток на родючих ґрунтах (сірих та темно-сірих опідзолених), на відміну від пам'яток на малородючих (дернових та дерново-підзолистих). Більшу частину пам'яток відтягнуто вглиб міжрічкових улоговин уздовж річок (або великих струмків) III—VI порядків. Подібну схему розташування пам'яток Р.Г. Шишкін називає «гніздовою» (Шишкін 1996, с. 64—66). Крім того, дослідник виділяє «ланцюжкову» схему, за якої поселення розташовано «ланцюжком» безпосередньо вздовж річок II—III порядків (Шишкін 1996, с. 64—66). Серед поселень культури карпатських курганів виділяються пам'ятки, розташовані «ланцюжком» уздовж берегів Серету (Старий Вовчинець, Новий Вовчинець, Черепківці, Кам'янка).

Для культури карпатських курганів визначальним був басейновий принцип розселення, однак під впливом політичних, економічних, природних, господарських, демографічних та інших факторів способи заселення визначалися сукупністю місцевих обставин. Картографування пам'яток показує їх нерівномірне поширення в басейнах таких великих річок, як Дністер та Прут. Слід зауважити, що різна

кількість селищ у басейні тієї чи іншої водної артерії відбиває не лише розміри, ландшафтно-демографічну ємність, а й стан і рівень археологічної дослідженості (Томашевський 2003, с. 19). Проте загальні тенденції і пропорції є досить очевидними. Подібно до методики, використаної Р.Г. Шишкіним (Шишкін 1996, с. 31), для кількісної характеристики великі річки гідро-мережі, що безпосередньо впадають у Чорне море (Дунай, Дністер), умовно приймаємо за річки першого порядку, їх притоки — другого, а притоки приток відповідно — третього, четвертого, п'ятого і т. д. порядків.

19 поселень культури карпатських курганів належать до басейну Дністра. Аналіз їх гідромережі показав, що поселень, пов'язаних із береговою лінією Дністра (річка I порядку), Лімниці та Бистриці (II порядку), Чечви (лівого допливу Лімниці), Бистриці Солотвинської та Бистриці Надвірнянської (відповідно лівого і правого допливів власне Бистриці) (III порядку), не виявлено. 16 % поселень належить до чотиричленної мережі — струмків і річок здебільшого без назви; 37 % — до п'ятичленної; 47 % — до шестичленної. Звідси чітко простежується закономірність тяжіння пам'яток культури карпатських курганів басейну Дністра (Вороно-Лімницького межиріччя) до п'яти- та шестичленної гідромережі. Тут зафіксовано тенденцію до віддалення населення культури карпатських курганів від таких відносно великих карпатських рік, як Бистриця, Лімниця та ін. Такі явища можна пояснити передусім особливостями самої гідромережі. Зазначені річки — гірські, з кам'янистими і порожистими руслами, вкритими галькою і валунами; тут спостерігаються часті паводки (Природа... 1973, с. 66—70). Отже, на нашу думку, не випадково, що такі поселення, як Нижній Струтинь та Голинь, розташовані в найширшій долині Лімниці, в місці впадіння у неї р. Чечва. Тут дно долини вкрито густою сіткою проток, річок, стариць, між якими поширені заливні луки, на відміну від інших місцевостей, де долина вузька, обидва береги високі, круті, порізані ярами (Природа... 1973, с. 68). Аналогічна картина спостерігається і на притоках Бистриці — Бистриці Надвірнянській, Бистриці Солотвинській і Вороні: поселення тут розташовано на пологих і невисоких берегах, особливо у Бистрицькій улоговині.

До басейну Прута в межах поширення пам'яток культури карпатських курганів належать басейни лівих та правих його допливів — Товмачика, Коломийки, Турки, Чернови, Сопівки, Пістиньки, Цуцулина, Черемоша, Брусниця, Глинниця, а також Дерелуя та Герци, в межах яких зафіксовано 93 селища. Аналіз їх гідромережі засвідчив, що

поселень, безпосередньо пов'язаних з береговою лінією Прута (річки II порядку), не виявлено. 28 % пам'яток мають тричленну гідромережу, тобто розташовані в басейнах приток Прута (Березівки, Глинниці, Черемоша, Герци). Найбільшу кількість (47 %) становлять пам'ятки чотиричленної гідромережі. До п'ятичленної належить 23 % поселень культури карпатських курганів. Лише 2 % представлено шестичленною гідромережею. Як бачимо, пам'ятки культури карпатських курганів басейну Прута в переважній більшості належать до чотиричленної гідромережі та засвідчують освоєння населенням міжрічкових масивів.

19 поселень належать до басейну Сирету та його лівих допливів — Малеого Сирету та Котовця. Результати аналізу їх гідромережі показали, що 11 % поселень належать до берегової лінії річки II порядку — Сирету (лівої притоки Дунаю); тричленну гідромережу мають 52 % пам'яток; чотиричленну — 26; п'ятичленну — 11 %.

Згідно з кількісними показниками гідромережі, однозначно простежено тяжіння населення культури карпатських курганів до чотири- (приблизно 40 % пам'яток), три- (27 %) та п'яти-членної (23 %) гідромережі, що є свідченням процесів внутрішньої колонізації територій передкарпатських ландшафтних масивів протягом кількох століть.

На основі даних щодо середньої відстані між поселеннями можемо отримати ще одну важливу якісну характеристику типу заселення — модель розподілу населених пунктів. У географічній науці розроблено три основні моделі розподілу поселень на місцевості: зі згрупованим, випадковим та гексагональним (рівномірним) розташуванням (Хаггет 1979, с. 405).

Кількісний вираз цих моделей можна отримати методом описативного статистичного аналізу найближчого сусідства. Індекс найближчого сусідства визначають за формулою, запропонованою П. Кларком і Ф. Авансом і успішно апробованою свого часу Г. Афанасьєвим для характеристики населення салтівської культури середнього Дону (Афанасьєв 1993, с. 110):

$$R = D_{\text{спост}} / D_{\text{очік}},$$

де R — індекс найближчого сусідства; $D_{\text{спост}}$ — середня відстань із тих, що спостерігаються між кожним населеним пунктом і його найближчим сусідом; $D_{\text{очік}}$ — очікувана середня відстань між кожним населеним пунктом і його найближчим сусідом; $D = 1/2\sqrt{A}$, де A — густина населених пунктів на 1 км².

Якщо поселення регіону повністю згруповані, значення індексу найближчого сусідства

дорівнює нулю. Якщо ж поселення розподілено абсолютно випадково, то величина індексу найближчого сусідства дорівнює одиниці. При гексагональному (рівномірному) розподілі цей індекс наближується до 2,15 (Дмитриевский 1968, с. 209—210). Тип заселення території, що характеризується показником територіальної концентрації, для культури карпатських курганів становить 0,7. Отримана величина ближча до одиниці, ніж до нуля, отже, можна вважати, що тенденція заселення розвивалася від безладного поширення на території між верхів'ями верхнього Дністра та верхнього Прута до скупчення в одному місці. Вибір місця для поселення диктувався передусім природними чинниками і господарською доцільністю.

В основі системи заселення культури карпатських курганів лежить принцип вибіркового басейнового розселення. Такий тип заселення території поширився в окремих місцях, де кількість оптимальних життєзабезпечувальних характеристик природного середовища була найбільшою. Селища є одношаровими або ж мають пізніші культурно-хронологічні горизонти (наприклад, Волосів, Глибока). Очевидно, населення цієї культури здебільшого опанувало корінні ландшафти, що не зазнали антропогенного впливу. В природних умовах Передкарпаття це може бути свідченням того, що поселенці приходили на терени, вкриті заплавами луками в передгір'ях і на рівнині, хвойними й широколистяними лісами. Окреслена територія за сучасними кліматичними критеріями належить до району надмірного зволоження з великими річними сумами атмосферних опадів і порівняно невеликими середніми температурами повітря (Геренчук, Койнов, Цись 1964, с. 148). Річна сума атмосферних опадів тут коливається від 600 до 750 мм, однак більша їх частина припадає на височини, понижені місцевості — менш зволожені (Геренчук, Койнов, Цись 1964, с. 148). У цілому клімат Передкарпаття можна схарактеризувати як помірно теплий із позитивним балансом вологи. Вегетаційний період триває 210—215 днів, а період активної вегетації — близько 165 днів. Проте найхарактернішою рисою клімату Передкарпаття є його надмірне зволоження, що зумовлює розвиток лісової рослинності й відповідних ґрунтів дерново-підзолистого типу. Перезволожені ґрунти в пониженнях і долинах сприяють розвитку вологих лук та боліт. Значне ерозійне розчленування помітно впливає на формування мікрокліматичних особливостей регіону. На нашу думку, вони були вирішальними й під час обрання місця поселення та розміщення аграрних палеоугідь

носіями культури карпатських курганів, хоча за півтори тисячі років можуть бути незначні корективи, які суттєво не вплинуть на результати аналізу. Напрямок сезонних місцевих вітрів, морфологія поверхні та рельєф, мікрорегіональні обставини, експозиція, склад ботанічного покриву та багато інших чинників зумовлювали мікроклімат тих чи інших місцевостей (Щербань 1984, с. 213). Аналіз типів топографічного розташування селищ культури карпатських курганів у більшості випадків засвідчив ознаку топографічної відокремленості населених пунктів, тобто розміщення на вигинах, луках, обводнених мисах, у довіклілі лощинярів, біля гирл струмків і річок, завжди поблизу відносно значних річкових долин. Показники солярної експлікації селищ вказують на те, що абсолютну більшість із них було обернено на південь із переважанням південно-східної експозиції. За нашим переконанням, причини таких особливостей топографії та експозиції селищ і навколишніх аграрно-палеогосподарських угідь слід шукати саме в сукупній дії мікрокліматичних чинників.

Територію, окреслену як ареал старожитностей культури карпатських курганів, було заселено з різною щільністю. Її носії надавали перевагу височинним суглинисто-галечниковим середнім та високим терасам основних передкарпатських рік та їх приток, помітно почленованих балками та ярами з буково-дубовими, ялицево-буковими та

ялиновими лісами на дерново-підзолистих глейових та дерново-буроземних глейових ґрунтах, а також річковим долинам у місцевостях ерозійно-зсувних суглинково-глинистих межиріч із добре розвинутими заплавами, нижнім і середнім ярусам терас, циркоподібним улоговинам із сірими та світло-сірими опідзоленими ґрунтами. Обов'язковою була наявність невеликої водної артерії. Помірні кліматичні умови створювали позитивні чинники передусім для економічного розвитку населення.

Практично незаселеними під час існування культури карпатських курганів на Передкарпатті залишилися заплавні місцевості, урочища височинних пасом із численними зсувами, вузькі гострогребеневі звивисті пасма, що пояснюється їх ландшафтними особливостями. Проте значна кількість селищ культури карпатських курганів, розташованих в умовах складного передгірського рельєфу, засвідчує тривалу поселенську традицію. Підтвердженням цьому є і просторово-територіальна структура, і хронологія поселень, площа та потужність культурного шару.

Такий підхід до опрацювання численного археологічного матеріалу, зокрема другої чверті I тис. н. е., суть якого полягає в органічному поєднанні арте- та екофактів, створює підґрунтя для вивчення широкого кола проблем, пов'язаних із заселенням регіонів, структурою господарства, співіснуванням різноетнічних племен тощо.

- Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. — М., 1983.
- Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-асо-буртасского населения Среднего Дона. — М., 1993. — С. 110.
- Геренчук К.І., Койнов М.М., Цись П.М. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. — Львів, 1964. — С. 148.
- Дмитриевский Ю.Д. Показатели систем расселения // ИВГО. — 1968. — Т. 120. — Вып. 3. — С. 209—210.
- Петров В.П. Подсечное земледелие. — К., 1968.
- Природа Івано-Франківської області / За ред. К.І. Геренчука. — Львів, 1973.
- Природа Чернівецької області / За ред. К.І. Геренчука. — Львів, 1978.
- Томашевський А.П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.
- Хаггет П. География: синтез современных знаний. — М., 1979. — С. 405.
- Цыгылык В.Н. Культура карпатских курганов // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. — С. 33.
- Шишкін Р.Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я в I—V ст. н. е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996.
- Щербань М.И. Микроклиматическое районирование // Природа Украинской ССР. Климат. — К., 1984.

Одержано 09.11.2006

РОЛЬ ЭКОФАКТОРОВ В СИСТЕМЕ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ КАРПАТСКИХ КУРГАНОВ

В статье определена роль природных особенностей территории, в пределах которой распространены памятники культуры карпатских курганов. Результаты картографирования поселений свидетельствуют об их неравномерном распространении, доказывая тем самым разную плотность заселения в тех или иных экологических нишах. Для определения роли природной среды в пространственной структуре памятников культуры карпатских курганов все поселения проанализированы согласно типу топографического расположения, площади культурного слоя, расстоянию между соседними памятниками, гидросети, показателю территориальной концентрации населения.

N.Ya. Stebliy

THE ROLE OF NATURAL CONDITIONS IN THE DISTRIBUTION OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF CARPATHIAN BARROWS CULTURE

The article defines the role which natural conditions played in the distribution of archaeological sites of Carpathian Barrows culture in the first quarter of 1st millennium AD. The cartographical review of these sites reveals their unsystematic distribution. That demonstrates substantial differences on population density in corresponding ecologic zones. In order to establish the exact forms of nature's influence on the distribution of archaeological sites of Carpathian Barrows culture the last ones were analyzed on several levels. Namely, topography settings on all settlements were reconstructed, as well as spreading of cultural layer, distance between neighbouring sites, hydro system, and concentration of population, etc.

Б.В. Магомедов

МОНЕТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЛЕМЕН ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглянуто монетні знахідки, що доповнюють історичні відомості про події готських війн середини III ст.; місця служби воїнів-федератів у IV ст.; культурну належність групи пам'яток верхнього Дністра (тип Черепин); постантичний (черняхівський) період м. Ольвія.

Дотепер у дослідженнях черняхівської культури нумізматичний матеріал використовувався досить обмежено, переважно для аналізу її економіки. Спроби зіставити результати нумізматичних, археологічних та історичних досліджень робилися рідко. У другій половині XX ст. було проведено велику роботу з обліку й систематизації знахідок римських монет у Південно-Східній Європі (Брайчевський 1959; Кропоткин 1961; 1966; Нудельман 1976; Butnariu 1987; 1988; 1991). Наше дослідження ґрунтується на цих працях із залученням деяких нових матеріалів (Столярик 1984; Гудкова, Столярик 1985; Магомедов, Левада 1997; Kolendo 1998, s. 151; Антонов 2002; Готун, Лисенко, Петраускас, Шишкін 2002, с. 104; Бейдин, Григорьянц 2003; Гейко, Шалобудов 2003; Бейдин, Григорьянц, Любичев 2006).

© Б.В. МАГОМЕДОВ, 2006

На території Українського Барбарікуму за приблизними підрахунками відомо близько 1200 місцезнаходжень римських монет (скарби й окремі знахідки), або близько 30 тис. екземплярів. Основна маса монет — це денарії із повноцінного срібла, що випускалися в I—II ст. до кінця правління Септимія Севера (211 р.). Разом із денаріями іноді знаходять срібні драхми й тетрадрахми того самого часу (о. Фасос, м. Аміс). Практично всі денарії, зафіксовані в контексті археологічних пам'яток, пов'язані з матеріалами культур пізньоримського часу, переважно черняхівською¹. Деякі скарби ранньо-

¹ Дотепер знахідки монет було зафіксовано на 115 черняхівських пам'ятках України та Молдови (Пивоваров 1998, с. 26; 1999, с. 19). До них слід додати 12 нових пунктів зі Східної України, зокрема поселення Войтенки, звідки походить 56 окремих знахідок монет (Бейдин, Григорьянц, Любичев, 2006, с. 113).

римських денаріїв було вкладено в посудини другої половини III—IV ст. або містили речі того самого часу (фібули, пряжки, намиста). Ці монети явно потрапляли в Барбарікум зі значним запізненням (детальніше див.: Магомедов, Кароєва 1988, с. 84—85; Магомедов 2001, с. 110—111). 2—3 % монетних знахідок належить до часів правління імператорів III—IV ст. За винятком рідкісних знахідок золотих і срібних монет, це, зазвичай, біллонові антонініани й денарії або бронзові монети.

Римські монети надходили до варварів, зокрема й на територію черняхівської культури, різними шляхами. **Великі виплати вождям** від римської адміністрації (субсидії, викуп за полонених, оплата найманих військових загонів тощо) здійснювалися денаріями старих випусків із повноцінного срібла, які навряд чи могли надходити з іншого джерела (крім держави), адже на римській території вони вже вийшли з обігу. Іншими шляхами до черняхівського населення потрапляли сучасні йому монети. **Воїни-найманці** під час служби в римських провінціях одержували певні суми на руки. Гроші різних номіналів надходили до варварів під час війн у вигляді **військової здобичі**. **Торгівля** навряд чи була джерелом великих монетних надходжень, тому що це була, як правило, обмінна торгівля (прямий обмін товару на товар).

Масове поширення денарія на території черняхівської культури не дає змоги повністю заперечувати його грошову функцію. Більш важливими були його функції нагромадження та джерела ювелірного срібла. Деякі монети слугували прикрасами або амулетами; вони мали отвір, рідше напаяне вушко. Зі знайдених у межах України 23 датованих екземплярів 9 належить до пізньоримського часу, тобто синхронні черняхівській культурі. Для багатьох воїнів подібні амулети були пов'язані з пам'ятними подіями: участю у військових походах або службою на римській території.

Монети пізньоримського часу (2—3 % знахідок) становлять більш цінне історичне джерело, ніж денарії I—II ст. Особливо цікаві результати дає аналіз хронологічного й географічного розподілу монет, карбованих у провінційних містах і на різних монетних дворах Імперії.

Близько 90 монетних знахідок (разом зі скарбами) з черняхівської території у межах України і Молдови припадає на період скіфських (готських) війн середини III ст. (238—270 рр.). Походи варварів на першому етапі готських війн (238—253 рр.) були спрямовані на нижньодунайські й балканські провінції Риму. Давні автори описують тривалу облогу Маркіанополя в 248 р. королем Остроготою, взяття Філіппополя й спустошення Фракії у 250 р. королем

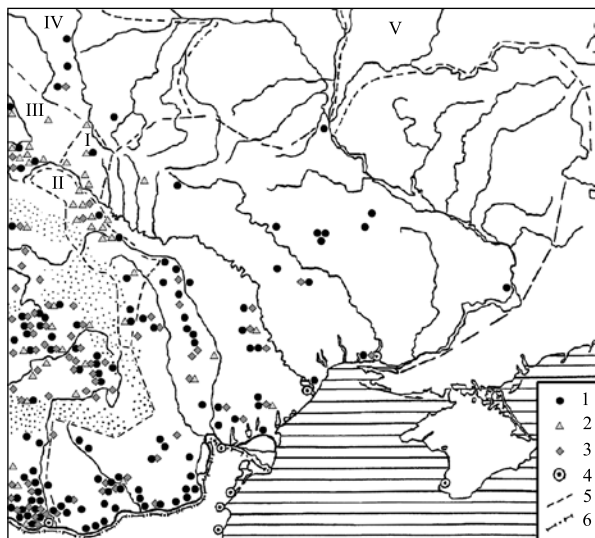
Кнівою (Йордан 92; Ременников 1954, с. 46—70). Вімінакій було настільки розорено, що до 256 р. у ньому припинили карбування власної монети (Моммзен 1949, с. 208). Із цими подіями можна пов'язати 16 знахідок провінційних монет і медальйон міст Маркіанополь, Вімінакій, Адріанонополь, Філіппополь, Анхіал, Аполлонія, Дір-рахій². Слід звернути увагу на те, що вони карбовані не пізніше 253 р., більшість — за Гордіана III, Філіпа Араба, Деція й Требоніана Галла (238—253 р.), деякі — перед війною.

На другому етапі війн (256—270 рр.) варвари спрямували свої зусилля на провінції Малої Азії. Цьому передувало захоплення Танаїса й Боспорського царства в Криму з їх морськими портами. Із цією кампанією пов'язують знахідки боспорських монет на черняхівських поселеннях східного регіону (Бейдин, Григор'янц 2003). За допомогою захопленого флоту почалися походи до берегів Малої Азії. Розграбування провінції Віфінія згадується в джерелах під 258 р., а також 264 р. разом із Галатією і Каппадокією (Ременников 1954, с. 97, 108). Мабуть, тоді ж в ареал черняхівської культури потрапили монети із цих провінцій: м. Тія (Tium) часів Гордіана III і драхма м. Кесарія. Монета м. Ефес, карбована за Галлієна, а можливо, і згадані вище монети м. Анхіал могли потрапити до готських воїнів у 263 р., коли вони зруйнували Трою, Мілет, Халкедон, а в Ефесі спалили «найславетніший храм Діани». На зворотному шляху готи грабували узбережжя Фракії, де біля м. Анхіал затрималися на «багато днів, захоплені лазнями на гарячих водах», які є «найбільш діючими для здоров'я страждених» (Йордан 107, 109).

Три знахідки монет Александрії Єгипетської належать до правління Галлієна (253—268 рр.) і Клавдія II Готського (268—270 рр.), і їх можна пов'язати з останнім походом скіфських війн. У 269—270 рр. одночасно із діями на суходолі тривала морська війна. Загони «скіфських» кораблів здійснювали рейди Егейським морем, нападали на острови Родос, Крит, Кіпр, південний берег Малої Азії. Тут могли бути захоплені й монети александрійського карбування. До цих само подій слід віднести бронзові монети міст Кремна й Антіохія провінції Пісідія у Малій Азії (44 монети 244—268 рр. знайдено в одному скарбі в Києві) (Гейко, Шалобудов 2003; Брайчевський 1956).

Після готських війн протягом певного часу в Східну Європу римська монета практично не надходила, але з часів Діоклетіана (284—305 рр.) її приплив знову зростає, досягає максимуму при Константині I, триває під час правління його

² М.Ю. Брайчевський також зіставляв монетні знахідки з подіями готських війн, але пов'язував їх із діяльністю слов'ян (Брайчевський 1959, с. 54).

Знахідки римських монет із позначенням монетних дворів (1—3) на території черняхівської культури і сусідніх територіях. Період від Діоклетіана (284—305) до Граціана (367—383): 1 — монети східних провінцій; 2 — монети західних провінцій; 3 — монети Іллірика (Сісція, Сірмій); 4 — міста; 5 — межі черняхівської культури й інших культурних груп у середині IV ст.; 6 — кордон Римської імперії; I — пам'ятки типу Черепин; культури: II — карпатських курганів, III — пшеворська, IV — вельбарська, V — київська

наступників і зменшується в гунський час (після 375 р.). Частина цих монет має позначення місця карбування. На території черняхівської культури нам відомо близько 140 місцезнаходжень монет із назвою монетного двору. Ці знахідки розподілено нерівномірно, місця їх концентрації почасти можна пояснити прикордонною торгівлею варварів із Римом (для району нижнього Дунаю (рисунки)). Проте таке пояснення важко застосувати до регіонів північніше й східніше Карпат, розташованих далеко від лimesу (римського кордону), і де імпортованих речей римського походження мало. У той самий час монети, що нас цікавлять, рідко трапляються в приморських зонах черняхівської культури (до нижнього Дніпра на сході), хоча торгівля набула тут значного розвитку (імпорту становить понад 50 % знахідок кераміки на поселеннях). Важливо також зазначити, що близько 85 % знахідок цих монет з території України є бронзовими номіналами, які не мали реальної цінності серед варварів (у Румунії й Молдові цей відсоток нижчий). Ми вважаємо, що поширення монет IV ст. у Східній Європі здебільшого пов'язане не з торгівлею, а зі службою місцевих воїнів на території Імперії.

Ще під час готських війн, особливо після них, римляни залучали на службу варварів. Після війни 332 р. Константин I уклав із вождями готів постійний договір (foedus), за яким вони як федерати мали поставляти в римську

армію своїх воїнів за щорічну винагороду. Ці виплати склалися, можливо, частково з продовольства (готи нижнього Дунаю отримували до війни 367—369 рр. щорічні субсидії зерном (Велков 1955, с. 253)), частково зі срібла — повноцінних денаріїв старих випусків, що насамперед потрапляли до рук племінної аристократії. Утім і рядові воїни під час повернення на батьківщину мали певну кількість грошей, що були в обігу в місцях їхньої служби.

Більшість таких монет знайдено на захід від Дністра. Можливо, це пов'язано з тим, що ця ріка розділяла володіння двох готських об'єднань — везіготів й остроготів. Природно припустити, що основний контингент воїнів-федератів набирался в близьких до лimesу землях везіготів. Їхній тісний зв'язок із Римом яскраво виявився пізніше, коли вони зберегли союз із Імперією, а східні готи стали союзниками гунів.

У більшості регіонів черняхівської культури серед знахідок повністю переважають монетні двори східних провінцій (73 %). Насамперед це монети Константинополя й найближчих до нього міст на берегах Пропонтиди (Кізік, Нікомедія, Гераклея Фракійська) — 62 місцезнаходження. Є також монети Фессалоніків у Македонії (16) і обох монетних дворів Близького Сходу: Антіохії та Александрії (14 й 4 місцезнаходжень). Окрему групу монет карбовано в містах Сісція й Сірмій в Іллірику на середньому Дунаї (28 місцезнаходжень — 21 %). І лише 8 знахідок (6 %) походить із більш західних провінцій: міст Трир (Augusta Treverum), Арелат, Лугдунум, Лондон, Аквілея. Отже, основним місцем служби готських федератів були гарнізони Константинополя і його округи, їхня присутність на Близькому Сході пов'язана з участю у війнах із Персією. Обидва факти відомі з писемних джерел, зокрема є свідчення про залучення готських загонів до персидських кампаній при Гордіані III (після 242 р.), Авреліані (275 р.), Максиміані (298 р.), Юліані (362—363 рр.) (Магомедов 2001, с. 140; Лавров 2003, с. 337). Готські загоны могли бути розквартировані також у Македонії та Іллірику. Монети східних провінцій та Іллірика трапляються також й у південному регіоні вельбарської культури. Можливо, воїни зі спорідненого племені (гепіди) служили в готських загонах федератів (про племінну належність населення вельбарської культури див.: Магомедов 2001а).

Зовсім іншою є картина в регіоні верхнього Дністра на північно-західній околиці черняхівського ареалу. Тут переважають монети із західних провінцій — Галлії та Північної Італії: міст Трир (3 місцезнаходження), Лугдунум, Арелат, Аквілея. Лише одна монета карбована в

Кізіку поблизу Константинополя. Практично такий самий розподіл монетних дворів спостерігається й на сусідніх іншокультурних територіях. У східному регіоні пшеворської культури (верхів'я Сану й Дністра (див.: Пелешин 1999)) переважають монети із західних провінцій (6 місцезнаходжень, у т. ч. 4 — із Триру), 2 знахідки — зі східних провінцій, 2 — з Іллірику. Це відповідає складу знахідок на пшеворській території у Малій Польщі, де близько половини з 52 місцезнаходжень припадає на західні провінції (Kunisz 1985), а також у Закарпатті на верхній Тисі. В ареалі культури карпатських курганів (Івано-Франківська обл. і Північно-Східна Румунія) також переважають монети із західних провінцій (14 місцезнаходжень, у тому числі 8 — у Триру), 5 знахідок — зі східних провінцій, 2 — з Іллірику.

Таким чином, територію Барбарікуму Південно-Східної Європи була розділена наприкінці III—IV ст. на дві нумізматичні провінції: «черняхівську» й «пшеворську». Перша, крім черняхівського ареалу, охоплює південну частину території вельбарської культури, друга поєднується з основним ареалом пшеворських пам'яток у Польщі, а також включає територію культури карпатських курганів і регіону верхнього Дністра. З територіями цих культур межують області сучасної Румунії — Трансільванія й Олтенія, що до 271 р. входили до провінції Дакія, але фактично залишалися під контролем римської адміністрації до гунського часу. Монетний обіг тут мало відрізнявся від сусідніх провінцій. Серед численних знахідок переважає карбування Іллірику й східних провінцій. Західні монетні двори становлять близько 15 %, більшість монет карбовано в Римі, що не простежується в розглянутих варварських областях.

Що спричинило появу такої чіткої межі між «черняхівською» та «пшеворською» нумізматичними провінціями? На думку більшості дослідників, домінуючими політичними силами в пшеворській культурі були вандалі, у черняхівській — готи, у регіоні верхнього Дністра переважало ранньослов'янське населення — венеди. В основі культури пам'яток верхнього Дністра є помітний пшеворський компонент (через зубрицьку культуру, що їм передувала) (Козак 2000, с. 143—145). Мабуть, традиційні зв'язки венедів із «пшеворцями»-вандалами зберігалися й у IV ст., коли вандалі згідно з договором із Константином I служили в допоміжних військах Імперії³. Очевидно, цей договір поширювався й на плем'я венедів. Монети вказують на головні місця їх служби: Галлія, Аквілея, Іллірія. Там само служили й носії культури карпатських курганів.

Межі нумізматичних провінцій, як правило, збігаються із кордонами археологічних культур і, ймовірно, із межами політичних й економічних структур відповідного часу. Це ставить під сумнів тісний зв'язок регіону верхнього Дністра із черняхівською культурою. Старожитності регіону (пам'ятки типу Черепин) виділяються на тлі цієї культури за низкою інших важливих ознак (поховальним обрядом, домобудівництвом, ліпною керамікою) (Баран 1981), а подібність простежується переважно через масові, загальні для Центральної і Південно-Східної Європи типи гончарного посуду й інших ремісничих виробів. Існує думка, що серед такого посуду переважають типи, більш притаманні пшеворській культурі, ніж черняхівській (Левада, Дудек 1999; Магомедов 2001, с. 61). Можливо, верхньодністровські старожитності типу Черепин варто розглядати як самостійну «пізньозубрицьку» культурну групу, близьку до східного варіанта пшеворської культури.

Нумізматичні матеріали дають змогу також уточнити відомості про пізній період історії Ольвії. Статистика римських монет має тут деякі особливості, що важко піддаються поясненню. Серед знайдених в Ольвії іноземних (римських і провінційних) монет I—II ст., на відміну від інших античних міст, більшість становлять денарії — 53,5 % із 86 знахідок (80 % з-поміж власне римських монет). Однак в Істрії (Західне Причорномор'я) вони становлять лише 17,3 % (Карышковский 1988, с. 118). Монетних знахідок наступних століть в Ольвії значно менше.

Близько 235 р. в Ольвії припиняється карбування власних монет (у результаті руйнування міста готами). Проте тут трапляються нечисленні монети імператорів періоду готських війн, аж до Клавдія Готського (268—270 рр. — 1 екз.). Монети Авреліана й Проба (270—282 рр.) відсутні, що дослідники пов'язують із глибоким занепадом або повним запустінням міста (Карышковский 1965, с. 75; Крыжицкий, Русаева, Крапивина и др. 1999, с. 325; Зубар 2001). Наступним майже сторічним періодом — від Діоклетіана до Валента (284—378 рр.) — тут датується лише 14 монет (Карышковский 1988, с. 129—130).

Іншу картину ми спостерігаємо в Істрії. У 248 р. готи зруйнували місто, після чого на весь час війни надходження монет майже цілком припиняється і поновлюється із її закінченням у 270 р.

³ Вандалі славилися своєю кіннотою, тому, певно, не випадковими є численні знахідки шпор на пам'ятках верхнього Дністра — 7 екз. (Магомедов, Левада 1996, № 11, 59, 88). Ще до згаданої угоди Авреліан (270—275 рр.) взяв на службу й направив до Північної Італії 2-тисячну вандальську кінноту (Лавров 2003, с. 341).

Зазначені монети Клавдія Готського (7 екз.), Авреліана й Проба (37 екз.) для періоду від Діоклетіана до Валента враховано 150 монет (Карышковский 1988, с. 129—130). Отже, хронологічний розподіл знахідок точно відбиває історію міста.

Особливості ольвійської колекції ілюструють складнішу історію. В античний період міста, до 235 р., монетний обіг має структуру, подібну до інших античних міст Причорномор'я. Проте після готського завоювання, тобто в постантичний період, Ольвію було включено до політичної та економічної системи варварів (Магомедов, у друку). Розподіл монетних знахідок із середини III ст. відповідає тій ситуації, що склалася в черняхівській культурі. Сучасні подіям випуски монет пізньоримського часу надходили у невеликій кількості. При цьому знахідки періоду Авреліана—Проба в черняхівському ареалі (як і в Ольвії) є рідкістю. Одночасно на територію цієї культури масово надходять старі денарії I—II ст.⁴ Ча-

стина з них потрапляє до культурного шару Ольвії, що, на нашу думку, створює хибну картину грошового обігу міста ранньоримського часу.

Висновки. Нумізматичні матеріали в Східноєвропейському Барбарікумі вивчено недостатньо, але навіть обробка опублікованих каталогів дає змогу уточнити деякі питання історії черняхівської культури.

1. Монети провінційних випусків підтверджують й уточнюють відомості писемних джерел про напрямки військових походів варварів під час готських (скіфських) війн 238—270 рр.

2. Картографування монет IV ст. різних монетних дворів дало змогу визначити межу між двома нумізматичними провінціями — «черняхівською» і «пшеворською». Це дає додаткові відомості для локалізації місць служби воїнів-федератів із готського й вандальського союзів племен, а також порушує питання про культурну належність групи пам'яток верхнього Дністра (типу Черепин).

3. Ольвійську колекцію римських монет варто розділити на античний і черняхівський (або постантичний) періоди, причому останній містить денарії старих випусків I—II ст.

⁴ Можливо, до черняхівського періоду доречно віднести ольвійський скарб, що містив «декілька глечиків, наповнених срібними монетами імператорського часу» (Кропоткин 1961, с. 68, № 707). До вищенаведеної статистики ця знахідка, звичайно, не потрапила.

Антонов А.Л. Фибулы поселения Портмашево // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 8—9.

Баран В.Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу). — К., 1981.

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н. Находки боспорских монет на памятниках черняховской культуры Харьковской области // АЛЛУ. — 2/2002, 1/2003. — С. 190—193.

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Находки монет римского времени на территории Харьковской области // Древности римского времени на Слобожанщине. — Харьков, 2006. — С. 110—143.

Брайчевский М.Ю. К вопросу о происхождении Оболенского клада // КСИИМК. — 1956. — Вып. 66. — С. 59—64.

Брайчевский М.Ю. Римська монета на території України. — К., 1959.

Велков В. Сведения на Темистий за Тракия // Българска Академия на науките. Известия на археологическия институт. — 1955. — Кн. 19. — С. 246—260.

Гейко А.В., Шалобудов В.М. Знахідка римського сестерція у Нижньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2/2002 і 1/2003. — С. 193.

Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Археологічна карта Київщини. Фастівський район. — К., 2002.

Гудкова А.В., Столярик Е.С. Комплекс позднеантичных памятников у с. Холмское Одесской области // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 78—85.

Зубарь В.М. О заключительном этапе истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV в. // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 132—138.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступительная статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скржинской. Изд. 2-е. — СПб., 1997.

Карышковский П.О. Находки монет Римской империи в Ольвии // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — Вып. 2. — С. 50—75.

Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К., 1988.

Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. — I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С. 118—194.

Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4.

Кропоткин В.В. Новые находки римских монет на территории СССР (Дополнение к САИ, вып. Г4-4) // Нумизматика и эпиграфика. — 1966. — Т. 6. — С. 74—102.

Крыжицкий С.Д., Русаева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.

- Лавров В.В. Готские войны III в. н. э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории: Сб. науч. статей к 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. — СПб., 2003. — С. 332—352.
- Левада М., Дудек А. Пшеворское влияние на керамический комплекс черняховской культуры (по материалам Южной Польши, верхнего Днестра и Западного Буга) // *Kultura przeworska*. — Lublin, 1997. — Т. 4. — С. 147—158.
- Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Магомедов Б.В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії // *Археологія*. — 2001а. — № 2. — С. 70—76.
- Магомедов Б.В. Взаимоотношения Ольвии и варваров в позднеантичный период. Очередные задачи исследований (в печати).
- Магомедов Б.В., Каросева Л.Р. Скарб денаріїв біля с. Глинськ // *Археологія*. — 1988. — № 62. — С. 82—86.
- Магомедов Б.В., Левада М.Е. Оружие черняховской культуры // *МАИЭТ*. — 1996. — Вып. 5. — С. 304—323.
- Магомедов Б.В., Левада М.С. Черняхівський могильник Петриківці-1 // *АДУ* 1993 року. — К., 1997. — С. 80—81.
- Моммзен Т. История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. — М., 1949. — Т. 5.
- Нудельман А.А. Топография кладов и находок единичных монет // *Археологическая карта Молдавской ССР*. — Кишинев, 1976. — Вып. 8.
- Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — М., 1954.
- Пелецишин М.А. Поселения III—IV ст. у Розточчі // *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* — К., 1999. — С. 204—216.
- Пивоваров С. Матеріали нумізматики про зв'язки племен черняхівської культури з Римською імперією (історіографічний аспект) // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць*. — Чернівці, 1998. — Т. 1. — С. 16—30.
- Пивоваров С. Римські монети в старожитностях черняхівської культури // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць*. — Чернівці, 1999. — Т. 2. — С. 15—35.
- Столярик Е.С. Новые находки монет первой половины I тыс. н. э. в западных районах Одесской области // Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — С. 105—107.
- Butnariu V. Monedele romane postaureliene on teritoriile carpato-dunreano-pontice (anii 275—491). I. Perioada 275—324 // *Arheologia Moldovei*. — 1987. — 11. — P. 113—140; II. Perioada 324—383 // *Arheologia Moldovei*. — 1988. — 12. — P. 131—196; III. Perioada 383—491 // *Arheologia Moldovei*. — 1991. — 14. — P. 67—107.
- Kolendo J. Studia z dziejów numizmatyki. Zbiory w Krzemieńcu (Aneks: Moneta Galliena bita w Efezie znaleziona w Szymkowcach na Wołyniu) // *Świat antyczny i barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*. — Warszawa, 1998. — Т. 2. — S. 143—158.
- Kunisz A. Znaleźiska monet rzymskich z Małopolski. — Wrocław e.a., 1985.

Одержано 11.06.2005

Б.В. Магомедов

МОНЕТЫ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ПЛЕМЕН ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

На территории черняховской культуры массовыми монетными находками являются денарии I—II вв., которые поступали в Восточную Европу с запозданием. Монеты III—IV вв., современные этой культуре, дают больше исторической информации. Нумизматика дополняет сведения о событиях готских войн середины III в., местах службы воинов-федератов в IV в., культурной принадлежности группы памятников верхнего Днестра (тип Черепин), постантичном (черняховском) периоде г. Ольвия.

B. V. Magomedov

COINS AS A SOURCE OF STUDY OF THE CHERNYAKHIV'S TRIBES HISTORY

The bulk finds of coins on the territory of Chernyakhivska culture are represented by the denarii of 1st—2nd cc., that came to Barbaricum much later. The coins of the 3rd—4th cc. contemporary to this culture give more historical information. The numismatic materials provide additional data on the history of the Chernyakhivska culture: events of the Goths Wars in the middle of the 3rd century; the places of service of the federate soldiers in the 4th century; cultural attribution of a group of monuments of the Upper Dnister River (Cherepyn type); post-ancient (Chernyakhiv) period in the history of Olbia.

СИСТЕМА ОБОРОНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ХЕРСОНЕСА В КОНТЕКСТІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ДОКТРИНИ

У статті на основі археологічних і письмових джерел розглянуто систему оборони Херсонеса в епоху середньовіччя.

Про становище Херсонеса і характер його відносин із центральною владою Візантійської імперії наприкінці V ст. свідчить напис про відновлення оборонних стін у період правління візантійського імператора Зенона (474—491 pp.), а також напис, що датується 370—375 pp., у якому згадується начальник імператорської гвардії — префект преторія Доміцій Модест. Отже, судячи з усього, цивільними справами, пов'язаними з регламентацією відносин між містом та Імперією, як і раніше, займалася префектура Сходу, а військовими (після поділу цивільної і військової влади під час реформ Константина Великого) — військовий магістр Фракії (*magister militum per Thracis*). Згідно зі змістом напису часів правління імператора Зенона, вважається, що до 488 р. ситуація змінилася, і верховну владу в місті здійснював її представник — коміт, в руках у якого було зосереджено функції цивільного і військового керування. Проте цьому припущенню суперечить згадка в написі про баллістаріїв, інститут яких був відомий у місті в більш ранній час.

За словами Константина Багрянородного, в нагороду за допомогу Імперії у бойових діях на Боспорі та Дунаї Константин Великий наказав видати херсонеситам тисячі пайків і матеріалів для балліст (Константин Багрянородний 1989). Отже, є підстави вважати, що після виводу військовозобов'язаних регулярних римських підрозділів із Херсонеса в третій чверті III ст. пряму військову допомогу місту було замінено на субсидії. Крім розповіді Константина Багрянородного, наявність у Херсонесі баллістаріїв підтверджується згадками про них у написах 70—375 pp. і часів правління імператора Зенона. Виходить, що організація гарнізону міста, ядро якого становили «вірні баллістарії», проіснувала принаймні з кінця III — першої третини IV ст. до кінця V ст.

Організаційно загін (грецькою «яфмос») херсонеських баллістаріїв відповідав малому легіону пізньоримської армії, але набирался з місцевих жителів. Незважаючи на це, гарнізон міста очолювали кадрові римські офіцери, серед яких був і трибун Флавій Кручений, про що згадується

у написі про будівлю оборонної стіни, датованої 383—395 pp.

Подібне становище описує і автор «Чудес великомученика Димитрія» — важливого агіографічного джерела VII — початку VIII ст. Згадуючи про події семиденної облоги Фессалоніки слов'янами й аvaraми в 586 р., він зазначав, що частину городян було записано у «військові реєстри», але жили вони в місті. Такою самою іррегулярною армією був і так званий *exercitus* Риму першої половини VII ст., де на військовому утриманні були всі збройні — за даними «Книги понтифіка», «від хлопчика до старого».

Щоправда, К. Цукерман піддав сумніву цей висновок. На його думку, баллісти були занадто складними бойовими машинами, щоб їх могли обслуговувати херсонесити. Свого часу М.І. Ростовцев вважав, що Діоген, згаданий у написі часу правління імператора Зенона, був комітом міста, а С.П. Шестаков і за ним А.Л. Якобсон припускали, що, крім військового командування, ця посадова особа виконувала функції комерціара — збирача митних і торгових податків, і очолювала місцеве фінансове керування. Проте з цим погодитися важко, тому що з епіграфічних пам'яток відомо, що коміт Діоген, перебуваючи через службові справи у малоазійському місті Мегари, дарував його жителям засоби на будівлю веж, а також гроші й матеріали для відновлення терм. Трохи пізніше, у 494 р., при імператорі Настасії (491—518), він очолив придушення повстання войовничого малоазійського племені ісаврів, які бажали бачити на троні ісаврійця Лонгіна — брата померлого Зенона, а в наступному році, у розпал боротьби в гірських твердинях Тавра, був обложений ворогами і лише завдяки допомозі свого товариша, полководця Іоанна Горбатого, уникнув загибелі. Зважаючи на це, можна погодитися з В.В. Латишевим і Ю.Г. Виноградовим у тому, що Діоген не був постійним візантійським посадовцем у Херсонесі, а впроваджував у життя політику імператора Зенона і лише наглядав за херсонеськими справами. Сюди він міг прибути з якимось конкретним дорученням, наприклад, для допомоги з організацією будівництва оборонних споруд, чи контролював витрати грошей, виділених для цього. На користь цього свідчить текст ще

одного, щоправда, пізнішого напису часу правління імператора Юстина II (565—578), у якому згадується Феаген, який, за припущенням Ю.Г. Виноградова, як і Діоген, міг бути комітом і сприяти будівництву, що велося під керівництвом імперського намісника — дука Херсонеса, головнокомандуючого військами провінції, а не посадовою особою у місцевій адміністративній системі міста.

У написі часу імператора Зенона зазначено, що Херсонес був імператорським містом, через що йому було даровано кошти на поновлення оборонних споруд. Включення міста до складу Імперії при імператорі Зеноні збігається у часі з початком місцевого монетного карбування. Причому типово імперський вигляд карбування і зображення на монетах правлячого імператора не залишають сумнівів у тому, що на той час місто було складовою частиною Імперії. Разом із тим сумнівною виглядає теза А.Л. Якобсона про те, що «вища адміністрація в місті була в руках імперії і, отже, Херсонес був у сильній від неї залежності». Адже відсутність будь-яких джерел з цього питання наразі не дає змоги з'ясувати, як включення міста до складу Імперії відбилося на його адміністративній системі.

Отже, на особливу увагу заслуговує той фрагмент надпису, де зазначено, що кошти на будівництво оборонних споруд, на думку В.В. Латішева та інших дослідників, мали бути виділені з коштів, що збиралися «з практиї (митниці) тутешнього вікаріату відданих баллістаріїв». З цього уривку напису в інтерпретації В.В. Латішева випливає, що як митниця, так і баллістарії були об'єднані в межах однієї організаційної структури — вікаріату. Отже, вже наприкінці V ст. у Херсонесі візантійська військова і цивільна влада були об'єднані. До того ж вікаріат, тобто вища військова влада, здійснював тут і цивільне керування, зокрема збір податків.

К. Цукерман запропонував іншу інтерпретацію цього фрагменту напису. Він вважає, що грецьке слово практиї (praktion) у цьому контексті слід розуміти, виходячи зі значення дієслова pratto, від якого воно утворене, і перекладати як «стягувати» чи «стягнення». Отже, засоби на будівництво було виділено з якихось місцевих податків, не обов'язково митних зборів, на які, як і раніше римський гарнізон Херсонеса, утримувалися баллістарії під орудою вікаріїв. Зважаючи на це, слід звернути увагу на те, що в IV ст. у візантійських містах, разом із муніципальною, з'являється каса, до якої надходило близько третини доходів, якими розпоряджалися не органи міського самоврядування, а представники центральної адміністрації. З таких кас імперська адміністрація і виділяла кошти на особливі потреби, наприклад,

міське будівництво, чи, як це було в Херсонесі, на зміцнення оборонних споруд і утримання баллістаріїв. З 390 р. великим містам на території Візантії дозволялося стягувати спеціальні податки, що йшли на фінансування будівництва. З огляду на те що з кінця V ст. припиняється широке сільськогосподарське виробництво на території Гераклейського півострова, не виключено, що в Херсонесі визначеними повинностями переважно було обкладено торгово-ремісниче, промислове населення, а не землевласників. Ці суми могли включати торгові мита й інші непрямі податки. Отже, як і в інших районах Візантійської імперії, у Херсонесі з V ст., якщо не раніше, частина доходів держави спрямовувалася на потреби міста.

Ураховуючи імперський табель про ранги, К. Цукерман вважав, що херсонеськими баллістаріями в період правління Зенона командував офіцер у ранзі вікарія магістра мілітум Фракії, який займав таку саму ієрархічну сходинку, що й дукс (дука). Таким чином, зі згаданого напису випливає, що під командуванням візантійського дуки перебував лише херсонеський гарнізон, і немає підстав вважати, що військову і цивільну владу в місті було об'єднано в руках однієї посадової особи. Швидше, навпаки, згадка в написі коміта Діогена, який не був комітом міста, а лише наглядав на той момент за оборонним будівництвом в Херсонесі, дає змогу припустити, що до кінця V ст., як і раніше, цивільні справи міста розглядала префектура Сходу, до якої, імовірно, й належав коміт. Отже, напис часу правління імператора Зенона в запропонованій інтерпретації засвідчує, що у взаєминах Херсонеса з Імперією наприкінці V ст. зберігався той самий порядок, що і наприкінці III—IV ст., тому навряд чи варто говорити про якісь кардинальні зміни державного устрою міста в той час.

Посилення візантійського впливу в Криму і на Кавказі Ф.І. Успенський відносив до 532—539 рр. Час підтверджує правильність його висновку. В панегірику будівельній діяльності Юстиніана — творі «Про будівлі» — видатний візантійський історик Прокопій Кесарійський (приблизно 500 — після 565 р.) повідомляв: «Що стосується міст Боспора і Херсона, котрі є приморськими містами на тім же березі [Евксинського Понту] за Меотидськими болотами, за таврами і тавроскіфами, і знаходяться на краю меж римської держави, то, побачивши їхні стіни в зовсім зруйнованому стані, він зробив їх чудово красивими і міцними» (Прокопій Кесарійський 1939, с. 249). Це повідомлення підтверджується й археологічним даними, що свідчать про проведення в VI ст. масштабних робіт із укріплення передової й основної лінії оборонних стін Херсонеса. А.Л. Якобсон, який вивчав

фортечну огорожу міста, припускав, що при імператорі Юстиніані було збудовано нові ділянки оборонних стін, а також всю приморську й берегову оборонні лінії (Якобсон 1959, с. 69—70, 82). Інший знавець херсонеської фортифікації, І.А. Антонова, відносила до цього часу масштабні роботи і перебудови цілої низки куртин і передової стіни всієї південно-східної частини Херсонеса — надзвичайно важливої у військовому плані (Антонова 1976, с. 3—8). Отже, ймовірно, немає підстав буквально розуміти слова Прокція про те, що стіни Херсонеса були «у зовсім зруйнованому стані», тому що з напису часу правління Зенона відомо, що за сприяння коміта Діогена їх уже було посилено. За даними І.А. Антонової, до кінця IV—V ст. у південно-східній частині Херсонеса, що захищала не лише місто, але й гавань, було проведено будівельні роботи на трьох куртинах, передовій стіні й чотирьох вежах, включаючи найпотужнішу, флангову (Антонова 1971, с. 102—118). Зважаючи на це, слова візантійського історика про жалюгідний стан оборонних споруд, ймовірно, стосувалися колишнього Пантікапею, а не Херсонеса.

Зауважимо, що з усіх візантійських військових трактатів найпоказовішим є «Тактика Лева», на який ми і посилатимемося далі. Джерело цитується за матеріалами В.В. Кучми, який, у свою чергу, користувався виданням J.P. Migne, PG, 107, 1963. Останнє критичне видання трактату, розпочате Р. Варі, так і залишилося незавершеним, а 3 перших опублікованих випуски стали бібліографічним раритетом. Наскільки відомо автору, їх не було навіть у центральних книгозбірнях колишнього СРСР.

Херсонес Таврійський зазнавав потужного військового тиску в період усього раннього середньовіччя і не міг обійтися без потужних оборонних споруд. Головним засобом оборони були міські стіни. У VII—IX ст. майже всюди у Візантійській імперії стару систему огороження міст суцільними стінами було замінено на систему облаштування *χάδτсров* — порівняно невеликого укріплення поблизу міста або в його межах. У випадку війни *χάδτсров* був місцем схованки міського населення. Лише великі міста (Константинополь, Фессалоніка, Нікея та ін.) мали суцільні фортечні мури, що оточували все місто чи більшу його частину. До таких міст належав і Херсонес, що успадкував свої мури з античності.

Комплекс оборонних споруд Херсонеса було виявлено під час археологічних розкопок К.К. Косцюжко-Валюжинича починаючи з 1895 р. Перша узагальнювальна праця, присвячена стінам Херсонеса, належить військовому інженеру О.Л. Бертє-Делагарду (Бертє-Делагард 1907, с. 87—172), в якій автор пропонує датуван-

ня фортечних мурів, а також дає загальну військово-стратегічну оцінку як усього комплексу оборонних споруд у цілому, так і окремих його деталей. Нумерація куртин і веж фортечної стіни, запропонована ним, залишається загальноприйнятою до наших днів. Однак його думку щодо апріорного плану фортечного будівництва Херсонеса необхідно відкинути. Остання лінія оборони, яку ми бачимо сьогодні, постала в результаті численних перебудов, і лише завдяки багатовіковому військовому досвіду її було так ідеально пристосовано до умов місцевості (Гриневич 1927, с. 102). Звичайно, зміна лінії фортечної огорожі Херсонеса відбувалася не лише з військових міркувань, але й через збільшення міської території і розширення кордонів міста.

На думку К.Е. Гриневича, рештки найдавніших оборонних споруд, виявлених у Херсонесі, належать до кінця V — початку IV ст. до н. е. Єдиного погляду щодо дати останніх перебудов стіни у дослідників немає, але можна вважати, що найпізніші з них належать до IX—X ст. Після цього періоду конфігурації фортечної огорожі навряд чи підлягали суттєвим змінам. Саме цим періодом, на думку І.А. Антонової та С.Ф. Стржелецького, датується остання значна перебудова західної ділянки основної лінії оборони (куртини 2, 3, 4). Між тим доведено, що мали місце й пізніші перебудови і ремонти стін, що, втім, не змінювали вигляду оборонної лінії. Також після IX—X ст. було перебудовано і протейхізму, а окремі її ділянки зведено заново (Гриневич 1927, с. 112; Стржелецкий 1961, с. 15—16; Якобсон 1959, с. 69—70).

Розглянемо загальну картину оборонних споруд Херсонеса. Міська територія Херсонеса обмежена зі сходу Піщаною (або Херсонською) бухтою, а із заходу — зручною Карантинною, що глибоко врізається в берегову лінію. З боку берега місто було відділено від степу оборонною стіною завдовжки близько 1,5 км. Фортечні мури меншої потужності оточували місто і з боку моря. Стіни мали різну товщину, що залежало від стратегічного положення ділянки оборони. Їх потужність у найвідповідальніших ділянках оборони була значною: на куртині 1 — 4,5 м; на 7—9 — приблизно 4,4 м; куртина 20 була складним комплексом, розташованим на п'яти стінах різного часу побудови, що йшли паралельно одна одній. Також від стратегічного положення ділянки залежала потужність оборонних веж. Флангова вежа III має діаметр приблизно 15 м; вежі V і VIII — близько 11 м; вежа XVII Зенона — приблизно 19 м (рис. 1); прямокутна вежа має розміри 12 × 8 м. У найвідповідальніших ділянках оборони (від вежі III до вежі VIII і на фронті веж XII—XVIII) будували протейхізми. Потужність стін протейхізми була

Рис. 1. XVII Вежа. Бертъе-Делагард А.Л. О Херсонесе // ИАК. — СПб., 1907. — Вып. 21. — Приложение, табл. II

незначною як заввишки, так і завтовшки; особливе укріплення протейхізми не входило в плани будівельників, адже їй відводилася другорядна роль. Чотирикутний простір, обмежений куртинами 18, 19, 20 і 21, представляв собою міську цитадель, що прикривала найзначнішу (портову) частину міста. До комплексу оборонних споруд входили міські ворота й хвіртки як в основній стіні, так і протейхізмі. У разі війни стратегічного значення набували засоби доставки і збереження води, насамперед лінія водогону й міська цистерна.

Як саме організовували оборону середньовічного візантійського міста за даними «Тактики Лева»?

Воєнна доктрина візантійців розглядала наступальний бій як основну форму бою. Отже, не випадково, що I частину розділу 15 присвячено осаді. Застосовувати оборону рекомендувалося лише тоді, коли вичерпано можливості «довести марність їх (ворогів) задуму за допомогою власного нападу». Підготовка до оборони включала низку організаційних заходів. Керувати обороною міста рекомендувалося або самому стратигу, або якомусь видатному й досвідченому архонту. Ще до початку осади слід було запаситися продовольством для обложених і встановити контроль за розподілом води, якщо її добували не з постійно діючих джерел, а міської цистерни. Автор радив організовувати роздачу води якоюсь міркою задля запобігання безконтрольному її витрачання (Кучма 1965, с. 148—165).

Ці зауваження, якщо їх застосовувати до Херсонеса, набувають особливо важливого

змісту. Продовольство, що надходило до міста з сільської округи, зазвичай починали запасати з літа, оскільки велелюдне місто потребувало значних запасів (Якобсон 1961, с. 154—165). Отже, якщо про облогу було відомо заздалегідь, встигали запаситися продовольством на півроку або навіть рік. Володимир, який тримав в облозі Корсунь, не зміг взяти місто змором, поки не перекрив доступ води. При цьому навіть під час облоги херсонесці доставляли в місто продовольство спочатку морем, а згодом — суходолом (Бертъе-Делагард 1909, с. 15—16, 19).

Питна вода надходила в місто лініями водогону. За підрахунками О.Л. Бертъе-Делагарда, головна міська цистерна повинна була мати об'єм приблизно 4—5 тис. відер води, і її повного запасу вистачало місту на 2—3 дні. Місце розташування міської цистерни досьогодні не виявлено. Поряд із відповідальними ділянками оборони могли створюватися спеціальні резервуари з водою, один із яких — прямокутний басейн розміром 3,70 × 1,70 м, вирубаний у скелі, — розміщувався поряд із вежею Зенона. Не виключена можливість зберігання додаткових запасів води тими засобами, що рекомендуються в «Тактиці Лева» (у шкіряних міхах, глиняних посудинах тощо). При цьому доводилося вживати спеціальних профілактичних заходів для запобігання псуванню води. Використовувалася і дощова вода, а також вода з джерел, якщо їх вдавалося пристосувати для цих потреб.

Попіклувавшись про запаси продовольства і води, стратиг займався підготовкою особистого

складу. При цьому джерело рекомендувало ще до початку облоги вислати з міста «некорисне населення» — жінок, старих, хворих і дітей (Кучма, 1965, с. 148—165). Таким чином місто позбавлялося зайвих ротів, а міщани, які залишалися, були більш-менш підготовлені до облоги.

Однак ця вимога не завжди виконувалася. Якщо вся округа була окупована ворогом, селяни із навколишніх сіл шукали захисту за міськими стінами. Частина дослідників вважає, що для розміщення біженців міг слугувати перибол (Берт'є-Делагард 1907, с. 112—113). Інші вчені таку можливість заперечують. Періболи завширшки 11—18 м розташовувалися в південно-західній і південно-східній частинах Херсонеса.

Одним із найважливіших обов'язків полководця була підготовка різноманітних механізмів: наступального типу та призначених для боротьби з облоговими механізмами супротивника. Загальний принцип полягав у тому, щоб кожному наступальному механізму супротивника протиставити власний оборонний механізм (Кучма 1965, с. 148—165).

Зважаючи на це, багато веж і ділянок стіни Херсонеса могли слугувати для розміщення механізмів. Найпотужнішою була вежа Зенона (XVII). Висунута далеко на південь, вона була опорною точкою усього південно-східного флангу оборони. Її значення збільшувалося ще й через те, що вона протистояла найбільшій (до 30 м) висоті в районі міста (сучасна назва — Дівоча гора), розміщеній на південному сході. Якщо ворог займав цю висоту, він міг спостерігати всю портову частину міста й обстрілювати її з метальної зброї, адже баллісти били на 1,5—2,5 стадії, стріломети — на 2 стадії, а відстань від вершини висоти до вежі становила менше 1,5 стадії (приблизно 250 м).

Особлива потужність вежі Зенона пояснюється її відповідальною роллю. Розміри вежі давали змогу розміщувати на ній досить велику металеву зброю для навісної стрільби. Для підйому цієї зброї на вежу, на думку деяких дослідників (Кучма 1965, с. 148—165), використовували спеціальну апарель, що йшла вздовж куртини з внутрішнього боку.

Аналогічне завдання покладалося й на вежу V — флангову вежу південно-східної ділянки оборони, побудовану з каменю, без внутрішнього приміщення. Окремі дослідники розглядали її як «піднесену оборонну площадку» (Гриневич 1927, с. 97—98).

Більш дрібну облогову зброю, а також різноманітні пристосування для боротьби з облоговими механізмами супротивника могли розміщувати безпосередньо на міській стіні. «Тактика Лева» рекомендує не захарашувати стіни задля зручності бойових дій і установки військових

пристроїв. Для відбиття ворожих таранів могли застосовуватися колоди, підвішені ззовні стін, що ударяли по таранам. Використовувалися камені, цеглини, мішки з піском і м'якиною, — усе це скидалося на ворожі облогові механізми. Для боротьби з «черепашами» застосовували колоди з прикріпленими до них мечами; ними розкривалося покриття «черепаш», після чого вони знищувалися смолою і вогнем. Вогонь застосовували і для знищення всіх інших механізмів. Для нанесення ударів по механізмам зверху призначалися спеціальні камені, що спускалися і піднімалися за допомогою противаги. Використовували і наступний простий прийом: зі стін і веж звисували на мотузках колоди, камені, жорнова та інші важкі речі; мотузки перерубали, коли вороги, підставивши драбини, йшли на штурм стіни. Обловим вежам протистояли вогнемети й каменемети; іноді споруджували спеціальні «антивежі» (Кучма 1965, с. 148—165). Усі протиоблогові пристосування рекомендувалося розподіляти по стіні рівномірно, а також мати додаткові резерви, щоб під час бою не перекидати їх з місця на місце і не оголяти окремі ділянки стіни (Кучма 1965, с. 148—165).

Трактат надає широку ініціативу полководцю самому організовувати інші протидії замислам супротивника відповідно до місцевих умов і вимог бойової обстановки. Ми знаємо з історії Херсонеса спосіб боротьби обложених проти земляного насипу («приспи»), що зводився руськими військами під час облоги міста в 988 р. Володимир, намагаючись взяти місто штурмом, наказав зсипати землю до однієї із куртин, щоб по цьому насипу увійти в місто. Обложені, розібравши основу цієї стіни з боку міста, таємно вибирали землю через цей пролом. Насип постійно осідав і замисел Володимира не здійснився.

Зрозуміло, що важливим засобом оборони міста була інтенсивна стрільба зі стін і веж. Ламана лінія укріплень забезпечувала дієвість обстрілу. Відстань між вежами була такою, щоб ділянка стіни між ними була доступна для пострілів із обох веж одночасно, тому довжина куртин у Херсонесі переважно не перевищувала 60—65 м. Висота стін і веж була різною і залежала від умов місцевості. Найбільша висота забудовки стіни збереглася на куртині 4 й становить понад 9 м; на південно-східній ділянці бут зберігся і на більшу висоту, але слід зауважити, що в період середньовіччя рівень ґрунту тут був вищий за античний. Майже на повну висоту (приблизно 8 м) збереглася стіна в приморській частині куртини 1.

Захисники стіни розміщувалися на спеціальних підмостках із внутрішнього боку стіни або на самій стіні. Стіна закінчувалася зверху зубцями, що утворювали стрільниці. Для руху військових

підрозділів уздовж стіни за правилами військової науки залишали спеціальну «воєнну дорогу» збоку міста — *romerium* (*romoegium*), хоча в період середньовіччя цієї вимоги в Херсонесі часто не дотримувалися. Так, на південно-східній ділянці херсонеської огорожі середньовічні приміщення безпосередньо примикали до оборонної стіни, й вільного проходу вздовж стін не залишалося. Вежі мали внутрішню забутовку, яка, не доходячи до верхнього обозу, створювала підлогу оборонного ярусу. Вище цієї підлоги, на якій розміщувалися захисники вежі, йшли стрільниці (Гриневич 1927, с. 66). Підлогу оборонного ярусу, а відповідно, й стрільниць, робили не дуже високо, щоб лише перевищити висоту таранів. Цим намагалися забезпечити велику настільність траєкторії стрільби й звести до мінімуму розміри «мертвого простору» в районі вежі. Під час спорудження веж слід було зважати на важливі принципи воєнної фортифікації: не зв'язувати стіну і вежу спільною кладкою, а класти їх незалежно одна від одної, щоб ослабити руйнівну дію ворожих таранів. Цього принципу дотримувалися в Херсонесі не дуже суворо: ряд веж дійсно не пов'язаний зі стіною (V, XV та ін.), але кладка інших веж (XI, XVI, XVII, XVIII) має прив'язку до кладки стіни.

Під час оборони стратегу належало організовувати порядок ведення вогню. «Тактика Лева» застерігала від безцільної і необдуманної стрільби — це привчає супротивника ставитися до такої стрільби як до недієвої. Зрозуміло, така рекомендація диктувалася й економією боєприпасів.

Важливими пунктами оборони були міські ворота та хвіртки. Згаданий трактат радить доручити їх охорону особливо надійним людям, з тим, щоб вони суворо контролювали рух людей через ці проходи. Самовільний вихід воїнів за межі міста з метою відкинути супротивника суворо заборонявся. Це мотивувалося тим, що за відсутності відповідної підготовки і взаємодії сміливці, які вийшли з міста, опиняться в небезпеці, а у випадку їх загибелі буде знищено кращих захисників, а решта воїнів розгубиться. Автор «Тактики Лева» визнає важливість вилазок для нанесення раптового удару ворогу, але наполягає на їх ретельній підготовці. При цьому він нагадує старовинне правило організації вилазок: слід виходити з міста, захищаючи повернутий до супротивника лівий бік щитом (Кучма 1965, с. 148—165). Такого ж правила слід дотримуватися, повертаючись у місто.

Розміщення хвіртки у стінах Херсонеса, за деякими винятками, дає підстави вважати, що цих правил здебільшого дотримувалися. Наприклад, для оборони дуже відповідальної ділянки в районі куртини 19 воїни могли виходити з хвіртки, розміщеної праворуч (якщо ста-

ти обличчям до супротивника) від вежі Зенона (рис. 2). Рухаючись вправо по периболу, вони могли відігнати супротивника, а потім повернутися до міста через хвіртку в кінці куртини 19 біля XVI вежі. При цьому вони весь час були обернені до ворога лівим боком зі щитом, правий же бік був захищений стіною фортеці. Для супротивника все було б навпаки: пройшовши в перибол крізь ворота в протейхізмі поблизу вежі Зенона, ворожі воїни під час руху по периболу обстрілювалися б справа.

Зазначений принцип враховували під час побудови веж і воріт. Отже, за правилами, вежі мали розташовуватися ліворуч від воріт, щоб вороги, атакуючи ворота, підставляли під обстріл свій правий бік. Однак дослідження стін Херсонеса показує, що будівники часто не дотримувалися цього правила.

Особливу роль в обороні міста відігравала протейхізма — додатковий (передовий) рубіж оборони, де розташовувалися вартівні пости. У випадку проникнення ворога в перибол він зазнавав подвійного обстрілу — зі стіни і протейхізми. В районі куртин 16—17 протейхізма Херсонеса мала власну вежу (XV-a) значної потужності. Вежу повернуто всередину периболу, і таке її розміщення деякі дослідники (Берт'є-Делагард 1907, с. 110—111, рис. 25) пояснюють наявністю перекидного відповідним чином захищеного містка через перибол між вежами XV і XV-a, що міг слугувати додатковим захистом для основної стіни, протейхізми і периболу на цій важливій ділянці оборони. На куртинах 5 і 6 наявні відразу дві паралельні протейхізми, що йдуть уступами, щоправда, незначної потужності. Цікаво, що протейхізма, що тягнеться паралельно куртині 4, не обривається біля вежі III, а йде до берега моря, укріплюючи крайній західний фланг оборони.

Фундаменти протейхізми, як і основної стіни, опущено глибоко в землю — до материкової скелі. Цього вимагало старовинне правило військової фортифікації, і його в Херсонесі дотримувалися всюди. Зауважимо, що в епоху античності місто не мало протейхізми — її було побудовано в період середньовіччя. Найраніші її ділянки датуються VI ст., а найпізніші — X—XII ст. (Гриневич 1927, с. 112; Якобсон 1959, с. 82).

У період військових дій велику увагу мали приділяти несенню варті. «Тактика Лева» неодноразово згадує про вігли, тобто кінні й піші сторожові пости. Сильні надійні пости рекомендувалося розміщувати на протейхізмі. Ці пости повинні були стежити за тим, щоб ніхто з обложених не перебіг на бік ворога, не зміг зустрітися з ворогами або сповістити їх у письмовій формі, а крім того, не дати ворогу таємно напасати на стіну. Особливу увагу приділяли нічний

Рис. 2. Хвіртка на лівому фланзі куртини 19 (вид з середини міста, ліворуч — вежа Зенонна). Фото Ю. Гончарова

варті, яку слід було нести позмінно і з великою старанністю. Всередині міста особливо ретельно охоронялися хвіртки і ворота. Особливі караульні пости залишали біля запасів води і продовольства, щоб не допустити їх крадіжки.

Полководець зобов'язаний був стежити за морально-бойовими якостями обложених. У тяжкі хвилини рекомендувалося підбадьорювати їх, виховувати в них упевненість у щасливому завершенні облоги. Крім того, полководцю належало підтримувати активність свого гарнізону шляхом організації вилазок. Радилося застосовувати різноманітні хитрощі для створення у супротивника враження про постійний підхід до міста нових підкріплень, тим самим наводячи на них жах. Для того щоб захисників міста здавалося більше, джерело вказує на можливість залучення до оборони міста і жінок. У центрі уваги полководця мала бути турбота про особистий склад свого війська. Недарма автор нагадує старовинний афоризм: «Міцність і надійність фортечних стін залежать від збереженості та боєздатності воїнів» (Кучма 1965, с. 148—165). Такими, згідно з «Тактикою Лева», є загальні принципи оборони середньовічного візантійського міста від сухопутних військ супротивника, що могли застосовуватися в умовах Херсонеса.

Про випадки штурму херсонеських укріплень з боку моря (зокрема й безпосередньо з кораблів) згадок немає, та й навряд чи такі випадки були можливі. Оборонні споруди Херсонеса збудовано відповідно до старовинних вимог військової фортифікації, що забороняли зводити фортечні мури безпосередньо по береговій лінії, які мали бути відсунуті від води на визначену відстань, щоб ворог не зміг за допомогою спеціальних

пристроїв штурмувати їх безпосередньо з кораблів. Разом із тим, зазначену відстань (за Філоном Візантійцем, близько 13—46 м) не рекомендувалося залишати надто великою, щоб вона під вогнем металевих зброї не могла слугувати плацдармом для розгорнення сил ворога після висадки його з кораблів.

Усю приморську стіну Херсонеса, з огляду на її рештки, було побудовано з урахуванням цих вимог. Крім того, берегову оборонну лінію з боку моря природно посилено крутизною берега. Лише в районі бухт берег пологий, але й у цих місцях штурмувати місто безпосередньо з кораблів було неможливо. Проте ймовірно, що херсонесити зважали на можливість загрози з боку моря, тому звертали особливу увагу на ці ділянки оборони, які міг захищати херсонеський флот, а входи в бухту — додаткові засоби. Аналогічними були заходи з оборони Фессалоніки під час її облоги піратським флотом Лева Триполійського в 904 р., описані учасником цих подій (Іоанн Каменита 1959, с. 159—210).

Дослідження оборонних споруд Херсонеса дає змогу дійти висновку, що вимоги «Тактики Лева» могли бути застосовані в конкретних умовах середньовічного Херсонеса. Окремі відхилення від традиційних вимог воєнної науки можна пояснити в кожному конкретному випадку специфікою місцевих умов (топографією місцевості, порівняно слабким у технічному плані супротивником, місцевими традиціями тощо).

У цілому, вищенаведені вимоги з оборони міста можуть розглядатися як цінні поради, що підлягали практичній реалізації для вибору найкращих методів оборони.

- Антонова И.А. К вопросу о хронологии оборонительного строительства в средневековом Херсонесе // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1976. — Вып. 7. — С. 102—119.
- Антонова И.А. Оборонительные сооружения херсонесского порта в средневековую эпоху // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1971. — Вып. 13.
- Бертье-Делагард А.Л. О Херсонесе // Известия Императорской археологической комиссии. — СПб., 1907. — Вып. 21, раздел «Крепостная ограда».
- Бертье-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь. Отдельное издание. — СПб., 1909.
- Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического, часть II — Херсонесский сборник. — Севастополь, 1927. — Вып. 2. — С. 5—105.
- Иоанн Каменита. Взятие Фессалоники. Две византийские хроники X века. — М., 1959.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1989.
- Кучма В.В. Оборонительные сооружения Херсонеса Таврического в свете установок «Тактики Льва» // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1965. — Вып. 3. — С. 148—165.
- Проконий Кесарийский. О постройках / Пер. С.П. Кондратьева // Вестник древней истории. — 1939. — № 4.
- Стржецкий С.Ф. Вопросы датировки оборонительных стен Херсонеса (по материалам раскопок 1957—1960 гг.): Тезисы докладов о раскопках Херсонеса Таврического на античной секции Сессии отделения исторических наук АН СССР и Пленуме Института Археологии АН СССР, посвященных результатам полевых археологических исследований в 1960 г. — Севастополь, 1961. — С. 15—17.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1959. — № 63.
- Якобсон А.Л. О численности населения средневекового Херсонеса // Византийский временник. — 1961. — Т. 19. — С. 154—165.

Одержано 14.10.2005

К.А. Моця

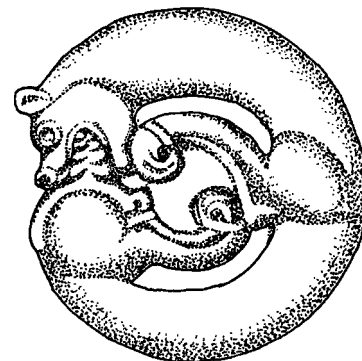
СИСТЕМА ОБОРОНЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО ХЕРСОНЕСА В КОНТЕКСТЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ ВОЕННОЙ ДОКТРИНЫ

Проведенный анализ позволяет с достаточной долей вероятности утверждать, что военная организация Херсонеса и комплекс его оборонных сооружений в некоторых случаях не соответствовали имперским стандартам. Это может быть связано с топографическим положением Херсонеса, особенностями рельефа и исторического развития, простой необходимостью (например, отсутствием у варваров — основных врагов города — тяжелых таранов и больших катапульт). Кроме того, нельзя забывать о мощных землетрясениях, которые, естественно, вносили свои коррективы в возведение и особенно перестройку крепостных стен.

К.О. Motsya

THE DEFENSIVE SYSTEM OF THE MEDIAEVAL CHERSONESOS IN THE TERMS OF BYZANTINE MILITARY DOCTRINE

The carried out analysis allowed stating with high probability that the military institution of Chersonesos and the complex of its defensive structures in most cases did not correspond to the Imperial standards of *poliorketika*. This can be explained by the topographic location of Chersonesos, features of relief and historical development, or simply by necessity (e.g. barbarians — the major enemies of the city — had no heavy battering rams or large catapults). Moreover, one should not forget about severe earthquakes which of course made allowances for erection of the walls and their rebuilding in particular.

Ю.В. Буйнов

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ОБРЯД ПЛЕМЕН БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено узагальнювальній характеристиці поховальних пам'яток бондарихинської культури та виділенню характерних рис поховального обряду її носіїв. Розглянуто питання про походження та етнічну належність бондарихинських племен.

Більшість дослідників вважає, що бондарихинська культура постала на основі мар'янівської культури доби середньої бронзи і разом з нею репрезентує фінно-угорську лінію розвитку давнього населення України (Ильинская 1961, с. 38—45; Березанская 1982, с. 46, 203—205). Цей висновок було зроблено переважно на підставі аналізу керамічного комплексу поселень мар'янівського, малобудківського та бондарихинського типів. Проте існують й інші думки щодо походження та етнічної атрибуції бондарихинської культури. Наприклад, Б.М. Граков висунув гіпотезу про генетичний зв'язок між бондарихинською і позняківською культурами (Граков 1977, с. 199). Спробу докладніше обґрунтувати це припущення зробив у своїй кандидатській дисертації С.І. Воловик, але він не відмовився від ідеї про фінно-угорську належність самої бондарихинської культури (Воловик 1996, с. 23—32). М.І. Артамонов, М. Гімбутас та Б.О. Рыбаков розв'язуючи проблему етносу бондарихинських племен пішли іншим шляхом. Вони повністю підтримали гіпотезу В.А. Іллінської про походження юхнівської культури від бондарихинської. Перша з них, як відомо, безперечно пов'язується з південно-східною групою прабалтських народів раннього залізного віку (Сєдов 1970, с. 33). Отже, бондарихинські племена автоматично було віднесено до прибалтів (Артамонов 1972, с. 64; Рыбаков 1979, с. 162—164; Gimbutas 1965, р. 440,441).

Таку розбіжність у поглядах дослідників було зумовлено недостатньою джерельною базою. Тривалий час фахівцям не було відомо про існування в бондарихинській культурі поховальних пам'яток, що не давало змоги створити про неї достатньо повного уявлення. Лише після відкриття перших археологічних пам'яток такого типу та їх дослідження з фіксацією матеріаль-

них решток певних обрядових дій з'явилися нові можливості для з'ясування багатьох важливих питань. Насамперед це стосується реконструкції способу життя, господарської діяльності, духовної культури бондарихинських племен та етногенетичних процесів, що відбувалися на території Лівобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи. На сьогодні нам відомо про місцезнаходження 20 таких пам'яток, представлених ґрунтовими могильниками, поодинокими ґрунтовими та підкурґанними похованнями. На жаль, інформацію про них розміщено у різних збірниках, журналах та наукових звітах, тому вона не стала предметом спеціального узагальнювального дослідження. Зважаючи на ці обставини, зробимо стислий огляд найважливіших пам'яток бондарихинської культури.

Найпершу поховальну пам'ятку відкрив І.Ф. Левицький ще в 1946 р., тобто за 5 років до розкопок епонімного поселення в уроч. Бондариха. Тоді на розвіяних дюнах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уда в пунктах II та XII біля залізничної станції Основа у Харкові він зафіксував кілька скупчень перепалених людських кісток разом із уламками посуду в невеликих ґрунтових ямках (Левицький 1946, с. 5, 19). На думку дослідника, це були рештки зруйнованих урнових трупоспалень на ґрунтовому могильнику. Автор статті дослідив усю колекцію кераміки з цієї пам'ятки, що зберігається у Харківському історичному музеї, і дійшов висновку, що вона дійсно належить бондарихинській культурі, але у похованнях стояли не урни, а лежали уламки від кількох різних посудин (Буйнов 1977, с. 214). Значно пізніше подібні рештки зруйнованих поховань із трупоспаленнями було зафіксовано В.К. Михеєвим в уроч. Гомольшанські Дачі біля с. Суха Гомольша на Сіверському Дінці (Михеев 1985, с. 6) та О.Б. Супруненко в уроч. Замгар поблизу Мгарського монастиря на р. Сула (Білоусько, Супруненко 2004, с. 108).

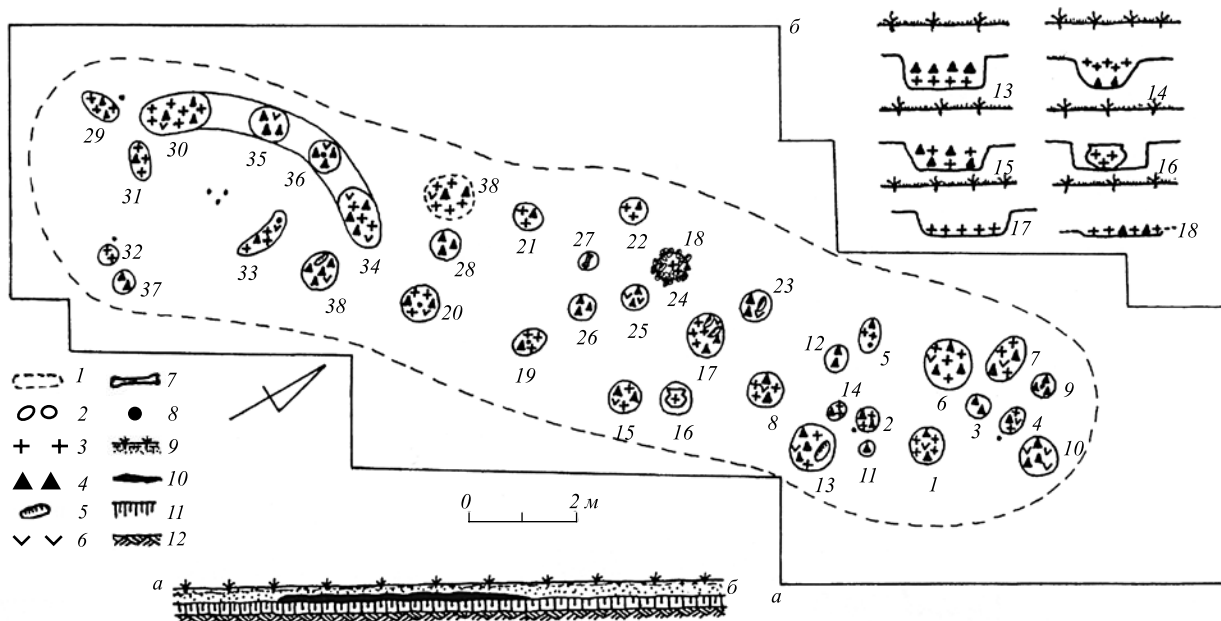

Рис. 1. План поховань першої групи могильника біля с. Тимчинки: 1 — контури могильника; 2 — могильні ями; 3 — кальциновані кістки; 4 — уламки посуду; 5 — зернотерка; 6 — вугілля; 7 — кістки тварин; 8 — обгорілі стовпчики; 9 — дерен та надувний пісок; 10 — прошарок піску з рештками поховального вогнища; 11 — поховальний ґрунт; 12 — материк; 13—18 — варіанти розміщення решток кремації

Повністю розкопаним вважається ґрунтовий могильник, розташований на околиці поселення бондарихинської культури біля с. Тимченки Зміївського р-ну Харківської обл. (Буйнов 1977, с. 208—216), що містить дві групи поховань, які займали мисоподібні виступи піщаного пагорбка, розділені невеликою лощиною завширшки 18 м. У першій із них було досліджено 38 поховань (24 з рештками кремації та 14 без них), які простяглися у напрямку з заходу на схід і займали площу розмірами 19,5 × 3—4 м (рис. 1). Відстань між цими похованнями не значна і переважно сягає 0,3—1,0 м. Пох. 30, 34—36 розміщено у спеціальній споруді у вигляді рову дугоподібної форми завдовжки 5 м, завширшки 0,6 м.

Поховальні ями у плані здебільшого були круглими діаметром від 0,3 до 0,8 м завглибшки 0,25—0,55 м від рівня поховального ґрунту. Вісім ям були овальними (розміри: 0,4—1,5 × 0,3—0,9 м, завглибшки близько 0,6 м). Їх орієнтовано по довгій вісі у таких напрямках: північ — південь (3), південний захід — південний схід (3), захід — схід (2). Рештки трьох трупоспалень (пох. 6, 7, 38) розміщувалися у заглибленнях до 0,05 м на рівні поховального ґрунту.

Випадків руйнувань одного поховання іншими не зафіксовано, що дає підстави говорити про наявність у давнину певних зовнішніх ознак могил. Це припущення підтверджується прошарком піску чорного кольору з рештками поховального вогнища над площею усього могильника, що міг утворитися внаслідок ерозії невеликих пагорбків, насипаних над похованнями. Інколи їх місцезна-

ходження додатково позначалося дерев'яними стовпчиками діаметром близько 0,15 м, вбитими поодиночі в дно ям або поруч із ними. Зафіксовано випадки закопування у центрі поховань голешок. Кінцівки таких обгорілих стовпчиків, що не відповідають поховальним ямам, виявлено і на площі могильника. Ймовірно, вони виконували роль певних ритуальних «символів», пов'язаних із поховальним обрядом.

Установлено, що кремацію здійснювали на стороні, а її рештки (кальциновані кістки, попіл, шматки спеченого піску) висипали в яму і лише в одному випадку — в посудину-урну (рис. 2, 17). Як правило, рештки трупоспалення лежали на дні поховальної ями і перекривалися фрагментами 2—6 посудин (рис. 2). У пох. 1 та 17 їх зафіксовано у верхній частині ями над закопаними уламками одного горщика, в пох. 8 разом із розбитим посудом вони заповнювали увесь об'єм могили.

Антропологічні дослідження* вказують на те, що майже 35 % усіх поховань належали немовлятам та дітям віком 9—13 років. У решті могил виявлено рештки кремації дорослих людей. Інколи разом із небіжчиками спалювали лисиць або собак. У безінвентарному пох. 32 знайдено лише рештки цих тварин. Кількість людських кісток у похованнях коливається від 5—6 до 60—70 дрібних уламків. Ймовірно, в ямах та урни було поховано не весь прах, а лише його частину. Всі

* Матеріал опрацьовано польським антропологом А. Маліновським.

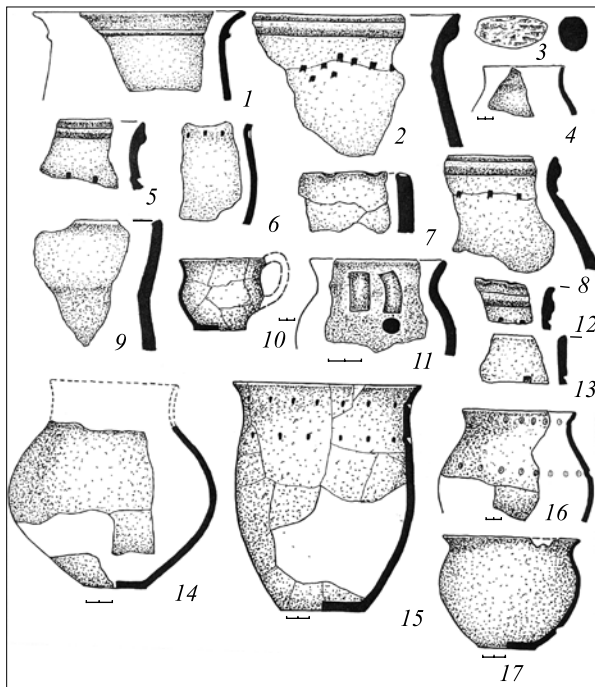

Рис. 2. Знахідки з поховань першої групи могильника біля с. Тимчинки

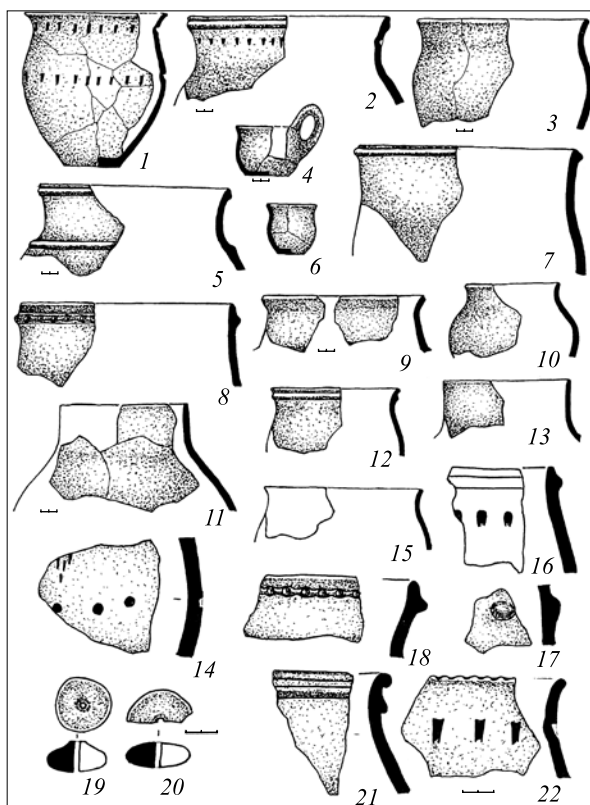

Рис. 3. Знахідки з поховань другої групи могильника біля с. Тимчинки

кістки дуже подрібнені, крихкі, мають гострі краї, інколи спечені й не очищені від дії поховального вогнища. Подібний вигляд кістки мають у разі заливання перегорілого вогнища водою з

метою його швидшого охолодження (Никитина 1974, с. 60). Обпалені та потрошені на дрібні уламки кварцитові зернотерки, знайдені в 11 похованнях, підтверджують таке припущення. Такими уламками було вибрано весь верхній рівень ями пох. 18.

Крім поховань із рештками кремації, на площі цього могильника розкопано 14 ям без кальцинованих кісток, але з фрагментами посуду, зерно-терок, шматочками пісковика та відщепами кременю. Питання щодо інтерпретації подібних ям остаточно не з'ясовано. Одні дослідники вважають їх похованнями особливого типу, інші — місцями офір або рештками тризни (Мельниковская 1967, с. 47—48; Махно, Шарафутдінова 1972, с. 73; Никитина 1974, с. 12, 13, 16, 19, 20, 48—49; Buck 1975, s. 139). На початковому етапі дослідження могильника біля с. Тимчинки автор статті пов'язував такі ями з виконанням певних ритуальних дій і умовно називав їх «рештками тризни». В окремих випадках вони могли бути кенотафами (Буйнов 1977, с. 211). Проте, зважаючи на те, що характер заповнення ям без трупоспалення та ям із рештками кремації повністю збігаються, включаючи наявність вкопаних головешок, їх необхідно віднести до категорії поховань особливого типу. З тризною пов'язується лише яма 39, де лежали подрібнені кістки свійських тварин без слідів дії вогню. У ній не виявлено попелу та деревного вугілля.

Поховальний інвентар цього могильника дуже бідний. Сподівання Б.М. Гракова на те, що з відкриттям бондарихинських поховань збільшиться кількість металевих виробів (зброї, знарядь праці, прикрас), не виправдались (Граков 1977, с. 197). Характерною ознакою бондарихинського поховального обряду є те, що посудини (горщики, корчаги, кубки, черпаки), як правило, не клалися у поховання цілими — їх символізували лише окремі уламки. У пох. 13 і 14 знайдено одиничні фрагменти глиняних прясел. У пох. 2 лежали фрагменти звичайного горщика, уламок зернотерки, пошкоджений глиняний «блок» (рис. 2, 3) та верхня частина банки, виготовленої з обпеченої землі (рис. 2, 7).

Другу групу поховань було дуже пошкоджено оранкою, тому на цій ділянці у 56 м² знайдено велику кількість кальцинованих кісток, уламків посуду (рис. 3, 4, 5, 6, 8—11, 13, 17, 21—22), кварцитових зернотерок, два прясла (рис. 3, 19—20), глиняну модель коліщатка від возика. Частково збереглися лише 5 поховань, що за своїми параметрами майже нічим не відрізняються від могил попередньої групи. Лише у пох. 3 рештки кремації було накрите бондарихинським горщиком (рис. 3, 1), поставленим дотрином.

Найближчим за всіма ознаками до охарактеризованої вище пам'ятки є ґрунтовий могильник

в уроч. Госпітальний Горб поблизу с. Залінійне Зачепилівського р-ну Харківської обл. (Ромашко 1983, с. 54—60). Тут розкопано 5 поховань, навколо яких на площі 40 м² у великій кількості знайдено фрагменти бондарихинського посуду, кальциновані кістки та вугілля — рештки зруйнованих оранкою інших поховальних комплексів. Три поховання належать до типу безурнових (ямних), а в двох інших рештки кремації було накрито горщиками, поставленими догори дном (рис. 4, 7).

Останній спосіб поховання праху виявлено на ґрунтових могильниках поблизу с. Марки під Полтавою (Білоусько, Супруненко 2004, с. 107) та в уроч. Велика Тополяха біля с. Черкаський Бишкін на Харківщині (Буйнов 1977, с. 273). Перший із них належить до раннього (малобудківського) періоду бондарихинської культури (рис. 4, 8—10), а другий (рис. 4, 14) можна пов'язати з пам'ятками передскіфського часу.

Невеликий ґрунтовий могильник із трьома безурновими похованнями, здійсненими за обрядом кремації, було розкопано під час дослідження багатощарового поселення в уроч. Горбанщина поблизу с. Тимченки. Навмисно розбитий посуд із цих поховань представлено уламками горщиків, орнаментованих горизонтальними рядами перлин (рис. 4, 11) та тичків, інколи у поєднанні з відбитками гребінцевого штамп. На їх зворотній поверхні часто помітні сліди від розкосів гребінкою (Берестнев 1997, с. 154, рис. 12—14), що властиво кераміці малобудківського типу.

Ще одне поховання решток трупоспалення досліджено на території неолітичного поселення Клешня Друга-4 (Супрун 1999, с. 70—71). Його було розміщено у ґрунтовій ямі овальної форми, поряд із якою зафіксовано тризну у вигляді скупчення уламків горщика (рис. 4, 15—19). Поховальний інвентар складався з кількох фрагментів однієї посудини (рис. 4, 18) та двох бронзових скроневих підвісок (рис. 4, 16—17).

Під час розкопок кургану зрубної культури біля с. Суха Гомольша з біритуальним обрядом поховань (інгумація та урнова кремація) на його північно-східному краю знайдено одне впускне поховання з трупоспаленням бондарихинської культури (Буйнов, Михеев 1989, с. 87—95), що мало вигляд купки кальцинованих кісток, накритих навмисне розбитим горщиком без кількох фрагментів (рис. 4, 12). На відстані 0,3 м, на одному статиграфічному рівні з ним, лежали уламки глибокої миски конічної форми (рис. 4, 13).

Майже повністю зруйнований глибокою оранкою ґрунтовий могильник було знайдено автором у 1981 р. на околиці поселення Рідний Край-1. Уціліло лише одне поховання, розташоване на відстані 11 м від крайнього житла, з ке-

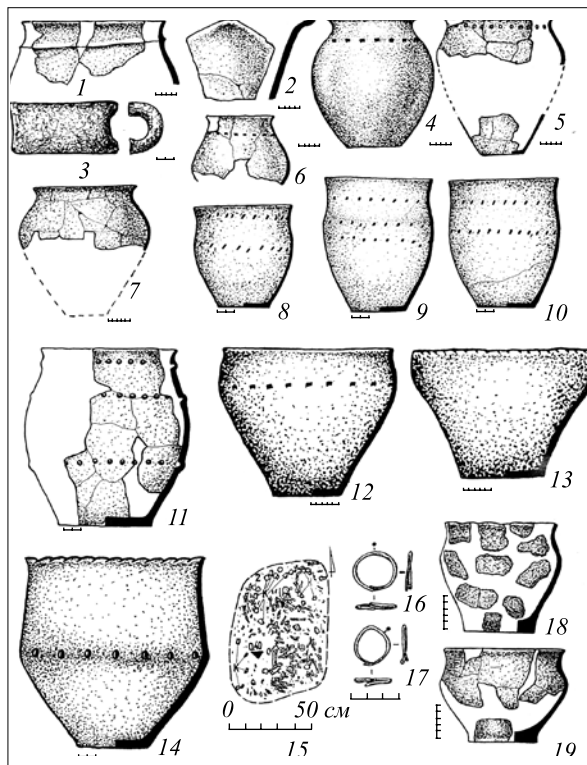

Рис. 4. Трупоспалення бондарихинської культури: 1—7 — уроч. Госпітальний Горб; 8—10 — с. Марки; 11 — уроч. Горбанщина; 12—13 — с. Суха Гомольша; 14 — уроч. Велика Тополяха; 15—19 — Клешня Друга-4

рамікою малобудківського типу. Рештки кремації разом із фрагментами битого посуду було зсипано у ямку діаметром та завглибшки 0,4 м. На рівні поховального ґрунту верхню частину ями було запечатано шматками слабообпеченої глини. Уламки кераміки дають змогу надійно датувати це поховання малобудківським етапом бондарихинської культури.

Сліди існування ґрунтового могильника з трупоспаленнями зафіксовано на краю городища бондарихинської культури біля с. Веселе на Харківщині (Буйнов, Дьяченко, Шрамко 1978, с. 304). Згідно зі стратиграфічними спостереженнями, до фінального періоду доби пізньої бронзи є підстави віднести й відоме поховання з рештками кремації дорослої людини та дитини в уроч. Бондариха (Телегин 1957, с. 131).

Інших прикладів виявлення поховальних пам'яток бондарихинської культури з рештками кремації автору поки що не відомо. Спробу О.С. Беляєва залучити до них поховання з трупоспаленням у кургані поблизу с. Миколаївка Волноваського р-ну Донецької обл. слід вважати невдалою (Беляєв 1984, с. 76). По-перше, воно розташоване у Надазов'ї, тобто далеко за межами бондарихинського ареалу. По-друге, конструкція його поховальної ями, розрахованої на зібгання трупопокладення, перекриття її масивною доломітовою брилою, повністю збігається з традиці-

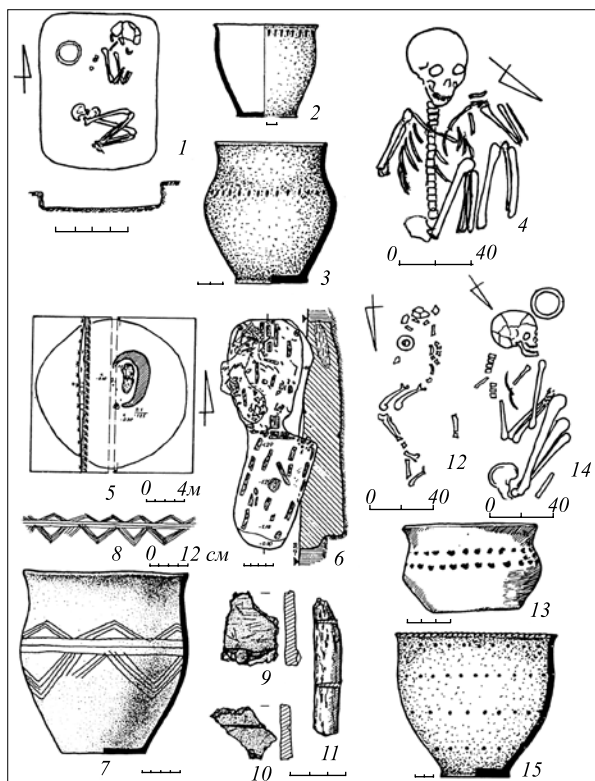

Рис. 5. Трупопокладення бондарихинської культури: 1—2 — с. Рідний Край; 3 — с. Вишневе; 4 — Оскіл-1; 5—11 — с. Карпусі; 12—13 — с. Чернеччина; 14—15 — с. Авдіївка

ями місцевих племен зрубної культурно-історичної спільності. Про це свідчить і типова за формою та орнаментацією банкоподібна посудина, що походить із цього поховання.

В ареалі бондарихинської культури відомі й інші поховальні пам'ятки, але з трупопокладеннями. Стисло охарактеризуємо їх.

Поховання за обрядом інгумації у кургані 2 (основне) біля с. Карпусі Полтавського р-ну (Супруненко, Золотницький, Кулатова 1996, с. 42—46, 54—58). Могила має дві камери: вхідну (0,9 × 1,6 м) та поховальну (1,2 × 1,7 м). Усі елементи цієї поховальної конструкції дерев'яні (рис. 5, 5—6). За антропологічними визначеннями зруйнований кістяк належав чоловіку 45—50 років. Знайдений у могилі горщик мав тюльпаноподібну форму та зашліфовану зовнішню поверхню (рис. 5, 7—8). Його тулуб було прикрашено смугою відбитків зубчатого штампу у вигляді потрійної горизонтальної лінії, від якої вершинами вгору і вниз відходять рівносторонні трикутники з трьох та чотирьох ліній. В одному шарі насипу кургану виявлено рештки тризни — уламки посуду (рис. 5, 9, 10). Біля підніжжя курганного насипу знайдено залізний ніж (рис. 5, 11).

Впускне поховання з трупопокладенням поблизу с. Чернеччина Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. (Беляев 1984, с. 76).

Контури ями не простежувалися. Кістяк дитини лежав у слабо зібганому положенні на правому боці, головою на південь (рис. 5, 12). Перед черепом стояла мисочка з підложеною поверхнею та двома рядами дрібних ямок на плічках (рис. 5, 13).

Впускне пох. 2 в кургані 2 біля с. Авдіївка Лохвицького р-ну Полтавської обл. (Чередниченко 1985, с. 371; Воловик 1991, с. 17—18). Контури ями не простежувалися. Небіжчик лежав у сильно зібганому положенні на лівому боці з невеликим нахилом на живіт, орієнтований головою у південно-західному напрямку (рис. 5, 14). Перед черепом стояв горщик бондарихинської культури (рис. 5, 15).

У насипу кургану 1 поблизу с. Вишневе Лохвицького р-ну Полтавської обл. (Чередниченко 1985, с. 371) зафіксовано тазові кістки людини, поруч із якими стояв горщик, прикрашений горизонтальним рядом пальцево-нігтьових відбитків (рис. 5, 3).

Грунтове поховання за обрядом інгумації на околиці бондарихинського поселення біля с. Рідний Край Золочівського р-ну Харківської обл. (Буйнов 1999, с. 13) належало молодій жінці 18—20 років. Поховальна яма в плані мала прямокутну форму розмірами 0,85 × 0,6 × 0,5 м і була орієнтована за довгою віссю з півночі на південь. Кістяк лежав у зібганому положенні на лівому боці, орієнтований головою на північний схід, кисті рук перед обличчям. За спиною стояв горщик банкоподібної форми з горизонтальним рядом підтрикутних ямок під краєм вінця (рис. 5, 1—2).

Друге грунтове трупопокладення розкопано в культурному шарі бондарихинського поселення Оскіл-1 на Харківщині (Ильинская 1956, с. 19). Тут кістяк чоловіка 30—40 років лежав на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні в сильно зібганому положенні з заворотом на лівий бік і орієнтований головою на південний захід. Поховальний інвентар відсутній, тому повної впевненості в належності цього поховання до бондарихинської культури у нас немає.

Наведені дані дають змогу зробити висновок про те, що в ареалі бондарихинської культури археологічно зафіксовано два різновиди поховань: кремація та інгумація. Домінуючим був обряд трупопалення. Cremaція здійснювалася на стороні, а прах висипався у ґрунтові ямки і здебільшого перекривався частиною або кількома частинами від однієї чи кількох навмисно розбитих посудин. Другий спосіб поховання решток кремації — під горщиком, перевернутим догори дном. Лише в одному випадку прах було висипано в навмисне пошкоджену посудину — урну. Дуже рідко рештки трупопалення розміщувалися вище від поховального інвентарю чи займали

увесь об'єм поховальної ями. Майже всі ґрунтові могильники з трупоспаленнями розташовано на околицях сусідніх із ними поселень. Самі поховання в давнину мали зовнішні ознаки у вигляді маленьких пагорбків та стовпчиків.

Жодного разу поряд із трупоспаленнями не зафіксовано поховань, здійснених за обрядом трупопокладення, появу яких у бондарихинському середовищі можна пояснити інфільтрацією іноетнічного компоненту та субстратним впливом.

Впускні поховання до насипу курганів можна пов'язати з інфільтрацією у середовище бондарихинських племен невеликої частини носіїв білозерської культури. В межах сучасної Полтавщини відкрито цілу групу поселень цієї культури, що існувала вздовж Дніпра та нижніх течій Орелі, Ворскли і Псла, а неподалік селищ Компанійці, Мале Ладижине та Кагамлик досліджено її впускні підкурганні поховання та один ґрунтовий могильник (Білоусько, Супруненко 2004, с. 107). Засвідчений тут поховальний обряд інгумації майже повністю збігається з тим, що було зафіксовано біля селищ Чернеччина, Веселе та Авдіївка. Ґрунтове поховання з Рідного Краю нагадує традиції племен пізньозрубної (Буйнов 1999, с. 6—16) та чорногорівської культури.

Зважаючи на ці пояснення щодо інгумаційних поховань із бондарихинським посудом, є підстави вважати обряд трупоспалення проявом ритуальної єдності та духовної спільності носіїв бондарихинської культури. Разом із іншими стабільними та стійкими етнічними компонентами культури він свідчить про наявність у бондарихинському середовищі певного генетичного «ядра» етносу.

За системою доказів найаргументованішою є гіпотеза В.А. Іллінської та С.С. Березанської щодо походження бондарихинської культури на основі пам'яток із керамікою мар'янівського типу. Додаткові свідчення цьому можна знайти й у поховальному обряді. Перший ґрунтовий могильник мар'янівської культури було відкрито в 1977 р. Середньодніпровською експедицією під керівництвом І.І. Артеменка біля с. Гірки Путивльського р-ну Сумської обл. (Артеменко, Загребельний, Ковалева 1978, с. 291). На площі розкопу (92 м²) зафіксовано своєрідний культурний шар (чорний гумусований пісок) завтовшки 0,3 м, у якому знайдено фрагменти посуду мар'янівського типу, кременеві та кварцитові скребки, пластини, нуклеуси, відщепи. Контури поховальних ям простежено на глибині 0,95 м від сучасної поверхні. В овальних у плані ямах, орієнтованих з півночі на південь, розмірами 2,8 × 1,4 м і 1,9 × 1,0 м завглибшки 1,35 і 0,85 м від нижнього рівня шару сучасного ґрунту виявлено дрібні кальциновані кістки (на дні), а в заповненні — кераміку мар'янівського типу та кременеві відщепи. Ця пам'ятка датується раннім

періодом розвитку мар'янівської культури. На пізньому етапі, коли у Дніпро-Донському лісостеповому межиріччі значно скоротилась чисельність населення зрубної спільності, сюди почали проникати носії мар'янівської культури, поселення якої з'являються у басейні Ворскли, Сіверського Дінця (Буйнов 2000, с. 4—12) та у Верхньому Подонні (Березанська 1982, с. 41; Мельников 2002, с. 112—119). Біля с. Червоний Шлях на Харківщині було розкопано поховання з трупоспаленням цієї культури (Буйнов 1992, с. 7).

У процес формування бондарихинської культури втручалися й інші етнокультурні утворення, наприклад носії маклашеївської культури, які мешкали наприкінці доби пізньої бронзи у Волзько-Камському регіоні (Колев 2000, с. 242—301). Їх невелика частина опинилась у Дніпро-Донському лісостеповому межиріччі, де під впливом ранньобондарихинського (малобудківського) населення вони утворили студеноцьку групу пам'яток (назва за поселенням Студенок-5) із керамікою особливого типу (Буйнов 2004, с. 14—15). Наразі відома лише одна поховальна пам'ятка цього новоутворення — ґрунтовий могильник біля с. Студенок (пункт № 6) на Сіверському Дінці. Тут розкопано 3 поховання з рештками кремації, одне з яких урнове, друге — накрите горщиком, поставленим догори дном, а третє — містило купку кальцинованих кісток, перекритих кількома уламками від однієї посудини. На площі могильника знайдено значну кількість фрагментів кераміки, що походять з інших зруйнованих поховань (Буйнов 1994, с. 8—9).

Суттєву різницю між бондарихинською та позняківською культурами помітно саме під час порівняння їх поховальних пам'яток. У позняківській культурі переважають курганні й ґрунтові поховання за обрядом трупопокладення (Бадер, Попова 1987, с. 132) (кремація трапляється дуже рідко). У найбільшому ґрунтовому могильнику Фефелів Бір під Рязанню з 74 поховань лише у 14 (19 %) було зафіксовано трупоспалення (Попова 1988, с. 101—137). Як і в бондарихинській культурі, кремація у позняківців здійснювалася на стороні, а прах висипався купкою на дно неглибоких ямок прямокутної або круглої в плані форми. Поряд із рештками кремації ставили цілі (!) посудини — одну або дві. У двох випадках скупчення кісток було накрите горщиками, поставленими догори дном. Отже, на цьому позняківському ґрунтовому могильнику повністю відсутній ритуал розбивання поховального посуду.

Це зауваження дуже суттєве. Вже давно доведено, що не загальний вигляд поховального обряду, а саме його деталі мають істотне значення під час визначення етнокультурної належності поховальних пам'яток (Никитина

1974, с. 81). Зважаючи на це, можна зробити важливий висновок: деталі бондарихинського поховального обряду докорінно відрізняються від поховальних традицій і обрядів, властивих тим археологічним культурам бронзової доби та раннього залізного віку, фінно-угорська належність яких не викликає жодних сумнівів. Навпаки, вони мають багато спільного з типами поховального ритуалу, притаманними культурам прабалтійської етнічної атрибуції (лебе-дівська, юхнівська і мілоградська) або балто-слов'янській етнічній спільності, що сформувалася наприкінці доби бронзи на півночі України (Отрошенко, Моця 1989, с. 24; Буйнов 2004, с. 145—157). Етнічна спорідненість племен бондарихинської культури з давніми індоєвропейськими народами виявляється насамперед у звичаї класти до могил не цілі, а пошкоджені посудини або її частини. Як зазначав В.В. Іванов, побиття посуду є однією із ланок ланцюжку елементів загально-індоєвропейського поховального обряду (Іванов 1990, с. 7). О.М. Мельниковська та С.С. Березанська наголошували, що поруч із рештками кремації у могильниках мілоградської та лебедівської культур завжди було багато фрагментів кераміки від розбитих під час кремації або тризни посудин (Мельниковская 1967, с. 45—46; Березанская 1976, с. 202). Поховальні пам'ятки юхнівської культури ще мало досліджені. Проте заслуговує на увагу той факт, що на юхнівському городищі біля с. Кудлаївка знайдено ґрунтове поховання з

трупоспаленням, деталі якого повністю відповідають бондарихинським, лебедівським та мілоградським традиціям (Мельниковская 1970, с. 50—51). У пізніший час цей ритуал спостерігається у латгальських та ятвязьких могильниках (Седов 1970, с. 168), а в Білорусі він зберігся до XIX ст. (Мельниковская 1967, с. 46). Латиські етнографи записали повір'я, згідно з яким під час поховання на могилі необхідно було розбити глиняний посуд, тому що в загробному житті знадобиться лише побитий посуд (Седов 1970, с. 168).

Окремо зауважимо, що на території Лівобережної Лісостепової України з початком раннього залізного віку відбулася повна зміна місцевого етнічного середовища. Культурні традиції бондарихинських племен, зокрема й обряд кремації, знайшли своє продовження не в скіфоподібних пам'ятках посульсько-донецького типу, а в юхнівській культурі.

Таким чином, на підставі аналізу матеріалів поховальних пам'яток бондарихинської культури було отримано додаткові докази на користь гіпотези про їх генетичний зв'язок із мар'янівською культурою. Разом із тим вони ставлять під сумнів висновок деяких археологів щодо фінно-угорської етнічної атрибуції бондарихинських племен. На думку автора, вони належали до балто-слов'янської етнічної спільності або тільки до прабалтів. Останнє припущення здається більш імовірним (Буйнов 2004, с. 19—20).

- Алихова А.Е. Некоторые древние городища Мордовской АССР // Из древней и средневековой истории мордовского народа. Археологический сборник. — Саранск, 1959. — Т. 2. — С. 98—111.
- Артамонов М.И. Скифское царство // СА. — 1972. — № 3. — С. 56—66.
- Артеменко И.И., Загребельный А.Н., Ковалева Л.Г. Работы Среднеднепровской экспедиции // АО. — 1977. — М., 1978. — С. 291.
- Бадер О.Н., Попова Т.Б. Приказанская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 139—135.
- Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.
- Берестнев С.И. Исследования многослойного поселения на р. Мже // Древности. — Харьков, 1996. — С. 153—154.
- Беляев О.С. Нові дані про бондарихинську культуру // Археологія. — 1984. — Вип. 46. — С. 73—80.
- Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини XX тисячоліття до н. е. — V століття. — Полтава, 2004.
- Буйнов Ю.В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры // СА. — 1977. — № 4. — С. 208—215.
- Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — Харьков, 1994. — С. 6—14.
- Буйнов Ю.В. Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур // Вісник Харк. держ. ун-ту. — 1999. — Вип. 31. — С. 6—16.
- Буйнов Ю.В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // Вісник Харк. нац. ун-ту. — 2000. — Вип. 32. — С. 4—12.
- Буйнов Ю.В. Бондарихинская и лебедовская культуры: проблема этнических связей // Вісн. Харк. нац. ун-ту. — 2004. — Вип. 36. — С. 145—158.
- Буйнов Ю.В. Древнебалтийские гидронимы на территории Левобережной Лесостепной Украины и их археологическая интерпретация // Проблемы истории и археологии Украины. Матеріали наук. конф. — Харків, 2004. — С. 19—20.
- Буйнов Ю.В., Дьяченко А.Г., Шрамко Б.А. Работы на новостройках Харьковской области // АО. — 1977. — М., 1978. — С. 303—304.

- Буйнов Ю.В., Михеев В.К. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине // Вестн. Харьков. ун-та. — 1989. — Вып. 23. — С. 87—95.
- Воловик С.І. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава, 1991. — С. 15—22.
- Воловик С.І. Бондарихинская культура (проблема происхождения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1996.
- Граков Б.Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М., 1977.
- Иванов В.В. Реконструкция структуры символики и семантики погребального обряда // Исследования в области балто-славянской древней культуры. Погребальный обряд. — М., 1990. — С. 6—10.
- Ильинская В.А. Отчет о раскопках поселения бондарихинской культуры у с. Оскол Боровского района Харьковской области в 1956 г. — К., 1956. — НА ИА НАН України. — Ф. е. № 2588.
- Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.
- Колев Ю.И. Заключительный этап эпохи бронзы в Поволжье // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 242—301.
- Левицький І.Ф. Археологічні дослідження на території м. Харкова та в його околицях в 1946 р. (короткий звіт). — Харків, 1946.
- Махно Є.В., Шарафутдінова І.М. Могильник эпохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 70—81.
- Мельников Е.Н. Материалы финала эпохи бронзы с территории Верхнего Подонья // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2002. — С. 112—113.
- Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967.
- Мельниковская О.Н. Первые сведения о погребальном обряде у племен юхновской культуры // Древние славяне и их соседи. — М., 1970. — С. 50—54.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Никитина Г.Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — М., 1974. — С. 3—102.
- Отроченко В.В., Моця О.П. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. — I тис. н. е.) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 20—31.
- Попова Т.Б. Грунтовый могильник поздняковской культуры под Рязанью // Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988. — С. 101—137.
- Розенфельдт И.Г. Северный мыс городища Старая Рязань // Археология Рязанской земли. — М., 1974. — С. 93—115.
- Ромашко В.А. Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. у с. Залинейное на Харьковщине // Древности степного Поднепровья III — I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1983. — С. 52—58.
- Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — М., 1979.
- Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970.
- Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою. — Полтава, 1996.
- Телегин Д.Я. Находки раннеславянского времени на Северном Донце // КСИИМК. — 1967. — Вып. 6. — С. 129—132.
- Фоломеев Б.А., Александровский А.Л., Гласко М.П., Гуман М.А. Климентовская стоянка (к вопросу о хозяйственной деятельности человека и развитии природной обстановки в долине Средней Оки) // Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988.
- Buck D.-W. Sidlung und Graberfeld der Lausitzer Kultur von Neuendorf, Kr. Cottbus-Land // AuF. — 1975. — Bd. 20, Ht. 3. — S. 34—41.
- Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. — Paris; London, 1965.

Одержано 07.06.2005

Ю.В. Буйнов

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ И ОБРЯД ПЛЕМЕН БОНДАРИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В ареале бондарихинской культуры зафиксированы два вида погребений: кремация и ингумация. Доминирующим был обряд трупосожжения. Подкурганые впускные погребения по обряду ингумации свидетельствуют об инфильтрации в бондарихинскую среду носителей белозерской культуры. Грунтовые могильники с погребениями, совершенными по обряду кремации, и его детали указывают на принадлежность носителей бондарихинской культуры к прабалтской этнической общности.

BURIAL MONUMENTS AND FUNERARY RITES
OF THE TRIBES OF THE BONDARYKHYNKA CULTURE

Two types of burials were archaeologically registered on the area of Bondarykhynska culture: cremation and inhumation. Cremation dominated. Secondary inhumation burials under tumuli are an evidence of infiltration of the bearers of the Bilozerska culture into the Bondarykhynska habitat. Burial grounds with cremations, and their peculiarities indicate belonging of the bearers of the Bondarykhynska culture to the Pre-Baltic ethnic community.

О.О. Пукліна, М.Ю. Трейстер

БРОНЗОВА ГІДРІЯ ЗІ ЗБІРКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ*

Статтю присвячено дослідженню ручок бронзової гідрії зі збірки Національного музею історії України. На основі аналізу аналогічних виробів висунуто гіпотезу про належність фрагментованої бронзової гідрії до ранніх варіантів гідрії «групи Патр».

У колекції Національного музею історії України зберігаються фрагменти бронзової гідрії, досі не відомої дослідникам. Дані про місце знахідки та час її надходження до музею відсутні. Втім, якщо припустити, що фрагментована гідрія потрапила до музею ще в дореволюційний період, її походження певною мірою можна пов'язати з розкопками скіфських курганів. Проте достовірних відомостей щодо походження цієї бронзової посудини в музейній документації немає. Не згадувалася гідрія і в публікаціях приватних колекцій старожитностей дореволюційної України.

Опис фрагментів бронзової гідрії.

1. Ручка горизонтальна, відлита за восковою моделлю, з атташами у вигляді ажурної пальмети, що виростає з листка аканфу. На внутрішньому боці одного з атташів простежуються фрагменти стінки посудини. У завитках основи атташей по два отвори, в яких збереглися бронзові, округлі в перетині штифти, за допомогою яких ручки було приклепано до тулуба гідрії. Внутрішній бік напівкруглої у перетині ручки гладенький, зовнішній — із чотирма повздовжніми ребрами-валиками. З країв ручки, вздовж вертикального ряду з п'яти шишечок — поперечні пояски-валики та по три ова між повздовжніми поясками. Всередині ручка пустотіла, час-

тково заповнена свинцем, товщина ручки — 0,35 см, довжина — 22,9 см, висота — 2,2 см, ширина — 1,8 см. Атташ: ширина основи — 6,4 см, довжина з ручкою — 9,05 см, товщина — 0,45 см. Інв. № Б-8655 (рис. 1, 2; 3, 4, 1—3, 6).

2. Аналогічна ручка, але без решток стінки з внутрішнього боку атташа. На одному з атташів із внутрішнього боку глибоко прокреслено «лямбду» заввишки близько 3 мм (рис. 4, 4—5). Довжина — 22,7 см, довжина атташів із ручками — 8,9 і 9,2 см, ширина — 6,3—6,4 см, товщина — 0,33—0,5 см. Інв. № Б-8657 (рис. 8).

3. Ручка вертикальна, відлита за восковою моделлю, всередині залита свинцем. Відлита разом із вертикальним фігурним атташем у вигляді подовженої пластини, плавно вигнутої у нижній частині, з прямокутним виступом у середній частині зверху та двома лев'ячими голівками у високому рельєфі з країв. Верхня поверхня атташа плоска, гладенька. Прямокутний вис-туп у центрі прикрашено вертикально розташованим рельєфним трілисником, що виростає із нижньої частини 9-пелюсткової рельєфної пальмети, яка прикрашає верхню частину ручки (основною вгору). Нижню частину ручки оздоблено чотирма вертикальними валиками, нижче — горизонтальним пояском із п'яти кульок у високому рельєфі. З внутрішнього боку посудини ручка гладенька. На верхньому атташі з боків від пальмети розміщено по одному округлому отвору зі штифтами, на яких ручка кріпилася до тулуба посудини. Кінці штифтів із внутрішнього боку розплющені й утворюють

* Опис гідрії виконаний спільно, атрибуція — М.Ю. Трейстером, рисунки — М. О. Стрельник, фотографії — М.Ю. Трейстера.

голівки овальної форми. Крім того, між правим отвором зі штифтом і лев'ячою голівкою є ще один округлий отвір діаметром 0,3 см. Пустотілі лев'ячі голівки не однакові за розмірами і відрізняються деталями обробки. Збереглася частина стінки посудини завтовшки 0,12 см із гравірованими поясками (неправильно приклепана?). Вона зігнута під прямим кутом і, з огляду на курватуру, мала досить великий діаметр. Ручка овальна в перетині, без нижнього атташу, з гладенькою поверхнею, злегка розширюється з внутрішнього боку. Очевидно, її припаювали зверху до плічка посудини. Висота ручки з атташем — 12,3 см. Атташ: ширина — 12,5 см,

висота — 3,5 см. Перетин ручки: ширина зверху — 3,3 см, знизу — 2,4 см; товщина зверху — 2,4 см, знизу — 1,9 см. Права лев'яча голівка: висота — 2,2 см, ширина — 2,45 см, довжина — 2,2 см від краю рубчастого пояса, що позначає гриву. Ліва лев'яча голівка: висота — 1,9 см, ширина — 2,26 см, довжина — 2,2 см. Товщина стінок відливки — 0,35—0,37 см. Штифти: довжина близько 1 см, голівка — 0,5 × 0,7 см. Інв. № Б-8656 (рис. 2; 3, 1; 5; 6).

Найближчою паралеллю київській гідрії є також фрагментована гідрія (представлена трьома ручками) з колекції Вальтера Кропатчека, що експонувалася в 1980 р. на виставці в Гамбурзі

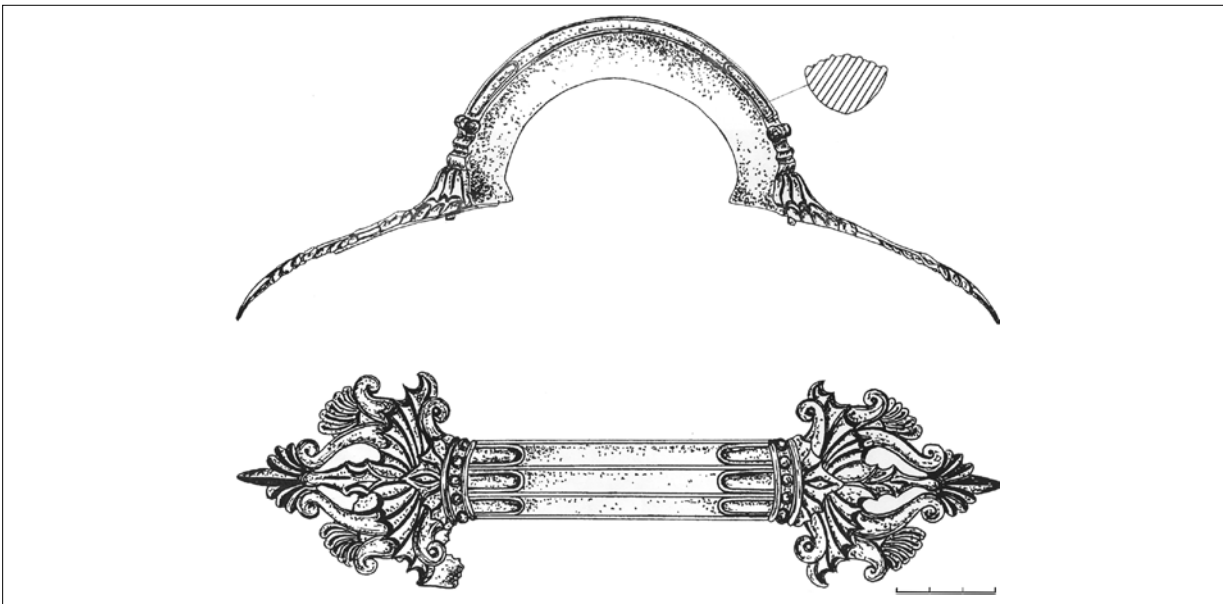

Рис. 1. Горизонтальна ручка бронзової гідрії. Рисунок М.О. Стрельник. Національний музей історії України. Інв. № Б-8655

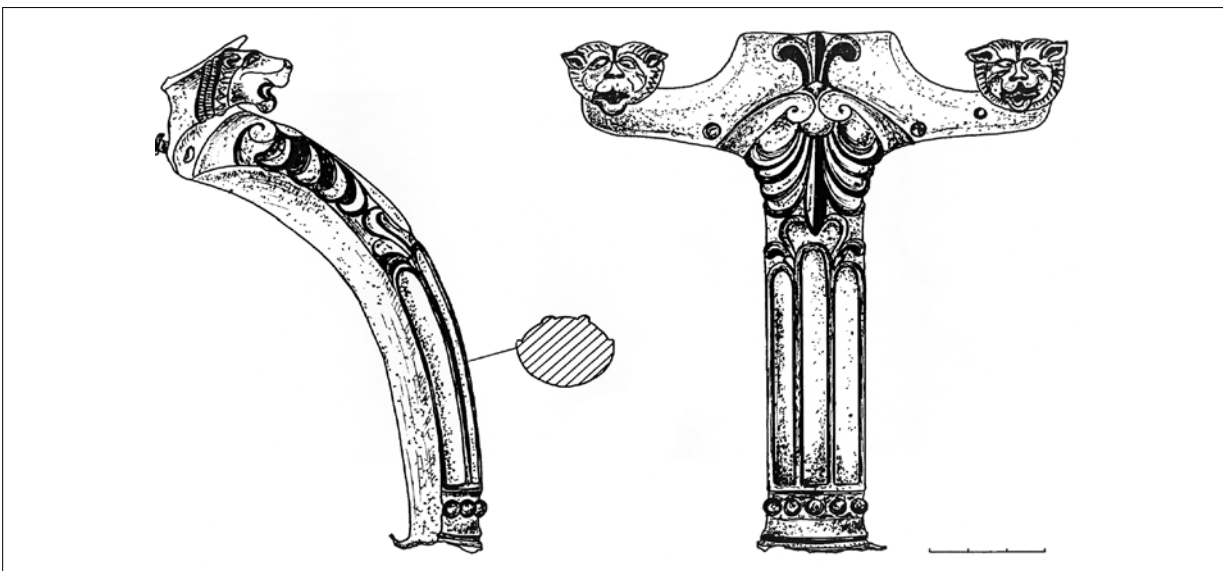

Рис. 2. Вертикальна ручка бронзової гідрії. Рисунок М.О. Стрельник. Національний музей історії України. Інв. № Б-8656.

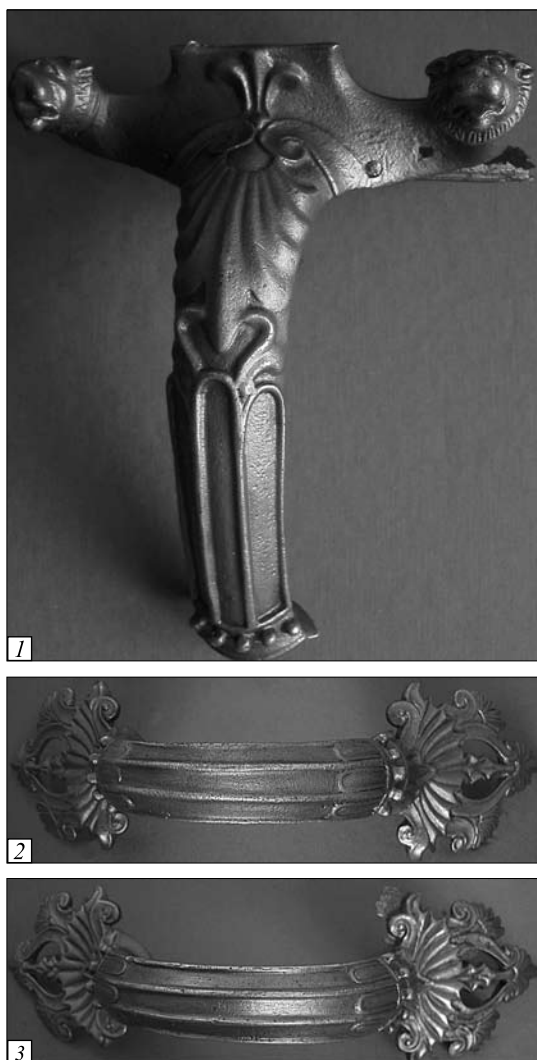

Рис. 3. Ручки бронзової гідрії зі збірки Національного музею історії України. Фото М.Ю. Трейстера. Інв. № Б-8655—8657

(Hornbostel 1980, Nr. 97) (рис. 7). Горизонтальні ручки гідрій із колекції Кропатчека (рис. 7, 2—3) та Києва (рис. 1; 3, 2—3) надзвичайно близькі за розмірами (21,8; 22,5 і 22,7; 22,9 см відповідно), атташі практично ідентичні, розбіжності помічено в оформленні поверхні власне ручок. Ручки київської гідрії додатково прикрашено біля атташів овальними рельєфними фестонами. Найсуттєвіші розбіжності спостерігаються між вертикальними ручками. На ручці з колекції Кропатчека зберігся нижній атташ, аналогічний атташам горизонтальних ручок, верхня частина ручки з невеликим вертикальним прямокутним виступом нагадує виступ на ручці з Києва. З боків верхній атташ ручки з колекції Кропатчека прикрашено напівкруглими ребрами з великими кульками, тоді як ручка з колекції Національного музею історії України — лев'ячими протомами. Проте в цілому основна частина вертикальних ручок зі збірки Кропатчека (рис. 7, 1) та Києва (рис. 2; 3,

1; 5; 6) надзвичайно близькі, якщо не враховувати допоміжних рельєфних деталей на київській ручці: трилисника над пальметою зверху та завитків між пальметою і канелюрованою нижньою частиною ручки.

Близькість форм, деталі виконання ручок та атташів, без сумніву, засвідчують їх походження з однієї майстерні. Унікальність цих ручок гідрій та відсутність прямих паралелей серед відомих грецьких бронзових гідрій змушує докладніше проаналізувати їх форми та деталі орнаменту. В. Хорнбостель із посиланням на Б. Шефтона зазначав, що виділяють п'ять типів гідрій, що характеризуються ручками певної форми і тим, що вони були виробами пелопоннеської майстерні й попередниками гідрій так званої групи «Патр». При цьому ручки гідрії із колекції

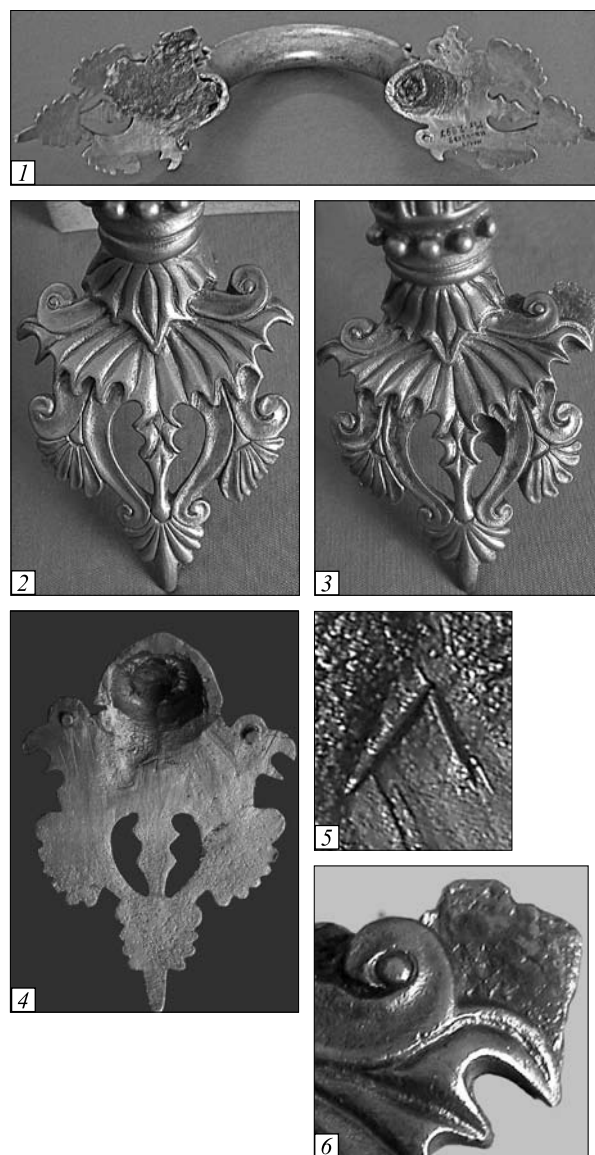

Рис. 4. Горизонтальні ручки бронзової гідрії зі збірки Національного музею історії України. Фото М.Ю. Трейстера. Інв. № Б-8655, 8657

В. Кропатчека датувалися першою половиною IV ст. до н. е. (Hornbostel 1980, Nr. 97).

Тип вертикальної ручки з двома лев'ячими протомами з боків видовженої горизонтальної пластини з'являється ще в архаїчних бронзових гідриях другої чверті — середини VI ст. до н. е. з Олімпії (Gauer 1991, S. 141, 260, Hy 22, Taf. 10, 3; 89, 1; 90, 3) та Південної Італії (Куми: Diehl 1964, S. 215, Nr. B 56; Rolley 1982, p. 50, No. 2; Stibbe 1992, p. 53, No. B2.— Гела: Stibbe 1992, p. 15, 18, fig. 22; 54; Stibbe 1996, S. 374, Taf. 33, 3), що належать до виробів лаконської майстерні (Gauer 1991, S. 141; Stibbe 1992, p. 52).

Стилістично лев'ячі голівки на київській ручці (рис. 2; 6) відрізняються від зображень голівок левів у архаїчній бронзовій пластиці, зокрема на гідриях (зр. Rolley 1982; Tarditi 1996, No. 143; p. 192 ff.; Stibbe 1997, p. 55, fig. 9; p. 58,

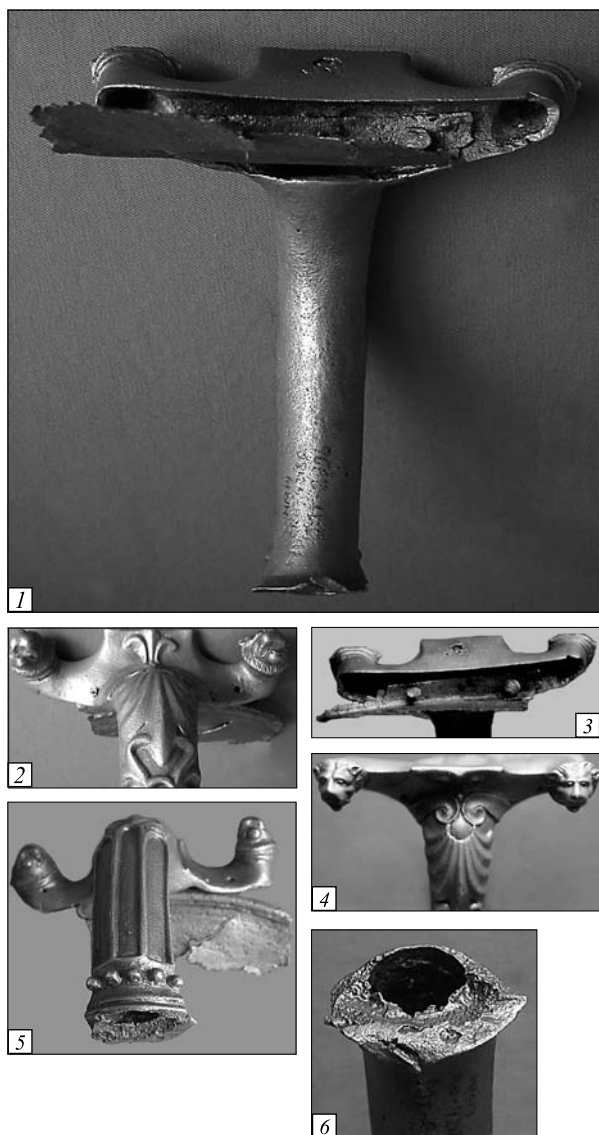

Рис. 5. Вертикальна ручка бронзової гідрії. Фото М.Ю. Трейстера. Національний музей історії України. Інв. № Б-8656

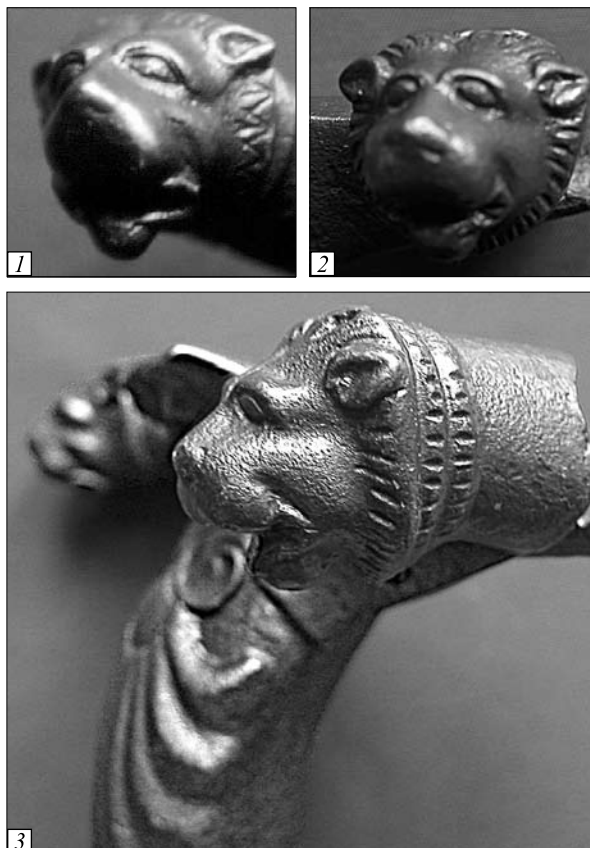

Рис. 6. Елементи декору вертикальної ручки бронзової гідрії. Фото М.Ю. Трейстера. Національний музей історії України. Інв. № Б-8656

fig. 15; Bieg 2002, S. 69—112). Київська ручка має виразніший рельєфний пластичний декор поверхні, голівки значно виступають уперед і виконані у живішій реалістичній манері.

Рельєфна пальмета, що прикрашає верхню частину вертикальної ручки (рис. 2; 3, 1; 5, 4), має найближчі паралелі на вертикальних ручках бронзових гідрій зазначеної «групи Патр», або групи L, за класифікацією К. Стіббе. Близькими є також виконані в рельєфі пальмети на ручках бронзової гідрії з Бабесу в районі Олімпії (Rolley 1963, p. 470, fig. 16—17; Diehl 1964, S. 222, Nr. B 207; Stibbe 1992, p. 60, No. L 4) і на ручці гідрії з Айгіону (Rolley 1963, p. 459—460, 466, fig. 10; Diehl 1964, S. 222, Nr. B 206; Stibbe 1992, p. 60, No. L2). Особливо близькою є ручка бронзової гідрії BE1461 з поховання кінця IV ст. до н. е. в Стрефі в районі Олімпії (Papathanasopoulos 1968, σ. 160, Πiv. 113, γ; Choremis 1969, σ. 211ff., Πiv. 34; 36α; Stutzinger 2000, S. 100, Abb. 3), на якій, подібно до зображення на київській ручці, з пальмети виростає трилисник (рис. 2; 3, 1; 5, 2).

Як було зазначено вище, ажурні пальмети, що прикрашають атташі горизонтальних ручок із Києва (рис. 1; 3, 2—3; 4, 2—6), є практично унікальними і знаходять найближчі паралелі на ручках гідрії із колекції В. Кропатчека (рис. 7,

Рис. 7. Бронзові ручки гідрії з колекції Вальтера Кропатчека (за Hornbostel 1980, N 97)

2—3). Деякою мірою їх можна порівнювати з ажурною пальметою під атташем у вигляді сирени на бронзовій гідрії із Тороне середини V ст. до н. е. (Ninou 1978, No. 338, pl. 48; Vokotopoulou 1987, p. 166—167, pls. 24—25; Vokotopoulou 1997, fig. 150). Однак аканф як елемент пальмет залишається характерним для виробів IV ст. до н. е., наприклад, для ажурного головного убору з кургану Ак-Бурун (Galanina, Grach 1986, Abb. 229), кінського налобника з Апулії, що датується близько 330 р. до н. е. (von Bothmer 1990, No. 95d, p. 120, fig. 8), а також атташів бронзової гідрії другої половини IV ст. до н. е., що зберігається в Ричмонді (Diehl 1964, S. 39—43, 222, 250, Nr. B 204, Taf. 22—23; Mitten, Doeringer 1967, No. 110), та пальмет на аттичних надгробних стелах (див., наприклад: Clairmont 1993, Nos. 2.283, 2.304a, 2.336, 2.341, 2.342a, 2.351e, 2.357b, 2.361d, 2.362). Утім композиція таких пальмет відрізняється від пальмет на ручках бронзової гідрії з Києва. Очевидно, гідрія з Тороне — це один із найраніших варіантів подібних пальмет, тоді як пальмети на ручках київської гідрії є подальшим розвитком цього орнаментального типу.

Характерним елементом пальмет на ручках київської гідрії є бокові напівпальмети із завитками, розташованими з боків пальмет (рис. 1; 3, 2—3; 4, 2—3, 6; 8). Цей декоративний мотив з'являється ще в бронзах VI ст. до н. е. (наприклад, на нижньому атташі вертикальної ручки у вигляді курсу бронзової гідрії із приватної колекції у Нью-Йорку: Stibbe 2000, p. 2, fig. 1; p. 9, note 25;

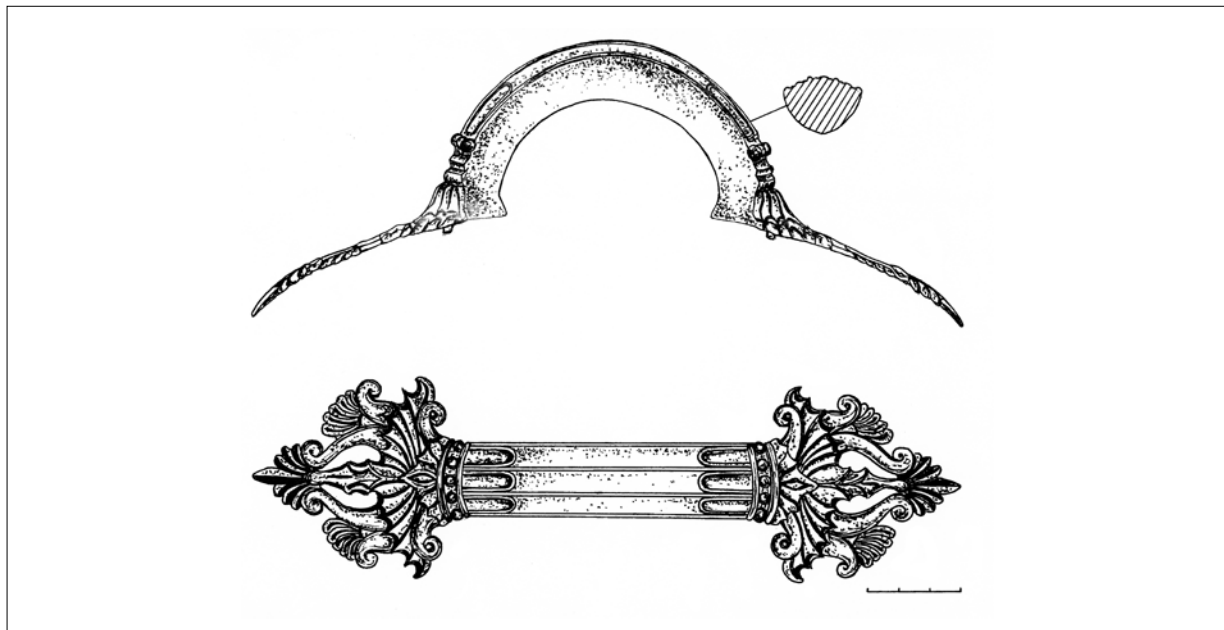

Рис. 8. Горизонтальна ручка бронзової гідрії. Рисунок М.О. Стрельник. Національний музей історії України. Інв. № Б-8657

р. 10, fig. 6) і поширюється в другій половині V ст. до н. е. на дзеркалах із ліроподібними ручками з Локр (Cameron 1979, Nos. 51, 53, 55, 57—59, 61, 63, 67; Elia 2002, p. 131 ff., fig. 2; Giumlia-Mair, Rubinich 2002, No. 21), а також на дзеркалах із підставками у вигляді фігурок каріатид коринфської, арго-коринфської та північно-пелопоннеської роботи (Congdon 1981, No. 84a, d, pl. 78—79; No. 88a, pl. 83), на яких такі бокові напівпальмети виконано в тій самій техніці «sunk relief», що і напівпальмети на ручках київської гідрії. Слід наголосити на використанні цього декоративного мотиву й на ажурних атташах у вигляді листка плюща гідрій із Айгіону (Rolley 1963, p. 459ff. No. 1, fig. 1—4), у редукованому варіанті на гідрії із околиць Коринфу, що зберігається в Копенгагені (Rolley 1963, p. 462, No. 4, 464f., fig. 7—8; Diehl 1964, S. 222, Nr. B209; Stibbe 1992, p. 60, L6), з Діме, що зберігається в Патрах (Rolley 1963, p. 460, No. 3; Diehl 1964, S. 222, Nr. B208, Taf. 24, 1—3; Stibbe 1992, p. 60, L5), а також на ручках гідрій із Мюнхена (походять із Олімпії) (Rolley 1963, 465, fig. 9; Diehl 1964, S. 222, Nr. B210, Taf. 25, 1—2) та Берліна (Diehl 1964, S. 222, Nr. B214, Taf. 26, 2). Усі вони належать до гідрій «групи Патр».

Отже, є всі підстави розглядати фрагментовану бронзову гідрію, що зберігається в Національному музеї історії України, як попередника основної групи гідрій «групи Патр» (або групи L, за класифікацією К. Стіббе). На користь цього свідчить і оформлення атташів горизонтальних ручок у вигляді ажурних пальмет, які можна розглядати як попередників ажурних атташів у вигляді листка плюща, характерних для основної групи розглянутих гідрій. У той самий час, в оформленні верхньої частини ручки двома голівками левів, що виступають, простежується традиція оздоблення архаїчних бронзових гідрій. Про належність київської гідрії до «групи Патр» свідчить і фрагмент плічка посудини з різким зламом, характерним для гідрій цієї групи.

Крім такого профілювання плічок, для гідрій «групи Патр» притаманні широкі відігнуті назовні краї з вертикальним ребром, а також горизонтальне ребро в середній частині горла. Датування гідрій «групи Патр» досі дискутується. Е. Діль датувала посудини розглянутого типу другою половиною IV ст. до н. е. (Diehl 1964, S. 45), К. Ролле висловився на користь датування більшості посудин другою чвертю V ст. до н. е. (Rolle 1963, p. 466). Це припущення здалося переконливішим, ніж датування Е. Діль, для Д. Кент Хілл (Kent Hill 1965, p. 191), Д. фон Ботмера (von Bothmer 1965, p. 605) і К. Стіббе (Stibbe 1992, p. 46). На сьогодні, більш-менш загально-визнаним є припущення, що гідрії «групи Патр»

з'явилися ще в V ст. до н. е., маючи при цьому прототипи пізньоархаїчного часу. Значно менше суперечок викликає локалізація центрів виробництва цих гідрій — більшість посудин із відомим місцем знахідки походять із Північного Пелопоннесу (Stibbe 1992, p. 46).

У межах «групи Патр» можна виділити кілька варіантів гідрій. Значна кількість посудин, шість із яких представлено цілими формами або з незначними втратами, мають атташі у вигляді ажурного листя плюща і, ймовірно, є найпізнішими.

Гідрії з Бабесу (Rolley 1963, p. 470, fig. 16—17; Diehl 1964, S. 222, Nr. B207; Stibbe 1992, p. 60, No. L4) та Стрефі (Papathanasopoulos 1968, σ. 160, Πίτ. 113, γ; Choremis 1969, σ. 211ff., Πίτ. 34; 36α; Stutzinger 2000, S. 100, Abb. 3) мають атташі у вигляді цілісних листків плюща. Подібні атташі прикрашають також горизонтальні ручки гідрії з Калюбакіону (Choremis 1969, σ. 211ff., Πίτ. 37α) і вертикальну ручку гідрії з Крестайни (Rolley 1963, p. 468ff., fig. 14—15; Stibbe 1992, p. 60, L1). У двох останніх гідрій атташі вертикальної і горизонтальної ручок відрізняються за формою. Ймовірно, це рання ознака, що дає змогу розглядати ці посудини як давніші за гідрії з Бабесу та Стрефі. При цьому варіант гідрій із цілісними атташами у вигляді листків плюща є ранішим за варіант із атташами у вигляді ажурного листка плюща. Наше спостереження збігається з припущенням Д. фон Ботмера, який також вважав, що вони є ранішими і навіть датував їх у межах кінця V ст. до н. е. (von Bothmer 1965, p. 605). Знахідка у відкритому в Стрефі в 1967 р. похованні кінця IV ст. до н. е. (Papathanasopoulos 1968, σ. 160, Πίτ. 113; Choremis 1969, σ. 209ff., Πίτ. 31—33) двох гідрій із цілісними (Papathanasopoulos 1968, σ. 160, Πίτ. 113, γ; Choremis 1969, σ. 211ff., Πίτ. 34; Stutzinger 2000, S. 100, Abb. 3) та ажурними (Papathanasopoulos 1968, σ. 160, Πίτ. 113, δ; Choremis 1969, σ. 211ff., Πίτ. 35) атташами у вигляді листка плюща не дає підстав припускати тривалого генезису розглянутих варіантів і дає змогу припустити, що у певний період вони могли співіснувати і були в ужитку майже до кінця IV ст. до н. е. Опосередковано це датування підтверджується наступним спостереженням. Ажурний атташ у вигляді листка плюща має срібна ситула з поховання № 3 Зеленського кургану (Pharmakowsky 1913, Sp. 185f., Abb. 10; Шкорпил 1916, с. 30, рис. 17; Diehl 1964, S. 45, Taf. 26, 1; Gajdukevici 1971, S. 150, Abb. 34 зліва знизу; Грач 1985, № 17; Treister 2003, p. 59f., fig. 9). Більшість посудин, знайдених у цьому похованні, мають найближчі паралелі в македонських похованнях останньої чверті IV ст. до н. е. (Treister 2003, p. 64—66).

Зазначимо, що у гідрій із Калюбакіону (Choremis 1969, с. 211ff., Пів. 376) та Крестайни (Rolley 1963, р. 468ff., fig. 14—15; Stibbe 1992, р. 60, L1) атташі у вигляді цілісних листків плюща співіснують з атташами-пальметами. У гідрії з Ольвії, що зберігається в Одесі, всі атташі мають форму пальмет, додатково прикрашених гравіруванням (фон Штерн 1911, с. 31—33, табл. 4; Belin de Ballu 1972, pl. LXXVII, 1; Karageorghis, Vanchugov 2001, No. 107). Д. фон Ботмер зазначав, що подібні атташі має неопублікована бронзова гідрія, що зберігається в Музеї Метрополітен (інв. 57.11.12: von Bothmer 1965, р. 605). Отже, ми маємо певні підстави розглядати атташі у вигляді пальмет як попередників атташів у вигляді цілісного листка плюща.

До одного з ранніх варіантів гідрій «групи Патр» належать і ручки з Національного музею історії України в Києві (рис. 1—6; 8) та з колекції В. Кропатчека (рис. 7) (Hornbostel 1980, Nr. 97). Незважаючи на те, що вертикальна ручка з лев'ячими голівками, що зберігається в Києві, демонструє зв'язок із посудинами пізньоархаїчного часу, в їх декорі наявні елементи, що пов'язують їх із гідріями двох вищерозглянутих пізніх варіантів. Використання пальмет, прикрашених листками аканфу, як було зазначено вище, також припускає датування, найімовірніше, серединою IV ст. до н. е., ніж V ст. до н. е. Ручки гідрій із

колекції Кропатчека було датовано Б. Шефтоном і В. Хорнбостелем першою половиною IV ст. до н. е. (Hornbostel 1980, Nr. 97). Ця дата близька до запропонованого нами датування київської гідрії.

Зазначимо, що всі варіанти гідрій «групи Патр» поєднуються декором, формою тулуба та горла (див. вище). На сьогодні існує припущення щодо тривалої еволюції посудин цієї групи з епохи пізньої архаїки до IV ст. до н. е., але навряд чи вищеозначені ознаки залишалися б незмінними протягом такого тривалого часу. Очевидно, можна припустити виготовлення виділених варіантів гідрій «групи Патр» в одній майстерні, розташованій у Північному Пелопоннесі, що працювала максимум протягом життя кількох поколінь майстрів у межах другої — останньої чверті IV ст. до н. е.

Північнопричорноморські знахідки бронзових гідрій «групи Патр», до яких належить посудина з Ольвії і, можливо, фрагментована гідрія із колекції Національного музею історії України, не лише доповнюють наші уявлення про контакти і торговельні зв'язки між материковою Грецією і Північним Причорномор'ям, але також є важливими елементами реконструкції генезису майстерні, що ілюструють ранню стадію її виробництва. Важливий і той факт, що на сьогодні це єдині знахідки гідрій «групи Патр», знайдених за межами материкової Греції.

Грач Н.Л. Античное художественное серебро. Государственный Эрмитаж. Каталог выставки. — Л., 1985.

Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в Керчи, на Таманском полуострове и в Алуште в 1912 г. // ИАК. — 1916. — Вып. 60. — С. 7—35.

Штерн фон Э.Р. Несколько античных бронз из коллекции Одесского музея // ЗООИД. — 1911. — Т. 29. — С. 21—44.

Andriomünou A. Vases et lampes de bronze dans des collections privées d'Athines // BCH. — 1975. — Т. 99. — Р. 535—580.

Belin de Ballu E. Olbia. Cité antique du littoral nord de la Mer Noire. — Leiden, 1972.

Bieg G., Hochdorf V. Der Bronzekessel aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf (Kr. Ludwigsburg). Griechische Stabdreifßige und Bronzekessel der archaischen Zeit mit figürlichen Schmuck (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 83). — Stuttgart, 2002.

Bothmer von D. Rec. ad. Diehl E. Die Hydria // Gnomon. — 1965. — Bd. 37. — S. 599—608.

Bothmer von D. Glories of the Past. Ancient Art from the Shelby White and Leon Levy Collection. The Metropolitan Museum of Art. — New York, 1990.

Cameron F. Greek Bronze Hand-Mirrors in South Italy. — London, 1979.

Choremis A.K. Χαλκά υδρίαί еξ гΗλειας // AEphem, 1969. — P. 208—214.

Clairmont C.W. Classical Attic Tombstones. — Kilchberg, 1993.

Congdon L.O.K. Caryatid Mirrors of Ancient Greece. — Mainz, 1981.

Diehl E. Die Hydria. — Mainz, 1964.

Elia D. Reperti metallici dalla necropoli di Lucifero a Locri Epizefiri. Un caso di studio: gli specchi con impugnatura a capitello ionico e motivo «a lira» // A. Giumlia-Mair (ed.), I Bronzi Antichi: Produzione e tecnologia. Acta del XV Congresso Internazionale sui bronzi antichi, Grado-Aquileia, 22—26 maggio 2001 (Monographies Instrumentum, 21) (Montagnac), 127—136.

Galanina L., Grach N. Skythische Kunst. — Leningrad, 1986.

Giumlia-Mair A. I Bronzi Antichi: Produzione e tecnologia. Acta del XV Congresso Internazionale sui bronzi antichi, Grado-Aquileia, 22—26 maggio 2001 (Monographies Instrumentum, 21). — Montagnac, 2002. — P. 127—136.

Gajdukevič V.F. Das Bosporanische Reich. — Berlin, 1971.

Gauer W. Die Bronzegefäße von Olympia (Olympische Forschungen, Bd. XX). — Berlin; New York, 1991.

- Giunilia-Mair A., Rubinich M.* Le arti di Efesto. Capolavori in metallo dalla Magna Grecia. — Trieste, 2002.
- Hornbostel W.* Aus Gräbern und Heiligtümern. — Mainz, 1980.
- Karageorghis V., Vanchugov V.* Greek and Cypriote Antiquities in the Archaeological Museum of Odessa. — Nicosia, 2001.
- Kent Hill D., Diehl E.* Die Hydria // AJA. — 1965. — Vol. 69. — N 1. — P. 191.
- Mitten D.G., Doeringer S.F.* Master Bronzes from the Classical World. — Mainz, 1967.
- Ninou K.* Treasures of Ancient Macedonia: Catalogue. — Thessaloniki, 1978.
- Papathanasopoulos G.* Μουσείον Ὀλυμπίας // Deltion. — 1968. — T. 23. — σ. 160—161.
- Pharmakowsky B.* Archdologische Funde im Jahre 1912. Rußland // AA. — 1913. — Sp. 178—234.
- Rolley C.* Hydries en bronze dans le Péloponnise du Nord // BCH. — 1963. — T. 87. — P. 459—484.
- Rolley C.* Les vases de bronze de l'archaïsme grec en Grand Grèce. — Naples, 1982.
- Stibbe C.M.* Archaic bronze hydriai // BABesch. — 1992. — Vol. 67. — P. 1—62.
- Stibbe C.M.* Frauen und Lützen. Eine Untersuchung zu den Anfängen der lakonischen Bronzeindustrie // JbRGZM. — 1996. — Bd. 43. — S. 355—381.
- Stibbe C.M.* Archaic Greek bronze palmettes // BABesch. — 1997. — Vol. 72. — P. 37—64.
- Stibbe C.M.* The Sons of Hephaistos. Aspects of the Archaic Greek Bronze Industry. — Rome, 2000.
- Stutzingen D.* Neuerwerbungen des Museums aus den Jahren 1986—1999. Museum für Vor- und Frühgeschichte Frankfurt am Main, Archdologisches Museum (Archdologische Reihe, Bd. 16). — Frankfurt am Main, 2000.
- Tarditi C.* Vasi di bronzo in area Apulia. Produzioni greche ed italiche di età arcaica e classica. — Lecce, 1996.
- Treister M.* Metal Vessels from Zelenskaya Gora Barrow and related finds from Karagodeuashkh // Ancient West & East. — 2003. — Vol. 2. — N 1. — P. 19—45.
- Vokotopoulou I.* Ηυδρία της Αίνας // Αμνητός. Τιμητικός τόμος για του καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο. — Thessaloniki, 1987. — σ. 155—177.
- Vokotopoulou I.* Ελληνική τέχνη. Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης στην αρχαιότητα. — Athens, 1997.

Одержано 14.03.2005

O.A. Пуклина, М.Ю. Трейстер

БРОНЗОВАЯ ГИДРИЯ ИЗ СОБРАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье опубликованы ручки бронзовой гидрии из Национального музея истории Украины. На основании анализа подобных изделий сделан вывод о принадлежности фрагментированной бронзовой гидрии к ранним вариантам гидрий «группы Патр». Выдвинута гипотеза о производстве подобных гидрий в мастерских Северного Пелопоннеса во второй половине IV века до н. э.

O.O. Puklina, M.Yu. Treister

BRONZE HYDRIA FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The article publishes the handles of a bronze hydria from the National Museum of History of Ukraine. Basing on the analysis of similar artifacts a conclusion was made regarding the belonging of the fragmented bronze hydria to the early variants of the hydria of the «Patras group». A hypothesis was advanced that similar hydria were produced in the workshops of the Northern Peloponnesus in the second half of the 4th century BC.

Є.І. Архипова

ВИРОБИ ЮВЕЛІРНОГО ТА ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА (за матеріалами розкопок Старокиївської експедиції 2001—2002 рр.)

Статтю присвячено публікації виробів давньоруського ювелірного й декоративно-ужиткового мистецтва, знайдених у «місті Ярослава» в Києві.

У 2001—2002 рр. Старокиївська експедиція Інституту археології НАН України проводила розкопки в західній частині «міста Ярослава» по вул. Велика Житомирська, 20 (Мовчан, Климовський 2001—2002¹; Мовчан, Климовський 2002, с. 192—195). Було досліджено об'єкти міської забудови, знайдено багато виробів ужиткового мистецтва XI—XIII і XVII—XVIII ст. місцевих та іноземних майстрів, відкрито матеріали трипільської культури. Предметам християнського культу і деталям церковного начиння з розташованої неподалік цієї ділянки давньоруської Спаської церкви присвячено статтю в журналі «Археологія», № 1 за 2006 р. Знахідки печаток і монет XI—XIII ст. опубліковано С.І. Климовським (Климовський 2002, с. 138—140). Далі розглянемо ювелірні вироби і деякі предмети декоративно-ужиткового мистецтва з металу і скла.

Прикраси. Репрезентовано недорогими виробами з низькопробного срібла, сплавів міді та свинцю². У культурному шарі давньоруської вулиці знайдено мініатюрний (1,9 × 2 × 0,3—0,5 см) литий свинцевий колт (Звіт, с. 15, рис. 2, 29) із рельєфними зображеннями птаха біля рослинного пагону з одного боку і пишної пальмети — з іншого (рис. 1, 1). Композиції облямовує гладенька рельєфна окрайка. Петлі подвійні, так само як і в спаяних із двох половинок тиснених золотих і срібних колтів. Тут також виявлено свинцеву накладку розміром 3,5 × 2,25 × 0,3 см (штифти втрачено) видовженої серцеподібної форми з відігнутих бортиком (Звіт, с. 15, рис. 2, 44), прикрашену рельєфним зображенням пальмет, розташованих одна над одною (рис. 2, 11).

Подібні вироби, що імітують коштовні князівські прикраси, в середині XII ст. — протягом першої половини XIII ст. виготовляли для городян зі сплавів міді, олова і свинцю (Седова 1981, с. 18, рис. 1, 5; 1997, с. 78, табл. 60). Робота з легкоплавкими свинцево-олов'яними сумішами не вимагала особливих навичок і приладів. Починаючи з раннього середньовіччя з них робили серійні вироби в кам'яних формах і за восковою моделлю (Щеглова, Егорьков 2000, с. 110—112), але через недовговічність таких виробів їх знахідки дуже рідкісні.

У заповненні зернової ями (№ 36) XII ст. знайдено *дротяну сережку* з низькопробного срібла (зі значним вмістом міді) у вигляді кільця діаметром 1,65 см (перетин дроту — 0,12 см) із загостреними зімкненими кінцями (рис. 1, 2). Такі прикраси поширені на давньоруських пам'ятках із X до XIII ст. (Седова 1981, с. 13, рис. 3, 11). У заповненні ями було також виявлено срібну із золоченням литу пласку привіску-медальйон (інв. № 332) із широким бордюром рослинного орнаменту по краю і пальметою посередині (рис. 1, 3). По краях медальйон оформлено насічками, що імітують перлини (Звіт, с. 108—109, рис. 23, 1009)³.

Срібну ковану пластинчасту каблучку з незамкненими загостреними кінцями (рис. 1, 4), діаметром 1,6, завширшки 0,65, завтовшки 0,08 см знайдено в ямі (№ 21) XI ст. (Звіт, с. 29—32, рис. 22, 108). Подібну каблучку завширшки 0,8 см, але з мідного сплаву виявлено в житлі (№ 46) кінця XII — першої половини XIII ст. (Звіт, с. 92—96, інв. № 1032). Каблучки такої форми існували протягом багатьох століть, аж до наших днів (Седова 1981, с. 129). Там само було знайдено пластинчасту обручку з мідного спла-

¹ Далі — Звіт.

² Зберігаються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України.

© Є.І. АРХИПОВА, 2006

³ Привіску втрачено.

ву (інв. № 1049) діаметром 2,15, завширшки 0,4, завтовшки 0,05 см, прикрашену двома заглибленими борозенками (рис. 1, 5). Подібні обручки місцевого виробництва, знайдені у Волковиську (Зверуго 1975, с. 47), датують XIII ст. За місцем знахідки обидві прикраси можуть бути датовані кінцем XII — першою половиною XIII ст. З цього житла походить і фрагмент каблучки зі свинцево-олов'яного сплаву з овальним щитком завширшки 0,85 см (інв. № 1048). У Новгороді подібні каблучки зафіксовано в шарах кінця XII — середини XV ст. (Седова 1981, с. 135). Ю.М. Лесман вважає, що подібні каблучки без декору з'явилися в другій чверті XIII ст. (Лесман 1996, с. 116).

Бронзовий перстень діаметром 2,15 см із деформованим овальним щитком (1,95 × 1,2 × 0,5 см), що має вертикальний бортик, прикрашений виступом із насічками, виявлено на ділянці № 2 на глибині 1,8 м. Його каст глухий, вставку втрачено (рис. 1, 6). Знайдений із матеріалами

Рис. 1. Прикраси: 1 — свинець; 2—4 — срібло; 5, 6 — сплави міді

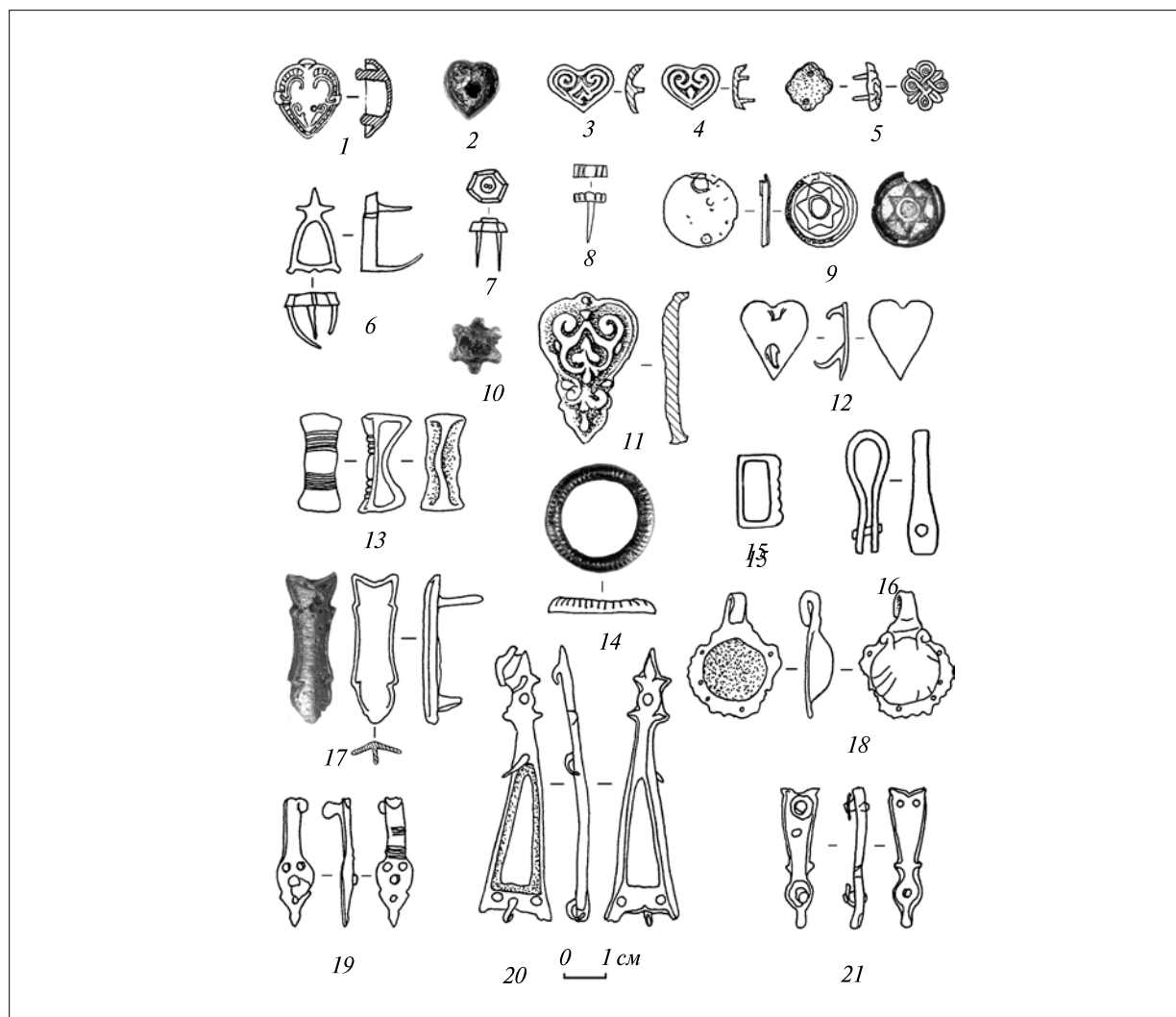

Рис. 2. Шпильки і писала: 1, 4 — бронза; 2, 3 — залізо

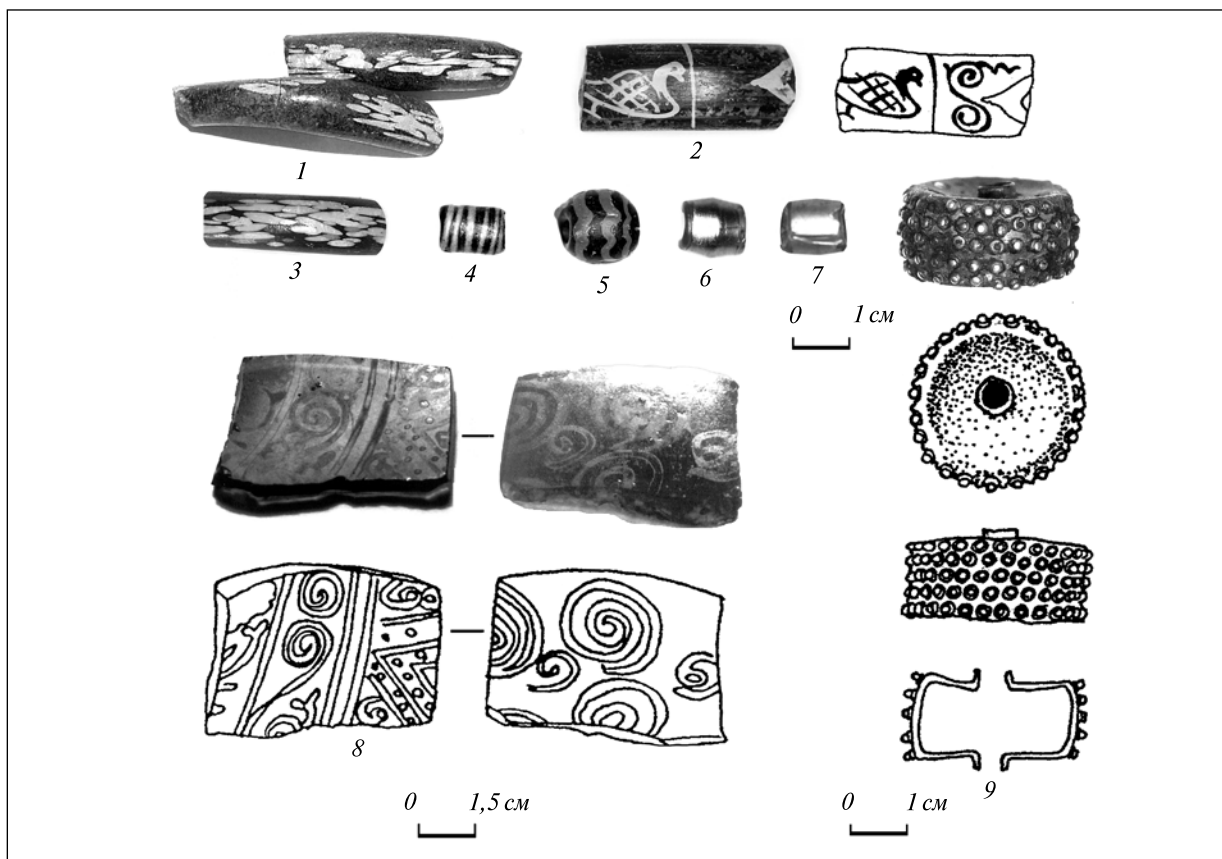

Рис. 3. Вироби зі скла: 1—3 — браслети з розписом емаллю; 4—5 — поліхромні намистини; 6—7 — намистини із золоченням; 8 — фрагмент стінки розписної посудини; 9 — мідна посріблена намистина

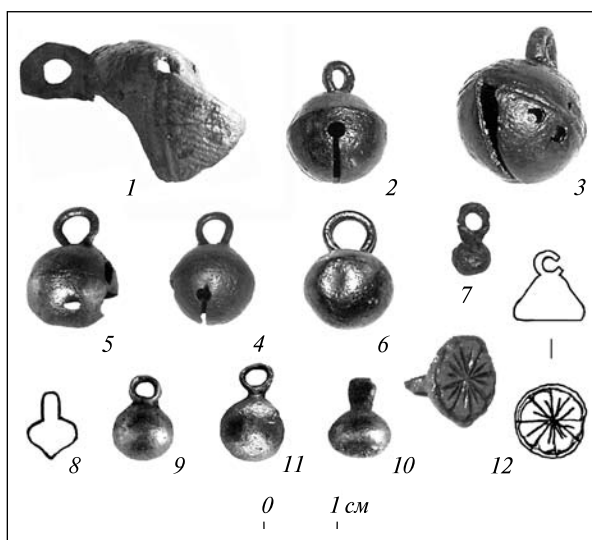

Рис. 4. 1, 3, 5 — бронзові бубонці; 4, 6—12 — мідні та бронзові гудзики

XVII—XVIII ст. перстень може бути датовано тим самим часом (Звіт, с. 84, 996).

Рідкісними знахідками репрезентовано прикраси зі скла. У заповненні будівлі (№ 23) другої половини XII ст. виявлено два фрагменти плоско-опуклого в перетині синього прозорого

(з пухирцями і сіруватим нальотом іризації) скляного браслета завширшки близько 1 см, завтовшки 0,5 см, прикрашеного короткими заглубленими штрихами (рис. 3, 1), заповненими емаллю жовтуватого кольору (Звіт, с. 35—40, інв. № 371). Фрагмент подібного браслета (рис. 3, 3) смарагдово-зеленого кольору (без іризації) із розписом емаллю лимонного кольору знайдено в заповненні будівлі (№ 112) кінця XII — першої половини XIII ст. (Звіт, с. 137—139, інв. № 2610). Скляний широкий (1,4 см) плоско-опуклий темно-синій (із сіруватим нальотом іризації) браслет із розписом емаллю білого (із зеленуватим відтінком) кольору виявлено в будівлі (№ 39) XIII—XIV ст., у заповненні якої також були матеріали XI ст. (Звіт, с. 120—121, рис. 43, 1001). На браслеті збереглося зображення качки, фрагмент стилізованого рослинного пагону й орнаментальної фігури у вигляді ромба (рис. 3, 2). Подібний візантійський браслет із Новгороду датують кінцем XII ст. (Древний Новгород 1085, с. 131, інв. № 248). За морфологічними ознаками (колір, форма і розпис емаллю) Ю.Л. Щапова відносить такі браслети до виробів візантійського походження X — початку XII ст. (Щапова 2004, с. 107).

Поліхромну (чорну зі спіралью навитою зеленою смугою) циліндричну намистину з непрозорого скла діаметром 0,7, заввишки 1 см, із широким каналом (рис. 3, 4) знайдено в господарчій будівлі (№ 58) XI — початку XII ст. (Звіт, с. 100—101, інв. № 1070). Діжкоподібну (деформовану) чорну намистину з трьома хвилястими смугами малинового кольору діаметром 1,25, заввишки 1,3 см, виготовлену способом навивки (рис. 3, 5) з непрозорого скла, виявлено в шарі XII—XIII ст. (Звіт, с. 150, рис. 50, 2648). Половинку золоченої біконічної намистини (рис. 3, 6) із прозорого скла заввишки 1,05 см (діаметри 1,05 і 0,9 см) знайдено в зруйнованій будівлі (№ 19) XI—XII ст. (Звіт, с. 28—29, інв. № 329). Таку саму циліндричну намистину діаметром 0,92, заввишки 1,1 см (рис. 3, 7) зафіксовано в будівлі (№ 37) кінця XI ст. (Звіт, с. 86—87, інв. № 1006). З цієї ж будівлі (Звіт, рис. 42, 1005) походить фрагмент (2,32 × 1,7 × 0,3—0,2 см) стінки посудини з темно-синього скла, прикрашений по обидва боки рослинним і геометричним орнаментом (рис. 3, 8). Його, імовірно, було нанесено емаллю або золотом, але нині його контури виділяються лише світлішим кольором скла. Очевидно, всі ці вироби — візантійського походження кінця XI — початку XII ст. (Щапова 1997, с. 81; 2004, с. 151).

З тієї самої будівлі походить мідна посріблена пустотіла намистина так званого «дреговицького» типу (Звіт, рис. 43, 1017). Намистина кільцева діаметром 3, заввишки 1,1 см, її гладенькі боки трохи здавлені, канал має вигляд трубки із завальцьованою крайкою. Намистину прикрашено дрібною срібною зерню, напаяною до маленьких мідних кілець (рис. 3, 9). Такі намистини (одна чи дві) зазвичай входили до складу коштовних шийних намист, що були знайдені в понад 120 похованнях у курганах XI ст. лісової зони правобережжя Дніпра (Седов 1982, с. 117, табл. XXIX, 12). За місцем знахідки намистину може бути датовано кінцем XI ст.

Бронзову шпильку у вигляді голки діаметром 0,55, завдовжки 10,7 см, із біконічним потовщенням біля прямокутної голівки, до якої встромлене зімкнене кільце діаметром 2,3 см (у перетині 0,25 см), знайдено в будівлі (№ 22) другої половини XI—XII ст. (Звіт, с. 34, рис. 22, 121). Кільце, голівку та верхню частину голки орнаментовано насічками (рис. 5, 1). У XI—XII ст. такі шпильки використовували для застібання верхнього одягу. Подібну залізну шпильку завдовжки 8,8 см із рухомим кільцем діаметром 2,7 см, просмикнутим у кільцеве потовщення на кінці стрижня (рис. 5, 2), виявлено в будівлі (№ 86) кінця XII — першої половини XIII ст. (Звіт,

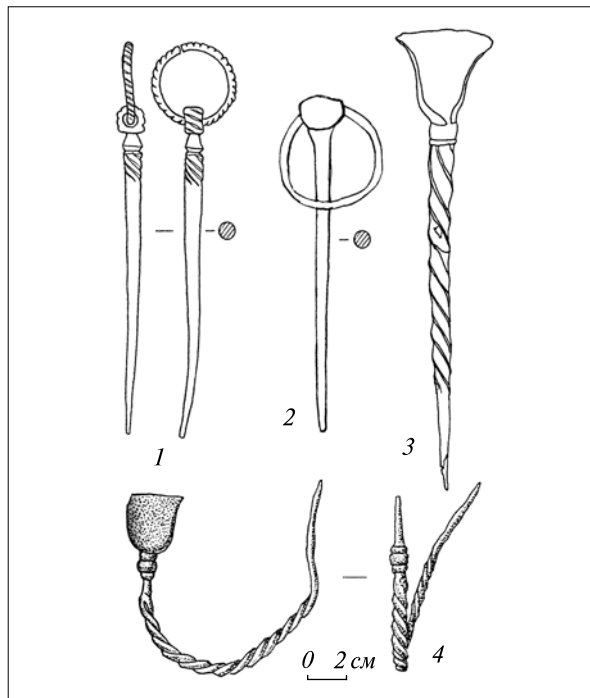

Рис. 5. Ремінна гарнітура: 1, 5 — срібло; 9 — залізо, інкрустація сріблом та міддю; 2—4, 6—10, 12—21 — сплави міді; 11 — свинець

с. 124, інв. № 1128). Аналогічні шпильки з Новгороду датують XI—XI ст. (Колчин 1959, с. 106).

Бубонці й гудзики. Привіски-бубонці з кульками усередині — поширений вид прикрас східних слов'ян. Жінки носили їх у намистах, пришивали до головних уборів, поясів, рукавів тощо. Дзеленчання бубонців мало відганяти злих духів і нечисту силу (Мальм, Фехнер 1967, с. 133—141). Фрагментарно збережений бронзовий бубонець грушоподібної форми заввишки (з петлею) 3,1 см, прикрашений двома заглибленими пасками посередині та навскісним штрихуванням у нижній частині корпусу (рис. 4, 1), знайдено в будівлі (№ 39) XIII—XIV ст. (Звіт, с. 120—121, інв. № 1024), у заповненні якої також зафіксовано матеріали XI ст. За новгородськими старожитностями такі бубонці датують X — серединою XII ст. (Седова 1981, с. 156). Литий кулястий бубонець заввишки (з петлею) 2,1 см, діаметром 1,8—1,5 см (рис. 4, 3), прикрашений посередині двома борозенками, із щілиноподібним розрізом у нижній половині корпусу, виявлено в культурному шарі давньоруської вулиці (Звіт, 116, рис. 1, 61). Датують такі бубонці кінцем XI—XIII ст. Їх відливали за восковою моделлю зі збереженням форми (Колчин, Хорошев, Янин 1981, с. 130). Було знайдено також два порожніх кулястих бубонця, тиснених із двох половинок. У нижній половині сфери зроблено розріз із колами на кінцях. Один бубонець (рис. 4, 2) діа-

метром 1,32 см, заввишки (з петлею) 1,72 см, походить із культурного шару давньоруської вулиці (Звіт, с. 16, рис. 1, 35). Інший пошкоджений бубонець діаметром 1,1, заввишки (з петлею) 1,6 см (рис. 4, 4) знайдено у давньоруському шарі в будівлі (№ 60) другої половини XVII—XVIII ст. (Звіт, с. 135, 1034). Кулясті лінійно-прорізні бубонці були поширені у XII—XIII ст. (Мальм, Фехнер 1967, с. 137). Подібну форму, але без розрізу, має мідний гудзик діаметром 1,25 см (рис. 4, 5), виявлений у господарчій ямі (№ 62) XIII ст. (Звіт, с. 113, інв. № 1021), і подібний до нього (без слідів пайки) гудзик діаметром 1,2 см (рис. 4, 6), знайдений на підлозі будівлі (№ 22) останньої третини XI—XII ст. (Звіт, с. 34, рис. 22, 124). Технологію виробництва таких бубонців і гудзиків простежено на прикладі новгородської майстерні середини — другої половини XII ст. (Колчин, Хорошев, Янин 1981, с. 129—135, рис. 67).

Поряд із порожніми тисненими гудзиками знайдено й литі. Маленький бронзовий кулястий гудзик діаметром 0,53, заввишки (з петлею) 1 см походить із поховання (№ 20) церковного цвинтаря Спаської церкви (рис. 4, 7). Гудзика було знайдено в районі грудної клітини кістяка підлітка (Звіт, с. 130, інв. № 1075). За матеріалами заповнення поховання гудзик може бути датовано XII ст. Подібний бронзовий гудзик (рис. 4, 8) діаметром 0,6 см, але напівфабрикат або брак (збереглися ливарні задирки, а дуже маленьке вушко (0,3 см) не має отвору), було знайдено в будівлі другої половини XVII—XVIII ст. (№ 52). До неї він міг потрапити зі зруйнованих під час її будівництва давньоруських об'єктів (№ 56 і 51) кінця XI і XII ст. (Звіт, с. 134, інв. № 1108). Два кулястих бронзових гудзика виявлено в заглибленій частині (льох?) будівлі (№ 64) XI ст. (Звіт, с. 114, інв. № 969, 970). Один із них діаметром 0,8, заввишки (з вушком) 1,2 см, злегка сплюснений знизу, є напівфабрикатом. Він має задирки, а замість петлі — подовжений виступ без отвору (рис. 4, 10). Другий гудзик — із вушком, кулястий, діаметром 0,82 см (рис. 4, 9). Ще два мідних кулястих гудзика знайдено в давньоруському шарі на ділянці № 2: один — цілий (рис. 4, 11) діаметром 0,85 см, заввишки (з петлею) 1,4 см (інв. № 1014), інший — без петлі й частково оплавлений розмірами 0,9—0,75 × 0,9 см (інв. № 1013). Очевидно, такі гудзика наприкінці XI—XII ст. відливали в місцевій майстерні.

Порожній мідний гудзик із напівсферичною голівкою діаметром 1,3, заввишки 0,7 см із завальцьованими краями і дровою петлею (інв. № 1110) знайдено в будівлі (№ 52) XVII—XVIII ст. До того самого часу належить фрагмент

бронзового литого гвіздка з голівкою у вигляді розетки (інв. № 1109) та литий гудзик діаметром 0,92, заввишки 0,85 см (петля відламана) у вигляді зрізаного конусу (рис. 4, 12), прикрашеного гравірованою 12-пелюстковою розеткою (Звіт, с. 134—135, рис. 42, 1025).

Бляшки наременної гарнітури. Цей вид прикрас репрезентовано срібними й мідними виробами XI—XIII ст. Срібну опуклу ромбічну литу бляшку з відігнутим бортиком і двома штифтами (рис. 2, 5) знайдено в господарчій ямі (№ 61) XIII ст. (Звіт, 113, рис. 42, 1043). Бляшку (1,05 × 1,05 × 0,28 см, зі штифтами заввишки 0,75 см) прикрашено плетеним орнаментом із профільованою двома борозенками стрічки та краплями псевдозерні в середині вузлів плетива. Проміжки між перевивами з чотирьох боків мають овальні опуклі виступи. Цей орнамент, рельєфна зовнішня і гладенька внутрішня поверхні, лиття за восковою моделлю дають змогу датувати бляшку XI ст. і віднести до «скандинавських» виробів (Мурашева 2000, с. 94). До старожитностей цього кола належить і лита срібна опукла з відігнутим бортиком серцеподібна (без виїмки) бляшка розміром (зі штифтами) 1,88 × 1,5 × 0,8 см із трьома овальними виступами, між якими по контуру зроблено гравірований орнамент у вигляді рифленого обідка і S-подібно вигнутих завитків та напівпальмет. Бляшка має два штифти, ближче до загостреного краю ззовні зроблено маленький наскрізний отвір (рис. 2, 1). Бляшку знайдено на ділянці 1 на глибині 1,7 м (Звіт, с. 82, рис. 42, 1003). Подібні бляшки датують X—XI ст. (Мурашева 2000, с. 33—34, рис. 39).

До цього ж часу належить кругла пласка бляшка з двома заклепками (втрачені, залишилися лише їх сліди) і зображенням зірки. Посередині залізного щитка діаметром 1,75, завтовшки 0,2 см на срібному тлі міддю інкрустовано зображення шестикінечної зірки зі срібним кільцем посередині (рис. 2, 9). Подібне кільце (збереглося частково) зі срібного дроту, інкрустованого в заглиблену борозенку, з насічками, облямовує бляшку. В.В. Мурашова відносить такі пласкі бляшки із заклепками і срібною інкрустацією до «чернігівської» чи середньодніпровської школи другої половини X ст., вважаючи, що їх виготовляли на київському великокнязівському дворі. Вуздю або пояс, прикрашені такими бляшками, вона розглядає як ознаку належності до київської великокнязівської дружини. Створення цього типу прикрас стало продуктом синтезу скандинавської і східної (хозарської?) традицій (Мурашева 2000, с. 48, 94, рис. 68, 1М). Бляшку знайдено в будівлі (№ 89) XI ст. (Звіт, с. 65—68,

рис. 27, 1805), у заповненні якої виявлено кераміку кінця X — початку XI ст. За аналогіями з курганів Чернігівщини, Гніздова, Старої Ладogi й Угорщини і за умовами знахідки цю бляшку може бути датовано кінцем X — початком XI ст. Кілька таких бляшок походить із розкопок на Старокиївській горі⁴.

Бронзова опукла серцеподібна бляшка розміром $1,3 \times 1,2 \times 0,5$ см із відігнутих гладким бортиком і круглим отвором посередині походить із будівлі (№ 43) XVII — другої половини XVIII ст., котлован якої перерізав об'єкт XI ст. (Звіт, с. 133, інв. № 1040). По краю бляшку прикрашено прокресленою лінією і якимось заглибленим орнаментом, малюнок якого пошкоджено корозією (рис. 2, 2). За умовами знахідки та існуючими аналогіями (Мурашева 2000, с. 53—54, рис. 78, 79) її може бути датовано XI ст. Дві схожі серцеподібні мідні бляшки з гладеньким бортиком і борозенкою по краю, прикрашені рельєфним рослинним орнаментом, було знайдено в культурному шарі давньоруської вулиці (Звіт, с. 15, рис. 2, 31, 32). Одна з них (розміром $1,55 \times 1,15 \times 0,23$ см) має один штифт, друга ($1,32 \times 1,12 \times 0,25$ см) — два (рис. 2, 3, 4). Подібні бляшки датують X—XI ст. (Мурашева 2000, с. 34, 53, рис. 40).

Пласку мідну литу серцеподібну неорнаментовану бляшку розміром $1,75 \times 1,48 \times 0,6$ см із двома загостреними штифтами (рис. 2, 12) знайдено на глибині 1,5 м на ділянці № 2 (Звіт, с. 82, рис. 42, 1023). Трохи нижче, на глибині 1,8 м, тут було виявлено також ажурну мідну бляшку овально-трикутної форми із завершенням у вигляді трьох променів із трьома штифтами (рис. 2, 6). Її розміри — $2,0 \times 1,25 \times 0,3$ см, заввишки (зі штифтами) 1,5 см (Звіт, с. 82, рис. 43, 1028). Звідси ж походить шестикутна мідна лита опукла бляшка заввишки (зі штифтами) 1,3 см, діаметром близько 1 см із двома загостреними штифтами і колоподібним виступом посередині (рис. 2, 7) (Звіт, с. 82, рис. 43, 992). Подібну литу бляшку у вигляді шестипроменевої розетки (рис. 2, 10) діаметром 1,2 см із двома невеликими штифтами знайдено в житлі (об'єкт № 38) другої половини XII — першої половини XIII ст. (Звіт, с. 88—91, інв. № 1101). Аналогії таким бляшкам нам не відомі, за місцем знахідки їх можна датувати другою половиною XII — першою половиною XIII ст.

У культурному шарі давньоруської вулиці зафіксовано бронзову обойму розміром $2,7 \times 0,9$ см,

завтовшки 0,2 см (Звіт, с. 16, рис. 22, 77) у вигляді стиснутої з одного боку вузької пластини з розклепаними кінцями, скріпленими штифтом (рис. 2, 16). До наременної гарнітури належить і лита мідна обойма $2,4 \times 1 \times 1,1$ см у вигляді банта, центральне перехоплення якого по обидва боки виділено трьома рельєфними борозенками (рис. 2, 13). Обойму знайдено на ділянці № 1 на глибині 2—2,2 м (Звіт, с. 82, рис. 42, 1019). Там само виявлено розподільне лите мідне кільце (рис. 2, 14) діаметром 2,6, завширшки 0,3, завтовшки 0,25 см, прикрашене з лицьового боку заглибленими насічками (Звіт, с. 82, рис. 43, 968). На глибині 1,8 м зафіксовано бронзову литу привіску діаметром 2, заввишки (з гачком) 2,8 см у вигляді черепашки (рис. 2, 18) з ажурним краєм із колоподібних дірочок і загнутим пласким гачком (Звіт, с. 82, рис. 42, 1072). Маленька бронзова лита обойма ($1,6 \times 1 \times 0,4$ —0,3 см) прямокутної форми, прикрашена шістьма горизонтальними нарізками (рис. 2, 15), походить із будівлі (№ 23) першої половини XIII ст. (Звіт, с. 35—40, 2352).

Литі накладки наконечників ремнів репрезентовано трьома видами виробів із мідного сплаву. Опуклий наконечник із трикутним вирізом угорі та змійною голівкою внизу по краю прикрашений борозенкою, знайдено на ділянці № 3 на глибині 1,9 м. Із внутрішнього боку наконечник має два штифти (рис. 2, 17). Розмір виробу (зі штифтом) $3,4 \times (1—1,15)$, заввишки 2,1 см (Звіт, с. 82, рис. 42, 1041). В.В. Мурашова відносить подібні наконечники до особливого виду, але за формою їх можна датувати X—XI ст. (Мурашева 2000, с. 58—61, 67, рис. 103). Три трапецієподібні подовжені, із загостреним фігурним кінцем накладки знайдено в житлі (№ 46) кінця XII — першої половини XIII ст. (Звіт, с. 92—96, рис. 42, 1053—1055). Фрагментовану (розміром $3 \times 0,95$ —0,5 $\times$ 0,2 см) пласку накладку прикрашено двома поясами борозенок і наскрізними отворами (рис. 2, 19), з її загостреного краю зберігся фрагмент залізного гвіздка (інв. № 1054). Накладка (інв. № 1055) розміром $3,15 \times 0,85 \times 0,3$ см із невеликим бортиком, овальною голівкою із краплеподібним виступом з одного краю і фігурним вирізом у вигляді дужок із заглибленими цятками з іншого має дві заклепки, на одній із яких збереглася шайба (рис. 2, 21). Третя накладка досить велика (розміром $6,15 \times 1,7 \times 0,3$ см), прорізна (рис. 2, 20), трапецієподібна в перетині, із трьома загостреними штифтами (інв. № 1053). Припущення, що це накладки книжкової фурнітури рідкісних форм (Звіт, с. 95), нічим не обґрунтоване. За формою це наконечники ремнів. Аналогії їм мені не відомі,

⁴ Зберігаються в Національному музеї історії України, в 21/3950.

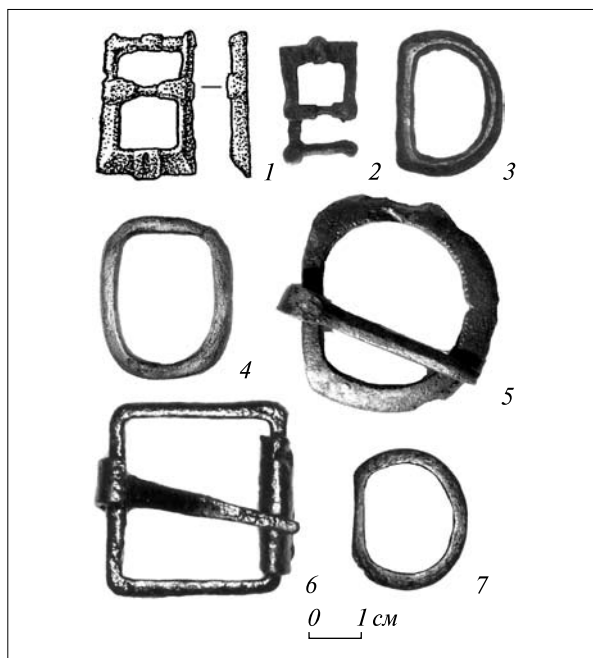

Рис. 6. Пряжки: 1—3 — бронза; 4—7 — залізо

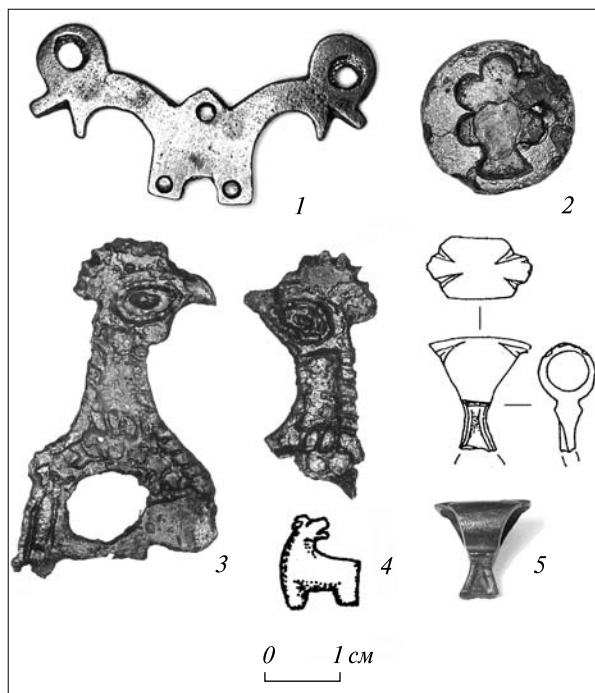

Рис. 7. Предмети з поганською символікою: 1, 3 — бронзові накладки; 2 — бронзова матриця; 4 — фрагмент бронзової привіски-сокирки; 5 — навершя свинцевої шпильки

але за місцем знахідки вони можуть бути датовані кінцем XII — першою половиною XIII ст.

Пряжки. Дві однотипні двочастинні литі з мідного сплаву пряжки з прямокутними приймачем і рамкою з фігурними виступами знайдено в давньоруському шарі в різних місцях розкопу (Звіт, с. 16, рис. 22, 76; с. 82, інв. № 1026). Розміри цілої пряжки: $2,75 \times (1,9-1,8) \times 0,5$ см

(рис. 6, 1), реставрованої — $2,35 \times 1,55 \times 0,45$ см (рис. 6, 2). Подібні пряжки належать до досить поширеного у XI—XII ст. типу (Седова 1981, с. 144, рис. 56, 3). З культурного шару давньоруської вулиці походить бронзова лита пряжка (інв. № 99) із прямою спинкою й овальним приймачем (язичок втрачено) розмірами $2,65 \times 1,8 \times 0,2$ см (рис. 6, 3). Вона плоска з внутрішнього боку й опуклотрикутна із зовнішнього. Подібну залізну ковану пряжку без язичка розмірами $2,85 \times 2,3 \times 0,3$ см (рис. 6, 7) із прямою спинкою, овальним приймачем, прикрашеним насічками, виявлено в шарі XII—XIII ст. (Звіт, с. 21, інв. № 10). Такі пряжки знайдено на пам'ятках XII—XIV ст. (Кирпичников 1973, с. 77; Федоров-Давыдов 1966, с. 46; Двуреченский 2004, с. 44). На ділянці № 1 у давньоруському шарі знайдено залізну ковану плоску попружну (?) пряжку без язичка розмірами $3,25 \times 4 \times 0,35$ см (Звіт, с. 82, інв. № 1063) з підпрямокутною гладенькою рамкою (рис. 6, 4). Такі пряжки мають широкі хронологічні й територіальні межі (Кирпичников 1973, с. 76; Двуреченский 2004, с. 44; Прищепа, Чекурков 2004, с. 275, рис. 3).

У змішаному шарі над підклетом будівлі XVII—XVIII ст. виявлено ремінну залізну ковану плоску пряжку завдовжки 4,2, завширшки 4,72, завтовшки 0,42—0,21 см (рис. 6, 5) з прямою спинкою і овальним приймачем із фігурним вирізом у вигляді дужок із внутрішнього боку пряжки (Звіт, с. 8, інв. № 727). Лицьовий бік пряжки ледь опуклий, прикрашений по краях навскісними рисками. Язичок має поздовжнє ребро. За місцем знахідки пряжку можна датувати XVII—XVIII ст. Прямокутну залізну ковану пряжку розміром $3,85 \times 3,6 \times 0,4-0,5$ см із язичком і роликом для ковзання ремня (рис. 6, 6) знайдено в шарі XII—XIV ст. на ділянці № 5 (Звіт, с. 62, інв. № 1826). Рамка пряжки в перетині прямокутна.

Предмети з поганською символікою. У гос-подарчій ямі (№ 105) XII—XIII ст. (Звіт, с. 75, рис. 42, 2355) знайдено мідну матрицю для відтискання бляшок зі стилізованим зображенням «Дерева Життя» (рис. 7, 2). Діаметр виробу — 1,9, товщина — 0,21, глибина лотка — 0,15 см. Бляшки з таким орнаментом емаллю робили за шаблоном (спосіб, характерний для руських виробів з емаллю). Вони походять із київських скарбів та були знайдені на городищі «Замок» у Любичу 1960 р. (Макарова, Плетнева 1968, с. 99, рис. 1, 10, 13). Бляшками з таким орнаментом розшито наручі другої половини XIV ст. митрополита Олексія, що зберігаються в Московській Оружейній палаті і, за Т.І. Макаровою, зроблені за південноруськими традиціями (Макарова

1975, с. 82, табл. 13, 12—15; 24, 4). За місцем знахідки матрицю може бути датовано XII — першою половиною XIII ст.

У будівлі (№ 89) XI ст. (Звіт, с. 67, рис. 27, 1806) знайдено бронзове вушко від привіски-амулета у вигляді бойової сокирки мініатюрних розмірів (рис. 7, 5). Такі амулети із заліза чи срібла були розповсюджені в Скандинавії і в X ст. у великій кількості потрапляли до Русі. Однак давньоруські привіски XI—XII ст. відрізняються від них як за формою, так і за матеріалом (вони здебільшого бронзові або свинцеві). Л.А. Го-лубєва пов'язувала появу цих амулетів із Києвом X ст. і датувала початок їх серійного виробництва XI ст. (Голубєва 1997, с. 153, табл. 92). За В.П. Даркевичем, амулети символізували зброю слов'янського бога-громовика Перуна (Даркевич 1961, с. 91—102). Проте, на думку Н.А. Макарова, який вивчив велику серію амулетів (62 екз.), такі привіски були особливим типом «культових символів, що з'явилися як інновації на хвилі могутнього відновлення матеріальної культури східних слов'ян у XI ст.». Виходячи з географії знахідок (Середнє Подніпров'я і Білозер'я, Полоцька і Володимиро-Суздальська землі, Прибалтика, Скандинавія і Середнє Поволжя), він вважає, що ці привіски були не локальним, а загальноруським типом амулета (Макаров 1992, с. 41—56).

Обух знайденої сокирки (розміри: довжина — 2, ширина — 1,2, висота, що збереглася, 2,15 см) має подовжену форму з трикутними виступами, підкресленими короткими борозенками. Перехід до леза позначено рельєфним уступом, слідів орнаментатії немає. Привіски з такими обушками було знайдено в Новгороді в шарах початку — середини XI ст. (Седова 1981, с. 26, рис. 7, 8, 9; Древний Новгород 1985, с. 68, № 116). Відомі їх знахідки у Києві, на Княжій Горі та інших містах Київської Русі. За місцем знахідки амулет датується XI ст.

Поганську символіку має мідна лита накладка розмірами 4,55 × 2,4 × 0,15 см (інв. № 2663) у вигляді двох стилізованих пташиних голів на вигнутих шиях, повернених у протилежні боки (рис. 7, 1). Накладку було знайдено на підлозі будівлі (№ 140) XII—XIII ст. (Звіт, с. 156—158, рис. 50, 2654). Її призначення не зрозуміле. За аналогією до аланського наконечника у вигляді здвоєних голів тварин на збройному реміні X—XII ст. із Північної Осетії (Аланский вершник 2005, с. 64, № 139), можна припустити, що її використовували для прикраси упряжі.

Ще дві парні литі бронзові накладки з головами півнів, поверненими одна до одної, було виявлено в будівлі (№ 23) XII—XIII ст. (Звіт,

с. 35—40, інв. № 792, 794). Зображення пташиних голів у профіль із великим довгастим оком, обведеним заглибленою лінією, зроблено досить реалістично. Пір'я показано короткими заглибленими штрихами. Такими ж штрихами прикрашено отвір на грудях птаха (зберігся на одній накладці), за допомогою якого накладку кріпили до якоїсь основи (інв. № 792). Нижня частина накладки — гладенька, очевидно, вона чимось прикривалася (рис. 7, 3). Розмір фігурки: 4,9 × 2,4 × 0,15 см, отвору 0,7 × 1 см. Від другої накладки (інв. № 794) збереглася лише голова птаха з гребенем, але без борідки. Розміри фрагмента: 3,2 × 1,7 × 0,15 см. Зворотна поверхня накладок гладенька. Їх призначення не з'ясоване, можливо, вони прикрашали скриньку або меблі. За місцем виявлення накладки можуть бути датовані XII—XIII ст. За стилістичними ознаками подібне зображення птахів має мідна лита шумлива привіска, знайдена в Чорнобилі (Ханенко 1902, вып. 5, табл. XVI, 379).

Від наверхшпильки походить свинцева мініатюрна лита фігурка звіра, швидше за все лева, з відкритою пащею і поверненою назад головою, знайдена в господарчій будівлі (№ 58) XI ст. (Звіт, с. 100—101, рис. 43, 1016). Фігурка завширшки 1,1, завтовшки 0,55, заввишки 1,3 см, ноги і хвіст втрачено (рис. 7, 4). Бронзову шпильку з подібною фігуркою виявлено в шарі XI — першої половини XII ст. у Дорогобужі в 2003 р. (Прищепа, Терлецький 2004, с. 272, рис. 3, 6). За супутніми матеріалами — срібним динарієм Генріха II 1002—1021 рр. (визначення Г.А. Козубовського), час обігу яких не перевищував ста років, та візантійською склянною намистиною XI—XII ст. (рис. 3, 4) — київську фігурку може бути датовано кінцем XI—XII ст.

Терези. У різних місцях досліджуваної ділянки знайдено частини бронзових терезів. У будівлі (або господарчій ямі, № 122) XII ст. (досліджено частково) знайдено дві вагові шальки (Звіт, с. 145—146, інв. № 2643, 2644). Одну з них дуже пошкоджено корозією, друга (діаметром 5,6, заввишки 1,7 см) майже ціла, лише з невеликими втратами по вінцях, біля самого краю яких на однаковій відстані зроблено три отвори для підвішування. В будівлі (№ 37) XI ст. знайдено фрагмент коромисла терезів (Звіт, с. 86—88, рис. 40, 1008). Це литий стрижень завдовжки 16,7, діаметром 0,95—0,85 см, що звужується до краю і має виступ п'ятикутної форми з отвором посередині та трапецієподібне потовщення (0,7—0,8 × 0,55 см) зі зрізаними кутами, широкі грані якого прикрашено заглибленими цятками (рис. 8, 1). Такі мініатюрні терези так званого аптекарсько-

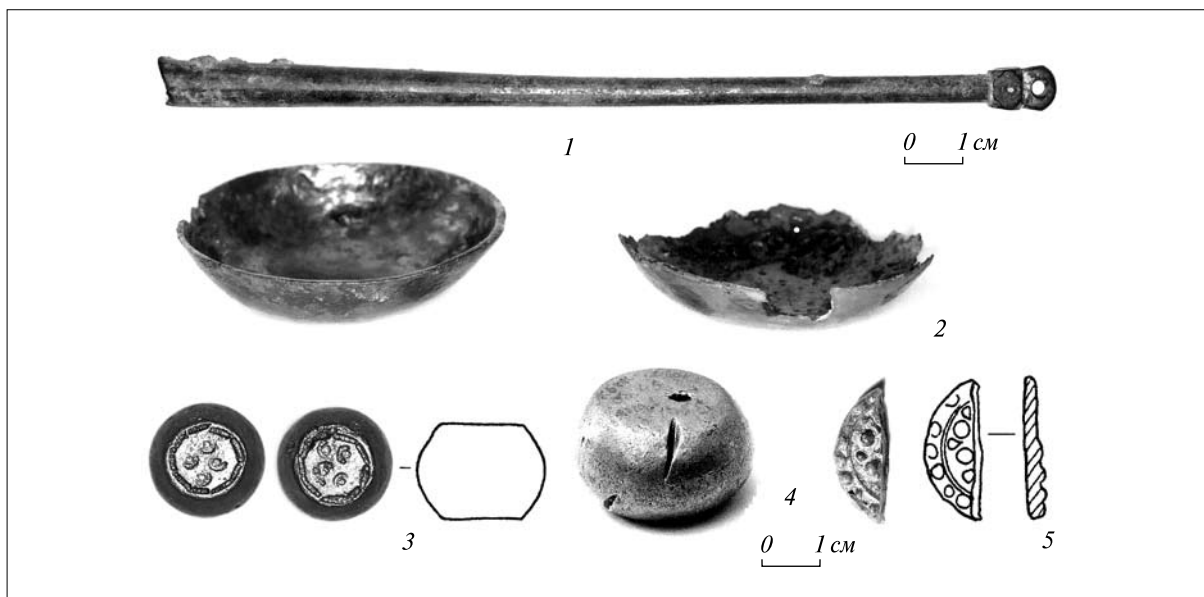

Рис. 8. Бронзові терези: 1 — фрагмент коромисла; 2 — шальки; 3, 4 — гирки; 5 — фрагмент скляного екзагію

го типу були поширені на слов'янських землях із XI ст. У X — першій половині XI ст., коли прийом монет за вагою переважав рахунковий, ці терези використовували для зважування монет, злитків срібла і золота. Подібні терези в Києві було виявлено 1882 р. разом із 9 гирками (Болсуновський 1898, с. 8) та 1989 р. у будівлі XII — початку XIII ст. на вул. Велика Житомирська, 2 разом із 2 гирками вагою 98,5 і 208,32 г (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 18; Боровський, Калюк 1993, с. 28, рис. 22). Численними є знахідки подібних терезів у Новгороді в шарах XI—XIII ст., але тут їх зафіксовано також і в комплексах X ст. (Янин 1956, с. 171—172). Найближчою аналогією нашої знахідки є терези XI—XII ст. із Музею прадавньої історії у Шарлоттенбурзі, Берлін (Europas 2000, s. 122, no. 04.04.06a-c). За місцем знахідки зазначені терези датуються XI ст.

У різних місцях ділянки знайдено дві гирки сферичної форми з мідного сплаву. Діжкоподібну гирку (заввишки 1,5, діаметрами 1,3 та 2,0 см) вагою 30,39 г виявлено в культурному шарі давньоруської вулиці (Звіт, с. 16, рис. 2, 22). Її сплюснені основи прикрашено обідком, нанесеним гребінцевим штампом (крок якого заввишки 0,35 см), і чотирма колами циркульного орнаменту (рис. 8, 3). Вагова одиниця гирки (3,78 г) відповідає південній грошово-ваговій системі (Янин 1956, с. 171—181). Подібні бронзові або залізні, обтягнені міддю, гирі знаходили в Києві й раніше (Болсуновський 1898, с. 6—8, № 2, 4). Гирю масою 32 г із таким самим маркуванням знайдено в житлі ювеліра XII—XIII ст. на посаді Пересопниці (Прищепа 2004, с. 268, рис. 4, 12). Другу гирю, що публікується, виявлено в житлі

(об'єкт 46) кінця XII — першої половини XIII ст. (Звіт, с. 94, інв. № 1058). Вона має сплюснено-овальну форму, заввишки 1,8, діаметром 3,1 см (діаметри основ близько 2 см), масою 91,82 г. З одного боку на основі гиря має невеличке заглиблення й надріз, на протилежній основі та з боку — ще два надрізи (рис. 8, 4). Подібна до неї гирка масою 91,20 г, але без маркування походить із Новгорода. За місцем знахідки обидві гирки датуються XII—XIII ст., а за масою належать до візантійської вагової системи (Болсуновський 1898, с. 6—7).

До метрології належить і рідкісна знахідка сегмента (2,35 × 1 × 0,4 см) екзагію діаметром близько 2,5 см зі скла зеленого кольору, прикрашеного з лицьового боку точковим обідком із рельєфних цяток і такими ж рельєфними цятками, але різного розміру (збереглося дві великі й три дрібні) — усередині (рис. 8, 5). Екзагій знайдено у будівлі (№ 22) останньої третини XI — початку XII ст. (Звіт, с. 34, рис. 22, 123). Скляні екзагії (так само, як і металеві) призначалися для перевірки повної маси золотих монет, яка через недосконалість технології виготовлення коливалася до 1/2 г. Цим користувалися шахраї, які зрізали золото з країв монет, тому як покупці, так і продавці за допомогою екзагіїв перевіряли їх масу. Відомо багато скляних екзагіїв сирийського та єгипетського походження. Після завоювання арабами цих центрів візантійського склоробства візантійські екзагії припинили випускати, а арабські використовували до кінця XII ст. (Гурулева 2004, с. 24—26). Отже, цей екзагій, швидше за все, мусульманський — сирийського походження.

Один цілий і кілька уламків екзагіїв із зеленого і жовтого скла було знайдено в Звенигороді 1985 р. (Свешников 1987, с. 409; Гупало 2002, с. 168, рис. 8, 5). У Середньому По-дніпров'ї візантійський екзагій із зеленого скла з погруддям епарха і грецьким написом його імені, помилково визнаний як візантійська лита іконка, було виявлено на посаді Шестовиці 1984 р. у будівлі X ст. (Коваленко 2001, с. 192, рис. 5, 3) і датовано В. Зейбтом VII ст. (Коваленко, Моця, Шекун 1984, с. 7). Зазвичай, екзагії цього типу константинопольського походження датують VI—VII ст. (Schilbach 2004, s. 367, № 858—859).

Писала. Бронзовий стиль для писання (рис. 5, 3) із крученим, зігнутим навпіл стрижнем, загостреним на кінці, та пласкою лопаточкою у вигляді широкого келишка з «яблуком» і двома перехопленнями в основі, знайдено в культурному шарі давньоруської вулиці (Звіт, с. 16, рис. 2, 30). Довжина стилу — 12 см, діаметр стрижня — 0,55 см, розмір лопаточки — 1,45 × 1,5 см. Час побутування таких писал (тип 3) визначають кінцем XI — другою половиною XII ст. (Медведев 1960, с. 76, рис. 1, 6, 7; Овчинникова 1994, с. 83, 86). Масивніше залізне писало (рис. 5, 4) з лопаточкою у формі «витонченого келишка» (тип 7) завдовжки 12,5 см, діаметром 0,6 см, розміром лопаточки 2,3 × 2,5 см виявлено в припічній ямі № 1 житла (№ 38) другої половини XII — першої половини XIII ст. (Звіт, с. 90, рис. 42, 1057). Бронзові та залізні писала цього типу знайдено в Новгороді й інших містах Давньої Русі й датуються XII — першою половиною XIII ст. (Медведев 1960, с. 76, рис. 5; Овчинникова 1994, с. 83, 86).

Бронзового литого гвіздка (рис. 2, 8) завдовжки 1,8 см із прямокутною (1,1 × 0,5 см) опуклою голівкою у формі валика з двома заглибленими рисками по краях знайдено у житлі (№ 46) кінця XII — першої половини XIII ст. (Звіт, с. 95, рис. 42, 1050).

У житлі (№ 56) XI ст. виявлено цільний (5,8 × 4,9 см) двобічний кістяний гребінь (рис. 9, 1), прикрашений двома здвоєними борозенками (Звіт, с. 98—99, рис. 43, 999). Гребені такої форми з'явилися наприкінці X та були у вжитку

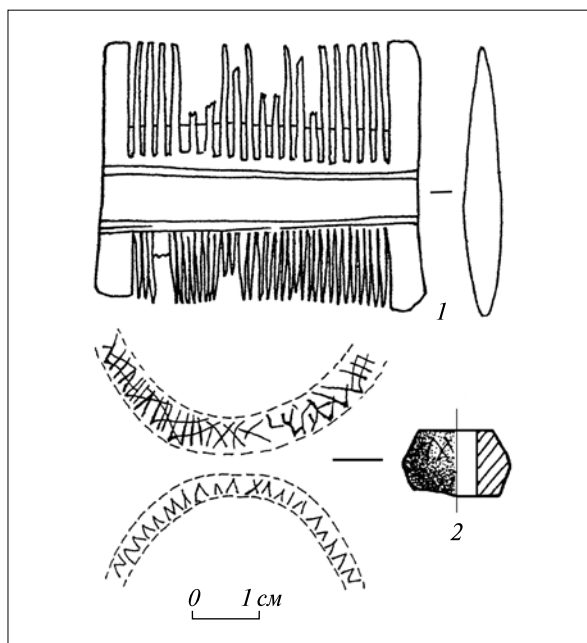

Рис. 9. Побутові речі: 1 — кістяний гребінь; 2 — сланцеве (шиферне) пряслице

до початку XIII ст. (Рыбина, Розенфельдт 1997, с. 20). У культурному шарі давньоруської вулиці знайдено сланцеве (шиферне) біконічне пряслице майже чорного кольору. Виріб був заввишки 1,25—1,35 см з діаметром основ — 1,6—2,2—1,9 см, діаметр отвору — 0,8—1 см (Звіт, с. 71, рис. 44, 2320), прикрашене прокресленими лініями та знаками (рис. 9, 2).

Наведені матеріали — це найрепрезентативніша частина виробів ювелірного й декоративно-ужиткового мистецтва, виявлених під час досліджень 2001—2002 рр. Безсумнівний науковий інтерес становить колекція побутових виробів із чорного металу, скла й кераміки, що всебічно характеризують життя Києва XI—XVIII ст. Вивчення цих знахідок значно збагатить наші уявлення про матеріальну культуру давнього Києва.

Висловлюємо подяку авторам розкопок І.І. Мовчану та С.І. Климовському за надані матеріали, а також м.н.с. ІА НАН України А.А. Чекановському і реставратору О.К. Сиром'ятникову.

Аланский всадник. Сокровища князей I—XII веков: Каталог выставки / Автор-составитель Т.А. Габуев. — М., 2005.

Болсуновский К.В. Древние гири, найденные в Киеве, и их отношение к различным весовым системам. — К., 1898.

Боровский Я.Е., Калюк А.П., Архипова Е.И. Отчет об археологических исследованиях в «Верхнем Киеве» (ул. Б. Житомирская, 2; Стрелецкая, 4а, б) в 1989 г. / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1989/28.

- Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—42.
- Голубева Л.А. Амулеты // Древняя Русь. Быт и культура. Археология. — М., 1997. — С. 153—165.
- Гупало В. Звенигородські сакралії // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2002. — Вип. 8. — С. 158—169.
- Гурулева В.В. Перспективы изучения византийских стеклянных экзагиев как источников для датировки памятников из стекла // Византия в контексте мировой истории: Материалы науч. конф., посвященной памяти А.В. Банк. — СПб., 2004. — С. 24—26.
- Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА. — 1961. — № 4. — С. 91—102.
- Двуреченский О.В. Изделия из черного металла // Средневековое поселение Настасьино: Труды Подмосковной экспедиции Института археологии РАН. — М., 2004. — С. 40—51.
- Древний Новгород. Прикладное искусство и археология. — М., 1985.
- Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X—XIV вв. — Минск, 1975.
- Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ. — 1966. — Вып. Е1-36.
- Климовский С.И. Новые находки печатей и монет XI—XIII вв. в Киеве // Десятая Всероссийская нумизматическая конференция. — Псков, 2002. — С. 138—140.
- Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовице // Археологический сборник. Гнездово. 125 лет исследования памятника. — М., 2001. — Вып. 124. — С. 192.
- Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983—1984 гг., Т. 3: Охранные работы на посаде Шестовицкого городища в 1984 г. // Научный архив Института археологии НАН Украины. — 1984/174.
- Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого: Продукция, технология // МИА. — 1959. — № 65.
- Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981.
- Лесман Ю.М. Композиция декора ювелирных изделий Новгорода X—XV вв. // Советский коллекционер. — М., 1996. — Вып. 19.
- Макаров Н.А. Древнерусские амулеты-топорики // Российская археология. — 1992. — № 2. — С. 41—56.
- Макарова Т.И. Перегородчатые эмали Древней Руси. — М., 1975.
- Макарова Т.И., Плетнева С.А. О центрах эмальерного дела Древней Руси // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 98—112.
- Мальм В.А., Фехнер М.В. Привески-бубенчики // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. Труды Государственного исторического музея. — М., 1967. — Вып. 43. — С. 133—148.
- Медведев А.Ф. Древнерусские писала X—XV вв. // СА. — 1960. — № 2. — С. 61—88.
- Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у місті Києві в 2001—2002 рр. на вул. В. Житомирській, 20 / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 2001—2002/1.
- Мовчан І.І., Климовський С.І. Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 192—195.
- Мурашева В.В. Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIII вв.) — М., 2000.
- Овчинникова Б.Б. Писала средневекового Новгорода // Новгородские археологические чтения. — Новгород, 1994. — С. 83—86.
- Прищепя Б.А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002—2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 267—270.
- Прищепя Б.А., Терлецький Ю.П. Розкопки в Дорогобужі у 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 270—273.
- Прищепя Б.А., Чекурков В.С. Роботи на полі Берестецької битви 1651 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 274—275.
- Рыбина Е.А., Розенфельд Р.Л. Гребни, расчески // Древняя Русь. Быт и культура. Археология. — М., 1997. — С. 19—22.
- Свешников И.К. Раскопки в Звенигороде под Львовом // Археологические открытия 1985 года. — М., 1987. — С. 408—409.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. Археология СССР. — М., 1982.
- Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981.
- Седова М.В. Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура. Археология. — М., 1997. — С. 63—78.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966.
- Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. 5. — Табл. XVI, 379.

- Щапова Ю.Л. Украшения из стекла // Древняя Русь. Быт и культура. Археология. — М., 1997. — С. 80—92.
- Щапова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. — М., 2004.
- Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М., 1956.
- Щеглова О., Егорьков А. Литейные формочки из Бернашовки и свинцово-оловянные украшения раннесредневековых кладов днепровского Левобережья // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов. — СПб., 2000. — С. 110—112.
- Europas Mitte um 1000. 27. Europazatsausstellung. Katalog. — Stuttgart, 2000.
- Schilbach E. Waagen und Gewichte // Die Welt von Byzanz — Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur. — München, 2004. — S. 357—367.

Одержано 23.03.2006

Е.И. Архипова

ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЮВЕЛИРНОГО
И ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ДРЕВНЕГО КИЕВА
(по материалам раскопок Старокиевской экспедиции 2001–2002 гг.)

Статья продолжает публикацию материалов, исследованных в 2001—2002 гг. в западной части «города Ярослава» (см. № 1 за 2006 г.). В ней анализируются изделия ювелирного и декоративно-прикладного искусства XI—XVIII вв., представленные украшениями из серебра, медных и свинцово-оловянных сплавов и стекла. Значительная часть находок (недорогие перстни, бубенчики, пуговицы, бусина «дреговичского» типа, бляшки, накладки и пряжки ремней, булавки, писала, фрагмент привески-амулета в форме топорика и др.) древнерусского времени изготовлена местными мастерами. Уникальны находки фрагментов византийских стеклянных браслетов с росписью эмалью X — начала XII в. и экзегия сирийского (?) происхождения.

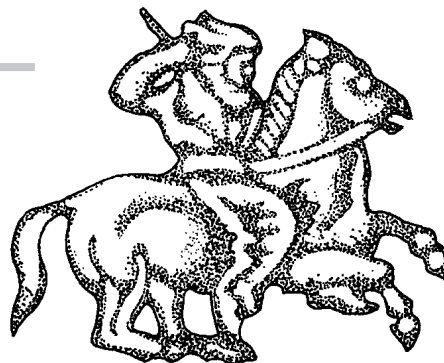
Ye.I. Arkhypova

JEWELRY AND WORKS OF ARTS AND
CRAFTS OF ANCIENT KYIV (based on the materials from
the excavations by the Starokyivska expedition in 2001—2002)

The article continues publication of materials studied in the western part of the «Yaroslav city» in 2001—2002 (see issue No 1, 2006). The article analyses works of jewelry and arts and crafts of the 11th — 18th cc. represented by silver, copper and leaden-tin alloys and glass objects. The majority of finds (cheap seal rings, small bells, buttons, a bead of the «Drehovytskyj» type, plaques, plates and belt buckles, pins, stylos, fragment of an axe-shaped appendant-amulet, etc.) of the Ancient Rus period were manufactured by the local craftsmen. There were several unique objects discovered: fragments of Byzantine glass bracelets with enamel painted decoration, which date back from the 10th — early 12th c. and an *exagium* of Syrian (?) origin.

В.Є. Куриленко, К.П. Бунятян

ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДНЬОГО ПОДЕСЕННЯ

У статті подано опис нових пам'яток середньодніпровської культури.

Останнім часом тема середньодніпровської культури (далі — СДК) залишається поза увагою українських археологів, хоча інтерес до неї з боку зарубіжних фахівців, зокрема польських і білоруських, не згасає. Це стримує нагромадження нових україно необхідних для розв'язання різних проблем джерел, отримані матеріали не долучаються до загального банку даних, а українське Подесення на археологічній карті цієї доби постає як напівпустельний регіон (Артеменко 1987, карта 3). Між тим спостереження лише в одному невеликому регіоні спростовують таку ситуацію.

Розглянемо територію Середнього Подесення на відрізку від с. Дігтярівка на півдні Новгород-Сіверського р-ну до гирла р. Сейм (це переважно Коропський р-н Чернігівської обл.). Зусиллями одного з авторів статті — В.Є. Куриленка, який понад 40 років провадить археологічний нагляд за цією територією і сумлінно збирає та фіксує усі знахідки й прояви культурних нагромаджень, — виявлено чимало пам'яток різного часу: від кам'яного віку до часів Київської Русі й пізніших. Частково їх уже введено в науковий обіг (Телегін, Куриленко 1986; Куриленко, Отрошенко 1998 та ін.). Ці пам'ятки невідворотно руйнуються піщаними кар'єрами (деякі вже знищено повністю), що збільшує значущість цих розвідок та зборів.

Сліди поселень СДК у зазначеному регіоні фіксуються доволі щільно — переважно в заплаві на піщаних підвищених дюнах та островах або на надзаплавних порізаних ярами терасах, зрідка — на останцях високого корінного берега Десни. Опис пам'яток розпочнемо з півночі — з околиць сіл Кудлаївка та Дігтярівка (рис. 1).

1. *Ур. Стрелиця* — піщана пошкоджена тераса приблизно за 2 км на південь від с. Дігтярівка. Збори у видувах, знахідки одиничні.

2. *Ур. Іванцеве* — тераса на півострові Гай приблизно за 2 км на південь від попередньої

пам'ятки. Насичена кременем і керамікою різних культур. Уламки кераміки СДК виявлено в трьох місцях розширеної південної частини. На півночі цієї ділянки вони концентруються під орним шаром у темному прошарку (–15—35 см).

3. *Ур. Лементарівка* — скупчення піщаних дюн нижче острова Гай. Збори.

4. *Ур. Ковальове* — на північ від с. Собичі. На західному схилі піщаної борової тераси за 10 м від болота в кар'єрах виявлено багато кременю та кераміки різних культур (ямково-гребінцевої, сосницької, колочинської). Зразки кераміки СДК зафіксовано на глибині 40—70 см.

5, 6. *Ігнатівський та Тугаїв грудки* — серед боліт нижче с. Кудлаївка. Збори.

Ретельніше досліджено Мезинський мікро-регіон, пам'ятки якого згруповано за їх локалізацією (рис. 2).

Заплавні поселення

7, 8. *Ур. Дубина* — висока (до 4,0 м) дюна, 1000 × 400 м, за 1,2 км на схід від с. Курилівка, серед боліт, з півдня розмивається р. Лоска. Пошкоджена. Розділена струмком на західну й східну частини. Через викорчовування лісу в повоєнні роки була вщент заповнена фрагментами кременю й кераміки різних культур. Шурфовкою у північній частині західної Дубини встановлено, що кераміка СДК залягала у двох шарах: середньому темно-сірому (–15—35 см) і нижньому світлому (–35—65 см). Тут зафіксовано уламки печини та кременю. На східній Дубині знахідки залягали в товщі 50 см над шаром із неолітичною керамікою. Виявлено кераміку й сосницької культури.

9. *Лугова грива Черепиця* в гирлі р. Лоска з твердого глею. Під час зачистки берегової лінії знайдено поодинокі уламки посуду СДК і сосницької культури, що залягали в темному шарі (–100—200 см), який підстилав супісок із неолітичною керамікою.

10. *Ур. Березова* — піщана дюна розміром 800 × 200 м, оточена болотами, водоймами й

меншими дюнами. Матеріал зафіксовано в трьох місцях: на зазначеній дюні на глибині 50 см та піщаних косах, що тягнуться від неї на захід, — на глибині 20 см. Виявлено кераміку сосницької культури.

11. *Ур. Рвачка* — глейова грива понад Десною заввишки 0,4 м і площею 150 × 150 м за 1,5 км на схід від с. Мезин. Пам'ятка багатошарова (неоліт, київська культура). Під час зачистки обриву на глибині 250 см у воді виявлено значне скупчення кераміки СДК завтовшки 13 см і завдовжки 75 см — рештки розвалів п'яти посудин і ще близько 100 уламків від інших. В одній посудині — товстий шар сажі.

12. *Мезинський острів* — висока (до 7 м) піщана дюна розміром 480 × 300 м за 2 км на схід від с. Мезин. Пошкоджена. Збори.

13. *Свердловський острів північний* — піщана дюна заввишки до 4 м розміром 320 × 160 м. Порита кар'єрами. Збори.

14. *Свердловський острів південний* — за 1 км нижче за течією Десни — піщана дюна розміром близько 400 × 300 м, заввишки до 5,0 м, оточена водоймами (за 1,2 км на схід від с. Свердловка). Поруйнована кар'єрами. Зафіксовано матеріали різних культур (неоліту, Київської Русі). У частково вцілілому культурному шарі кераміка СДК залягала на глибині 35 см. В одному місці нижче неї залягала неолітична. Не виключено, що тут був і могильник (див.: Куриленко, Отрошенко 1998, рис. 2, 5).

15. *Ур. Могила 1, 2* — два підвищення поміж озерами на р. Хотинь на береговій вкритій алювієм дюні за 4 км на схід від с. Радичев. В ур. Могила-1 кераміка СДК залягала разом із неолітичною під темним шаром (–20—45 см) із керамікою сосницької культури.

Правобережна терасово-балкова зона

16. *Ур. Попова* — піщана борова тераса заввишки до 3 м над болотом на сході с. Курилівка. Поруйнована. Матеріал від доби мезоліту до V ст. В обриві простежено стратиграфію і зібрано численний матеріал СДК на глибині 70—90 см.

17. *Ур. Хуторище* — південний вищий відріг тієї самої тераси. Культурний шар із різночасовими матеріалами майже повністю зруйновано піщаним кар'єром. В обриві кар'єру під зритим валом — давній шар завтовшки 25 см з керамікою роменської та сосницької культур, нижче — світліший з керамікою СДК та неолітичною. В іншому місці кераміка СДК залягала разом із сосницькою з глибини 70 см у темному шарі завтовшки 35 см.

18. *Ур. Шумейківка* — західна вулиця с. Мезин. Схил над балкою. Збори школяра на городі давньоруської кераміки й СДК.

19. *Свердловська балка* — кераміку зібрано в піску, взятому з берега Десни в гирлі балки для господарчих потреб. Також зафіксовано кераміку неолітичну, мар'янівської, сосницької культур та ін.

20. *Ур. Затон* — багатошарова пам'ятка за 2 км на південь від порому через Десну, розмита річкою. Збори в піску, взятому з Десни. Також виявлено матеріали сосницької культури, залізного віку та ін.

21. *Пузирьова балка* — на північному схилі берега р. Хвостинка (правий доплив Десни) неподалік гирла на плато розміром 125 × 85 м, заввишки 5 м у траншеї газопроводу зафіксовано три шари: верхній сірий (35 см), середній темний (20 см) із керамікою мар'янівської, сосницької та середньодніпровської культур і нижній (20 см).

22. *Ур. Усове* — тераса розміром 300 × 250 м, що похило піднімається до 7 м заввишки над болотом поміж двома річками (Хвостинка Північна й Південна). Кераміку СДК зафіксовано на підвищеній частині на глибині 65 см нижче шару з керамікою сосницької культури. У пониззі виявлено кераміку сосницької і колочинської культур.

Корінний правий берег Десни

23. *Куликова гора* — обмежене ярами плато площею 150 × 100 м і заввишки 60 м. Пам'ятка різночасова. Матеріали в перевідкладеному стані.

24. *Мезинське городище* — відома пам'ятка юхнівської культури. Тут В.Є. Криленко зібрав кераміку СДК, лебедівської, сосницької і мар'я-

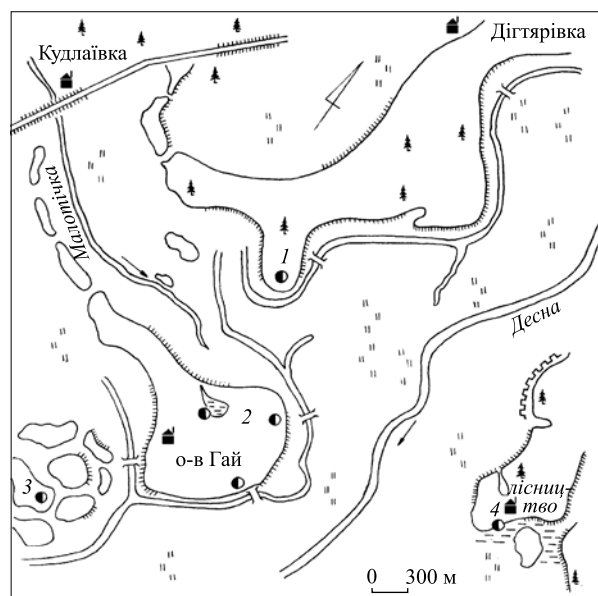

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток у околицях сіл Кудлаївка й Дігтярівка: 1 — ур. Стрелиця; 2 — ур. Іванцеве; 3 — ур. Лементарівка; 4 — ур. Ковальове

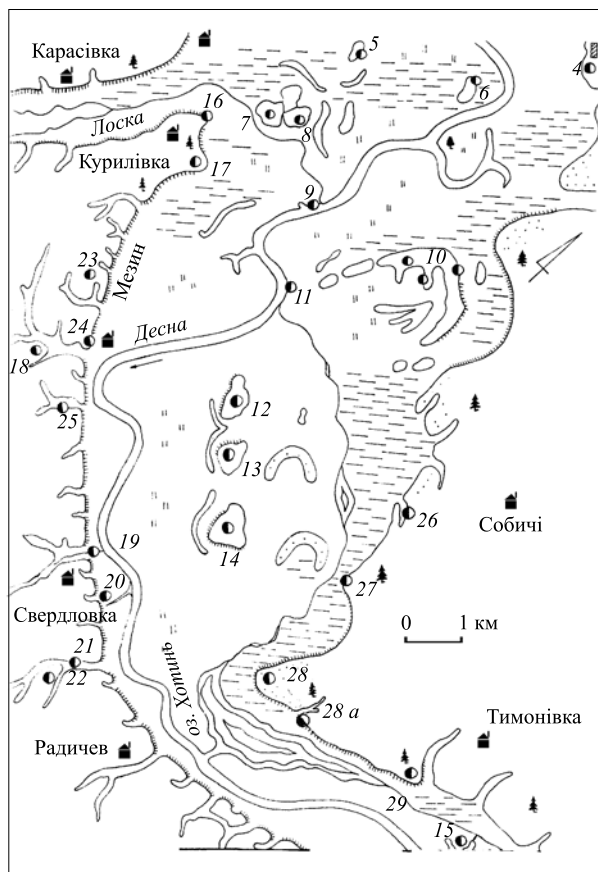

Рис. 2. Схема розміщення пам'яток у Мезинському мікрореєоні: 5, 6 — Ігнатівський та Тугайв грудки; 7, 8 — ур. Дубина; 9 — лугова грива Черепиця; 10 — ур. Березова; 11 — ур. Рвачка; 12 — Мезинський острів; 13, 14 — Свердловські північний і південний острови; 15 — ур. Могила-1, 2; 16 — ур. Попова; 17 — ур. Хуторище; 18 — ур. Шумейківка; 19 — Свердловська балка; 20 — ур. Затон; 21 — Пузирьова балка; 22 — ур. Усове; 23 — Куликова гора; 24 — Мезинське городище; 25 — ур. Хоромки; 26 — ур. Забілін луг; 27 — ур. Забілівщина; 28 — ур. Дзвінкове; 28a — Галаганове; 29 — озеро Хотинь

нівської культур та давньоруську, а також виявив поховання юхнівської і нез'ясованої культур.

Додамо, що під час розкопок О.М. Мельниковської під шаром юхнівської культури в темному щільному передматериковому ґрунті знайдено поодинокі уламки посуду з шнуровою і ялинковою орнаментациєю. Там само виявлено невеличкий могильник. Із СДК орієнтовно можна пов'язати пох. 7, здійснене на глибині 0,75—0,9 м. Небіжчика покладено випростано головою майже на південь. Біля голови й крижів зафіксовано трохи дрібного деревного вугілля, а також кілька уламків посуду зі шнуровим і ялинковим орнаментом, на думку О.М. Мельниковської, безперечно пов'язаних із похованням; за головою — ребро тварини (?). Ще три поховання залягали вище й були безінвентарними (Мельниковская 1967/43). До СДК можна віднести й кременеву мотику (?),

що походить із юхнівського шару (Мельниковская 1968/85).

25. Ур. Хоромки — порізане ярами мисове плато заввишки 30 м за 0,8 км на південь від с. Мезин. Пам'ятка багатошарова (кераміка мар'янівської, київської культур та ін.), накрита лесом завтовшки 1,2 м. Кераміки СДК мало. Поодинокі знахідки виявлено також на ріллі над заплавою.

Лівий берег Десни

26. Ур. Забілін луг — вузька борова піщана тераса. 3-поміж знахідок — 5 уламків кераміки СДК.

27. Ур. Забілівщина — на заболочених ліво-бережних терасах Тимонівського бору навпроти Свердловських островів після осушення болота зібрано кераміку доби неоліту, сосницької культури й 3 уламки СДК.

28. Ур. Дзвінкове — велика мисова тераса завширшки близько 200 м, що тягнеться попід лісом по дорозі в с. Тимонівка. Руйнується кар'єрами. У піску та зачистках виявлено кілька десятків уламків кераміки СДК.

28. Галаганове — заболочений яр за 2—3 км на захід від с. Тимонівка. Знахідки СДК зафіксовано по обидва боки гирла яру. З південного боку вони залягали на глибині 17—47 см разом із численними шматками болотяної руди.

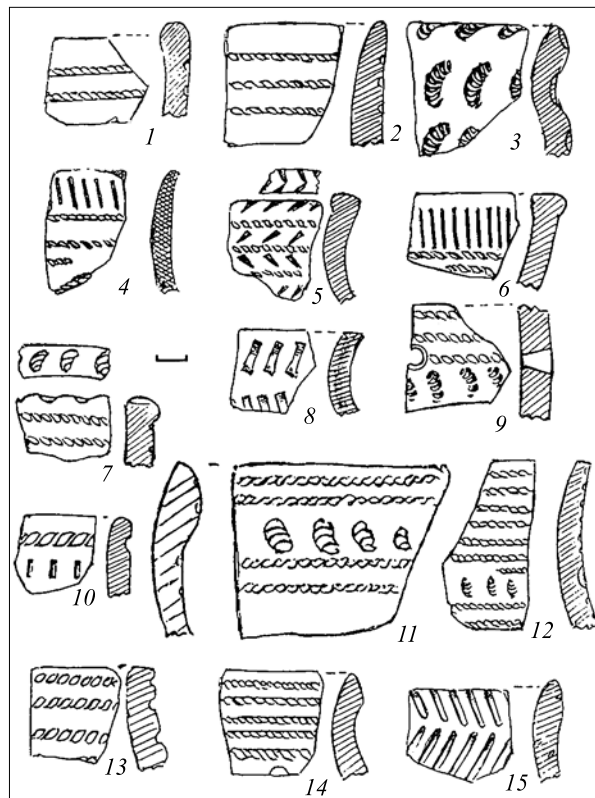

Рис. 3. Товстостінна кераміка: 1 — ур. Ковальове; 2 — Мезинське городище; 3—5 — Мезинський острів; 6—10 — Свердловський південний острів; 11—13 — ур. Попова; 14—15 — ур. Березова

29. *Озеро Хотинь* — за 1—2 км на південь від ур. Дзвінкове на боровій терасі понад озером зібрано уламки кераміки СДК.

30. *Село Райгородок* — південніше оз. Хотинь. За 1 км на південь від Райгородського городища, в ур. Тимошкове, виявлено кераміку сосницької культури й СДК.

В околицях м. Короп виявлено 6 пунктів, де переважає матеріал сосницької культури, але трапляється й СДК.

31. *Музей Кибальчича* — під час зачистки дороги знайдено кераміку СДК.

32. *Маслозавод* — на боровій терасі на зразок півострова — зрите городище розміром приблизно 200 × 150 м. Під час зачистки виявлено уламки посуду різних культур, серед яких і СДК.

33. *Лиса гора* — трикутний острів завдовжки близько 2 км, заввишки 5 м, який знижується на північ — до Десни. Збори в кількох місцях, зокрема північніше пристані Мальцева на переритій поверхні та за 200 м на південний схід від гори.

34. *Коваленчиха* — піщаний острів за 3 км на північ від м. Короп завдовжки близько 0,7 км із околивими дюнами, оточений болотами й річками. Збори.

35. *Село Риботин* — ур. Піддубне та Барановий луг. Збори на лузі, в кар'єрах.

36. *Село Рижки* — на притоках р. Сеймок (до-плив р. Сейм) між зазначеним селом і с. Костирьове розвідкою виявлено кілька пам'яток із різночасовим матеріалом. Кераміку СДК виявлено на Гогуліному грудку, грудку Кукуюля, урочищах Самойловичка-2, на підвищенні біля мосту.

Додамо, що пункти з керамікою СДК відомі ще в околицях зливу Сейму та Десни, нижче (Брезанская 1954/8; Бондарь 1974, рис. 47), а також вище від охарактеризованої зони (Воеводский 1949; Розенфельдт 1950).

Здебільшого кераміку СДК зафіксовано на пам'ятках із різночасовими матеріалами, тож її виділено типологічно — переважно за стилем орнаментатії, а також фактурою тіста. Завдяки домішці піску черепок зазвичай міцний, хоча трапляються й крихкі через домішку жорстви й зовсім рідко — мушлі. Поверхня часто підлощена, інколи з розчосами. Колір червонуватий, жовтуватий, жовто-брунатний і жовто-сірий. Зважаючи на фрагментарний характер знахідок, можна зазначити лише деякі параметри посуду.

Більшість уламків походить від товстостінного посуду (0,7—1,3 см завтовшки), барвистість форм якого відбиває оформлення вінець: прямі, плавно чи різко відігнуті, а також загнуті. Краї їх бувають заокругленими, горизонтально або навскіс зрізаними назовні чи до середини (рис. 3—5). Орнаментовано таку кераміку переважно шнуровими лініями та відбитками прямокутного штампа, які зазвичай утворюють ялинку, а та-

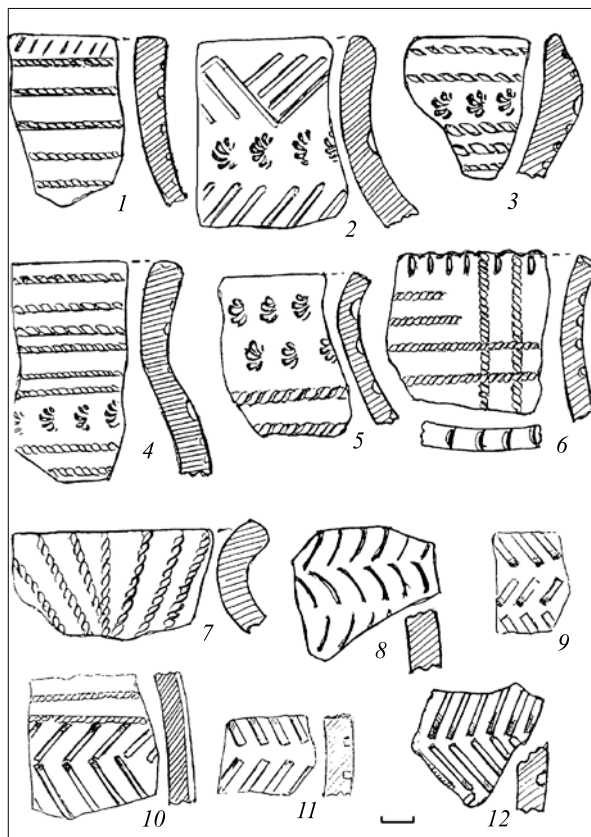

Рис. 4. Товстостінна кераміка: 1—8 — ур. Дубина; 9, 11 — ур. Іванцеве; 10 — ур. Березова; 12 — Свердловський південний острів

кож «гусеничкою», дугастим гострим штампом (мов нігтем) і так званими котячими лапками. Трапляється також орнамент із тонких прокреслених ліній, парних відбитків шнура, зубчастого штампу (з черепашки), зашипів. Швидше за все, такий посуд був плоскодонним і мав присадкуваті й більш стрункі видовжені пропорції.

До другої групи належить тонкостінний посуд, мабуть, уламки чаш та кубків, серед яких зафіксовано круглодонні. Вінця прямі або трохи загнуті зі скошеним до середини краєм чи округлим або потовщеним з обох боків (рис. 6; 8). Одна посудина з Березової (рис. 6, 2) цілком перегукується з округлодонним кубком із поховання на Свердловському о-ві південному (пор.: Куриленко, Отрощенко 1998, рис. 2, 5).

Оригінальною знахідкою є виріб зі згаданого острова у вигляді невеликої товстостінної плошки, оздобленої зсередини шнуровими лініями, а зовні — ними й фігурним штампом (рис. 7).

Характер польових досліджень (збори, зачистки, зрідка невеличкі шурфи), руйнація пам'яток через дію природних та особливо антропогенних чинників обмежує можливості інтерпретації здобутого матеріалу. Втім деякі припущення можна висловити. Кераміка СДК Подесення в цілому демонструє подібність до знахі-

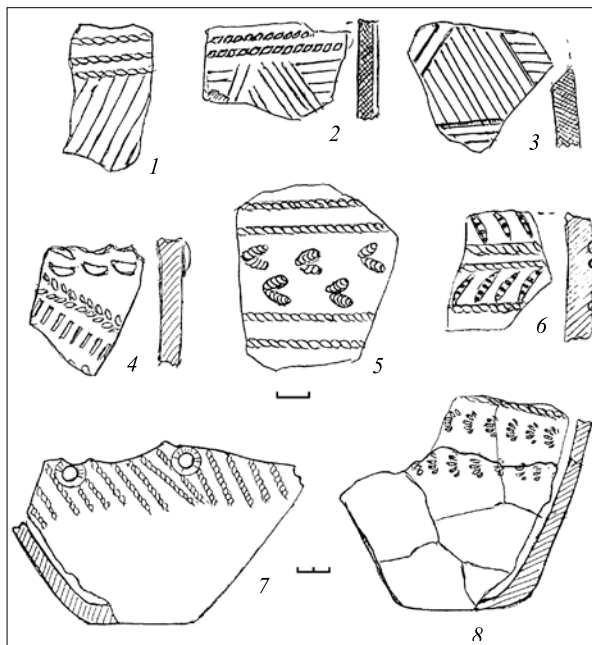

Рис. 5. Товстостінна кераміка: 1, 7, 8 — ур. Рвачка; 2, 3 — с. Дзвінкове; 4 — ур. Могила; 5, 6 — Свердловський південний острів

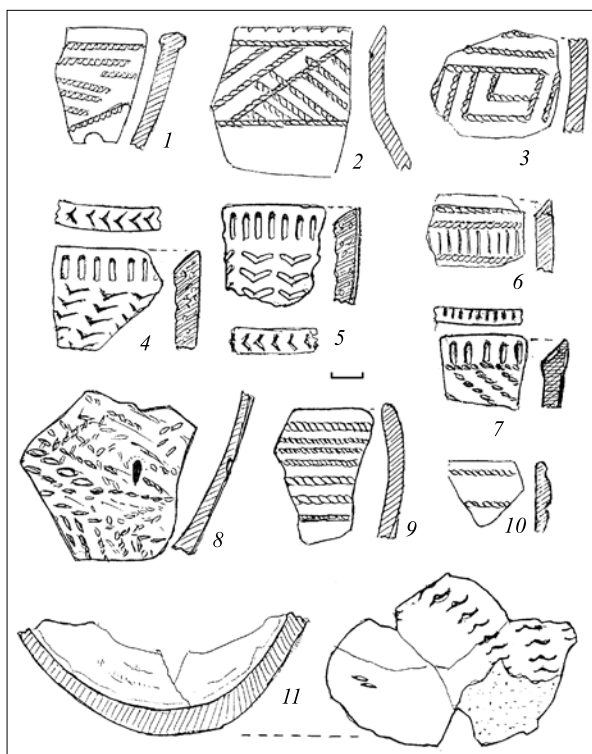

Рис. 6. Тонкостінна кераміка: 1—3 — ур. Березова; 4—6 — Мезинський острів; 7 — с. Рижки; 8 — ур. Хоромки; 9, 11 — ур. Рвачка, 10 — оз. Хотинь

док на інших територіях, зокрема Середньої Наддніпрянщини, і поки що немає вагомих підстав для виділення деснянської групи пам'яток у локальний варіант, як вважав М.М. Бондар. Критеріями для виділення останнього,

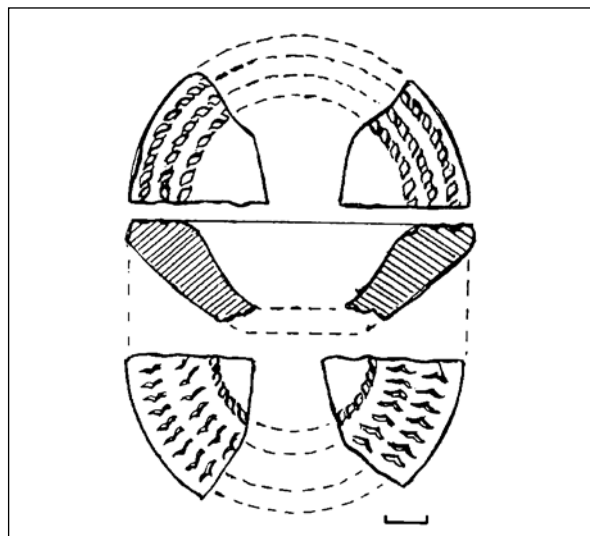

Рис. 7. Керамічний виріб. Свердловський південний острів

окрім суто географічного показника (переважання заплавлених поселень), учений вважав невеличкі розміри поселень, незначні культурні нагромадження як наслідок сезонного їх характеру, значний відсоток круглодонного посуду (Бондарь 1974, с. 170). Таке твердження спричинено непорозумінням, позаяк розміри поселень установлено в одиничних випадках і вони, як правило, невеликі (найбільшим є поселення Ісківщина — 0,35 га), а також обмеженістю інформації щодо Подесення.

Зважаючи на сучасний стан джерел, у всіх регіонах СДК абсолютно переважають поселення, які зазвичай інтерпретують як стійбища. Отже, Подесення в цьому розумінні не є винятком. Водночас можна припустити наявність тут поселень і тривалішого характеру — цілорічного мешкання. Це насамперед стосується такого пункту, як Рвачка, де у невеликому шурфі площею 1 м² знайдено розвал 5 посудин та близько 100 уламків від інших. Із меншою вірогідністю можна говорити про подібні поселення на Свердловському острові південному та Дубині, що лідирують за кількістю знахідок. Побічною вказівкою на відносно осілий спосіб життя людності СДК може бути й наявність ґрунтових поховань — уже згаданих на Свердловському острові південному, Мезинському городищі, а вище по Десні — на Мисі Очкинському (Воеводский 1949; Розенфельдт 1950).

Переважа стійбищ над поселеннями зумовлює проблему визначення способу життя носіїв СДК. Найвиваженішу позицію у цьому питанні займав М.М. Бондар (Бондарь 1972). Орієнтуючись на зазначений факт, а також незначну кількість знарядь, пов'язаних із землеробством і переробкою його продукції, він цілком слушно вважав скотарство провідною галуззю госпо-

дарства, хоча й остаточно не визначився з його формою. Наголошуючи на придомному стійловому утриманні худоби, вчений зазначав, що був поширеним і випас худоби з пастухами, що й засвідчують стійбища. Загалом така характеристика відповідає відгінному типу скотарства, в чому однак можна сумніватися знову ж таки через незначну кількість стаціонарних поселень. Саме визначення скотарства як провідної галузі, з чим ми погоджуємося, для того часу неминуче означало екстенсивні способи утримання худоби — переважно на пасовиськах, а відтак, і доволі мобільний спосіб життя. За такої ситуації для помірної смуги найважливішими ставали місця зимівлі, на яких навесні могли займатися й землеробством та повертатися на них із року в рік. Із виснаженням угідь могли обирати нове місце для зимівлі.

Щодо часу існування цих поселень слід погодитися з М.М. Бондарем і датувати їх пізнім етапом СДК (Бондарь 1990). Однак звернемо увагу на певні протиріччя в його міркуваннях. Оскільки матеріали СДК нерідко залягають над трипільськими пам'ятками у Середній Наддніпрянщині чи пізньонеолітичними у Подесенні, що й визначає, на думку М.М. Бондаря, їх нижню хронологічну межу, то найраніші з них аж ніяк не можуть бути синхронними катакомбній культурі, як стверджує дослідник. Не дивно, що І.І. Артеменко, спираючись на стратиграфічну позицію поселень та розробки М.М. Бондаря зі спроби їх диференціації на раніші й пізніші, відніс частину з них до середнього періоду (Артеменко 1987, с. 38—41). Проте запропонована І.І. Артеменком періодизація СДК від самого початку її створення викликала цілком обґрунтовані сумніви.

Відносно стратиграфічної позиції поселень, підтвердженої і матеріалами Середнього Подесення, слід нагадати, що «пізніше» не означає «одразу», тому який проміжок часу розділяє ці пам'ятки, залишається незрозумілим. Сьогодні немає надійних підстав для хронологічної диференціації поселень, хоча деякі натяки на це є у типологічному складі кераміки. Загалом ці поселення постають синхронними катакомбній (інгульській) культурі, про що свідчать і тривалі суперечки з приводу культурної належності канівських поселень (СДК чи катакомбної культури). Прикметно, що подібна дискусія точиться і з приводу так званих випростаних поховань, які І.І. Артеменко (Артеменко 1987, с. 38) безпідставно відніс до раннього етапу СДК, хоча вони якраз є найпізнішими

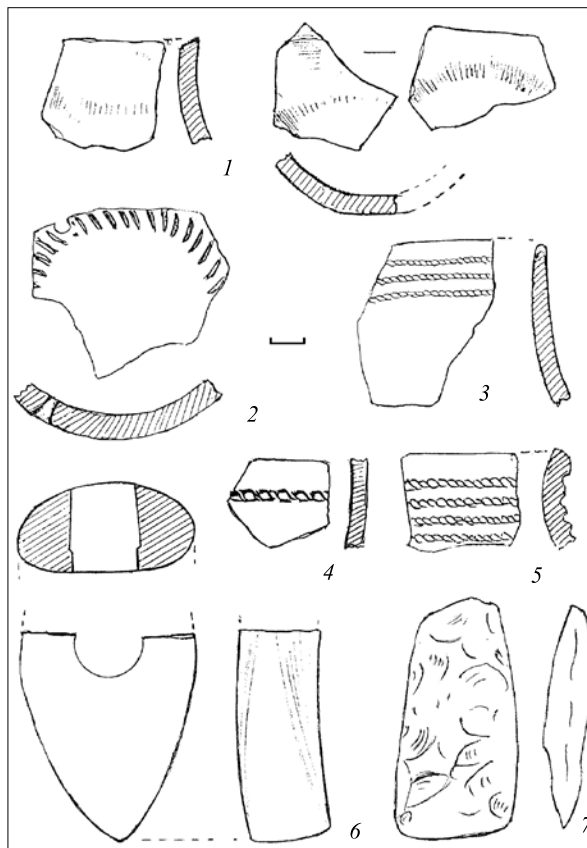

Рис. 8. Тонкостінна кераміка й інші вироби: 1—3, 7 — ур. Дубина; 4 — с. Рижки; 5 — ур. Попова; 6 — с. Ушивка

(докл. див.: Бунятян 2005). Посуд із цих поховань, особливо круглодонний, має певну подібність до матеріалів поселень (наприклад, Кагарлик, пох. 237/11 (Качалова 1974, табл. 1, 3); Кобринове, пох. 1/2 (Ричков 1995, рис. 5, 3) та ін.), які дослідники, орієнтуючись на концепцію І.І. Артеменка, помилково відносили до раннього етапу. Нагадаємо що й поховання на Мезинському городищі було випростаним, а спалення на стоянці Мис Очкинський супроводжувалося круглодонним типологічно пізнім посудом, а також кременевою сокирою-теслом епішнурового зразка. Такі самі сокири-тесла зафіксовано й на охарактеризованих пам'ятках Подесення (рис. 8, 7). Жодної сокири-тесла ранішого зразка (з чотиригранним поперечним перетином) тут не знайдено, за винятком однієї сокири культури кулястих амфор.

Отже, швидше за все, масова поява поселень припадає на заключний період СДК, який разом із випростаними похованнями та окремими кремациями є синхронним епішнуровому горизонту пам'яток.

- Артеменко И.И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М.: Наука, 1987. — С. 35—51.
- Березанская С.С. Отчет о работе Сейминского отряда в 1954 году // Науковий архів Інституту археології НАНУ, 1954/8.
- Бондарь Н.Н. К вопросу о характере хозяйства племен Среднего Поднепровья в эпоху ранней бронзы // Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970—1971 років на території України). — Одеса, 1972. — С. 120—122.
- Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К.: Вища школа, 1974. — 175 с.
- Бондарь Н.Н. Поселение эпохи ранней бронзы на Нижнем Днепре // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск: ДГУ, 1990. — С. 38—50.
- Бунятян К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 26—36.
- Воеводский М.В. Памятники каменного века на Десне // КСИИМК. — 1949. — Т. 26. — С. 22—26.
- Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы. — М.: Наука, 1974. — 54 с. и приложение.
- Куриленко В.С., Отрощенко В.В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 46—55.
- Мельниковская О.Н. Отчет о работе Юхновского отряда Приднепровской экспедиции в 1967 г. // Науковий архів ІА НАНУ, 1967/43.
- Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г. // Науковий архів ІА НАНУ, 1968/85.
- Ричков М.О. Нові поховання раннього етапу середньодніпровської культури // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 147—151.
- Розенфельдт И.Т. Стоянка Мыс Очкинский // КСИИМК. — 1950. — Т. 31. — С. 130—140.
- Телегін Д.Я., Куриленко В.С. Неолітичні пам'ятки біля с. Кудлаївки на Десні // Археологія. — 1986. — 56. — С. 100—103.

Одержано 31.01.2006

В.Е. Куриленко, К.П. Бунятян

ПАМЯТНИКИ СРЕДНЕДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДНЕГО ПОДЕСЕНЬЯ

На картах памятников среднеднепровской культуры (СДК) территория Среднего Подесенья представлена белым пятном. Между тем наблюдения В.Е. Куриленко только в одном небольшом регионе существенно меняют эту ситуацию. На Черниговщине на отрезке Десны от юга Новгород-Северского р-на до впадения в нее р. Сейм (преимущественно Коропский р-н) выявлено густую сеть памятников — около 40 местонахождений керамики СДК. Отражают они, видимо, поселения, главным образом, типа стоябищ, хотя не исключены и более долговременные. Выявлены здесь и отдельные грунтовые погребения, которые явно входили в состав небольших могильников.

Хронологически дифференцировать материал сложно, поскольку речь идет о сборах, зачистках и небольших шурфах. В целом эти памятники представляются синхронными поселениям Среднего Поднепровья и отражают поздний этап развития СДК.

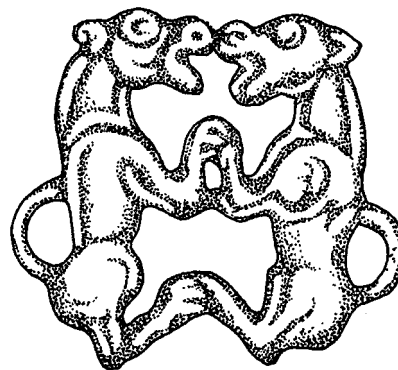
V.Ye. Kurylenko, K.P. Bunyatyan

MONUMENTS OF THE MIDDLE DNIPRO RIVER CULTURE IN THE MIDDLE DESNA RIVER REGION

The territory of the Middle Desna River region is a blank spot on the maps of the monuments of the Middle Dnipro River culture (MDC) (see, for example: Artemenko 1987, Map 3). In the meantime, V.Ye. Kurylenko's observations for only one small area fundamentally change the situation. The Chernihiv Region was revealed to have a dense network of monuments — about 40 occurrences of MDC ceramics at the section of Desna River from the south of Novhorod-Siverskyj Region to the place where it meets Seim River (mostly Korop Region). They mainly seem to represent settlements of the station type, although more long-term ones are quite possible. Also individual burials without mounds, which were obviously a part of small burial grounds were discovered here.

It is difficult to differentiate this material chronologically, since we only deal with pick up material, occasional cleaning and small prospecting shafts. In general these monuments seem to be synchronous to the settlements of the Middle Dnipro River region (Bondar 1974) and reflect the later stage of development of MDC.

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ»

У журналі «Археологія», № 3 за 2005 р. у розділі «Охорона археологічних пам'яток» було опубліковано статтю Я.П. Гершковича «Хранителі нелегальних старожитностей в Україні». Матеріал викликав чималий інтерес у читачів через актуальність проблеми такого нового у нас явища, як діяльність приватних колекціонерів археологічних предметів та моральні аспекти співпраці з ними професійних археологів. До того ж автор розглянув ці питання в контексті досвіду країн, де з такими проблемами суспільство зіткнулося набагато раніше.

Зважаючи на це, редакція журналу вирішила відкрити дискусію з порушених питань та залучити до неї як вітчизняних, так і закордонних фахівців. Ми виходимо з того, що настав час певних заходів, які ми в змозі вжити, не очікуючи допомоги влади, окремі представники якої, на жаль, більше переймаються боротьбою із офіційною академічною наукою, ніж із тими, хто, прикриваючись популістськими гаслами, відверто нищить археологічну спадщину країни.

Разом із автором статті на початку цього року ми запропонували для обговорення такі питання:

1. Які Ваші загальні враження після ознайомлення зі статтею?

2. Як вирішуються питання археологічного пограбування та приватного колекціонування у Вашій країні?

3. Як Ви ставитеся до можливої легалізації продажу та купки археологічних предметів?

4. Чи можуть професійні археологи бути консультантами дилерів старовини та приватних колекціонерів?

5. Як Ви ставитеся до пропозиції автора статті розробити та прийняти в Україні «Кодекс етики професійних археологів»?

Пропонуємо читачам ознайомитися з першими відгуками*. Частина з них надано у формі відповідей на кожне запитання, частину — до-

вільно. Зазначимо про певний збіг позицій автора статті та наших респондентів. Зокрема, було одностайно підтримано його пропозицію щодо розробки в Україні «Кодексу етики професійного археолога». Зауважимо, що після кількаразового обговорення Вчена рада Інституту археології НАН України цей Кодекс прийняла 09.11.2006 р. Цікаво, що з боку тих його співробітників, які раніше так необачно взяли участь у пропаганді приватних колекцій «ПлаТар», не було висловлено жодних заперечень щодо заборони професійним археологам консультувати дилерів та приватних колекціонерів.

Ми не коментуємо наведені нижче відгуки — нехай читач сам зробить відповідні висновки. Нам залишається лише запросити всіх зацікавлених та небайдужих археологів (і не лише археологів) до продовження дискусії.

Д-р Ельке Кайзер. Незалежний університет, Берлін, ФРН

У своїй статті Я.П. Гершкович розглянув відносно нове явище для України: приватне колекціонування, ініціаторами якого стали представники нової, розбагатилої української бізнес-еліти. Автор наголошує, що створення подібних колекцій (часом досить значних) характерно не лише для України, але й багатьох інших пострадянських держав. Разом із тим такі зібрання є лише частиною нелегальної археології. Численні археологічні знахідки, як правило, нелегально вивозилися й нині вивозяться за кордон на продаж.

Я.П. Гершкович упевнений, що це стимулює попит на культурні археологічні цінності на світовому чорному ринку, і отже, колекціонування не є ефективним засобом захисту археологічних пам'яток, як на тому наголошують приватні колекціонери, виправдовуючи тим самим свої дії і проголошуючи себе щирими хранителями й рятівниками археологічної спадщини.

Статтю Я.П. Гершковича і зумовлену нею дискусію можна лише вітати. Нещодавно П.П. То-

* Усі відгуки перекладено Я.П. Гершковичем.

лочко і Н.О. Гаврилюк¹ також опублікували працю, у якій у цифрах було показано весь масштаб так званого кліюциду в Україні, та описали перші спроби законодавчого врегулювання цієї ситуації.

Усі згадані автори наголошують на необхідності розробки вимогливого національного законодавства, яке б узяло під контроль проблему грабіжників, «роботодавців» і незаконних власників археологічних знахідок в Україні. Однак з огляду на ситуацію у світі, ілюзії частково розвіюються, тому що жодній країні світу не вдалося повністю припинити нелегальну археологію і торгівлю творами мистецтва, але завдяки чинному законодавству цей процес принаймні вдається обмежити.

Пряме порівняння нелегальної археології і торгівлі старожитностями з такими злочинними явищами, як торгівля наркотиками та зброєю, надає цілісну картину проблеми і водночас окреслює межі юридичного втручання. Хочеться сподіватися, що для владних структур України це стане достатньою підставою для ухвалення відповідного законодавства, яке передбачатиме значні штрафи для тих, хто займається «чорною» археологією, торгівлею і скуповуванням нелегально добутих творів мистецтва або археологічних знахідок. Наскільки ще суспільство України від цього далеке, ілюструє бесіда, наведена П. Толочком і Н. Гаврилюк, що відбулася між представниками Комітету з культури й духовності Верховної Ради України й співробітниками Інституту археології, яка більше нагадувала «діалог із глухими»².

За цих обставин навіть введення нового законодавства є вельми сумнівним, адже бажання на законодавчому рівні захистити археологічну спадщину й підписати міжнародні конвенції з цієї проблематики з'явиться лише тоді, коли суспільство усвідомить науковий зміст, завдання та мету археології. Якщо дружина президента України привселюдно з'являється в золотих прикрасах із приватної колекції С. Платонова, то це свідчить про брак знань щодо цінності археологічних предметів і пам'яток, принаймні у еліті суспільства. З огляду на цей факт наважимося припустити, що таке «незнання» поширюється і на переважну більшість усього населення України.

Іноді колекціонери, виправдовуючи свою діяльність, посилаються на традиції колекціонування часів Російської імперії XVIII і XIX ст.,

стверджуючи при цьому, що в такий спосіб вдається зберегти і не допустити вивозу археологічних знахідок за межі країни. У цій ситуації необхідно проводити роз'яснювальну й виховну роботу щодо культурної та археологічної спадщини серед усіх верств населення українського суспільства. Цю роботу можна порівняти із Сизифовою працею. Поразки тут неминучі, тому можна лише побажати нашим українським колегам сил і наснаги. В Україні, що здобула незалежність, в умовах затяжної економічної кризи можна, на жаль, припустити, що масштаби «чорної» археології та придбання знахідок, що втратили свою контекстну інформацію, лише збільшуватимуться. Отже, Я.П. Гершкович має рацію, називаючи процес збільшення приватних колекцій «соціальним явищем». Ланцюжок колекціонер (роботодавець) — «чорний» археолог (робітник) ефективно функціонує насамперед у країнах зі слабкою економікою, де майнові та соціальні відмінності між бідними й багатими більш ніж разючі.

Навряд чи вдасться ліквідувати вже наявні приватні колекції, але спробувати запобігти створенню нових можна. Звичайно, легалізувати приватне колекціонування археологічних предметів не варто, адже це сприятиме створенню нових «чорних» приватних колекцій. Якщо ж в Україні буде прийнято закон, який заборонятиме подібне приватне колекціонування, наявні колекції необхідно буде передати державним музеям, де усі фахівці матимуть змогу провести незалежну їх експертизу. Найкрасивіші і/або найкоштовніші екземпляри мають (або можуть) зайняти своє місце в експозиціях музеїв, одночасно слугуючи наочним прикладом того, як може постраждати старожитність через неправильний видобуток і незнання її дійсного контексту. Крім того, предмети із таких колекцій мають супроводжуватися наочними таблицями, що простежуватимуть шлях знахідки з часу її відкриття під час наукових розкопок до моменту отримання музеєм. У такий спосіб було б зроблено важливий просвітницький крок, спрямований на роз'яснення завдання, власне, наукового дослідження. До речі, проблема проведення освітньої роботи і популяризації археології як науки є актуальною не лише для пострадянських країн, але й багатьох держав Центральної та Західної Європи.

Цікаво, що приватні колекціонери мотивують свою діяльність нібито національними інтересами. Так, підвищеним попитом у них користуються старожитності, пов'язані з трипільською культурою — «найдавнішою світовою цивілізацією», яка є культурною спадщиною України і, на думку приватних колекціонерів, належить українцям, насамперед тим, хто може дозволити собі цю спадщину придбати. Як показує досвід, таких людей дуже важко переконати у тому, що пред-

¹ Tolochko P.P., Gavriuliuk N.O. Das archaologische Erbe der Ukraine in Gefahr // W. Heilmeyer / C. Eule (Eds.), *Illegale Archaeologie? Internationale Konferenz ueber zukuenftige Probleme bei unerlaubtem Antiken Transfer*, 2003 in Berlin. — Berlin, 2004. — S. 196—201.

² P.P. Tolochko, N.O. Gavriuliuk, 2004, S. 198.

мети культурної спадщини — не об'єкти купівлі-продажу, а загальне надбання. Тут необхідні масштабні роз'яснювальні заходи, при цьому дуже ефективними могли б бути покарання в межах національного законодавства.

Діяльність таких українських колег, як Я. Гершкович, П. Толочко і Н. Гаврилюк, спрямована на боротьбу з незаконною археологією, палко вітається і морально підтримується членами «Центру археології та історії культури Причорномор'я» (м. Халле).

Д-р Ніколаус Бороффка, ФРН

Статтю Я.П. Гершковича присвячено важливій проблемі пограбування старожитностей у сучасній Україні. Ця проблема, безумовно, існує в усьому світі (див., наприклад, спеціальне повідомлення в журналі «Time» від 27 жовтня 2003 р. про ситуацію в Азії)³, тому не повинна ігноруватися фахівцями (археологами), які переважно цікавляться лише науковим аналізом старожитностей, що самі по собі дійсно несуть важливу інформацію, але реальне наукове значення мають лише тоді, коли контекст їх виявлення точно відомий. Ця інформація повністю втрачається і навіть знищується, коли грабіжники викопують давні матеріали лише через їх художню або грошову вартість⁴. Будь-які розкопки, що не відповідають міжнародним археологічним нормам, знищують важливу історичну інформацію, яка належить усьому людству, а не лише якійсь одній країні. Найменше вона належить окремій особистості або колекціонеру. Ситуація в Україні з професійного погляду є абсолютно невтішною. Згідно з дослідженнями Я.П. Гершковича, мало того, що приватні збирачі жадібно скуповують старожитності для свого власного задоволення, та ще й офіційна влада, здається, благословляє їх на це, рекламуючи у ЗМІ та демонструючи вкрадені предмети в громадських установах (наприклад, у заповіднику «Софія Київська»), а високопосадовці додають цим показам «прийнятного» вигляду своїм відвідуванням. Виправдовування приватних колекціонерів, які, безумовно, підтримують грабіж пам'яток, купуючи предмети, на кшталт:

«Ми зберігаємо їх для країни», — несерйозний аргумент. Згідно із законами, уряд зобов'язаний запобігати вивозу старожитностей або принаймні повертати їх назад, відповідно до взаємних угод з іншими країнами. Через пограбування пам'яток контекст виявлення, що є найважливішою науковою та історичною цінністю, завжди втрачається.

Хотілося б додати, що грабіж і руйнування історичних пам'яток має бути засуджено у будь-якому разі, незважаючи на жодні політичні, релігійні або інші міркування (наприклад, нещодавні події у колишній Югославії, Афганістані, Іраку⁵).

У Німеччині питання археологічного грабунку постійно обговорюється, особливо після об'єднання країни в 1989 р. Федеральна система Німеччини дає змогу кожній «землі» мати свої власні закони про культурну спадщину⁶, тому на всій території Федерації заборонено робити розкопки без дозволу відповідного Міністерства культури. Для використання спеціального обладнання, наприклад металевих датчиків, узагалі необхідно одержати додатковий дозвіл, причому навіть для професійних археологів, які займаються систематичними розкопками. На жаль, завжди важко контролювати велику кількість відомих пам'яток. У суспільстві розуміння шкоди від руйнування історичних документів⁷ зменшується, а поліція не має достатньої кількості фахівців, здатних бути арбітрами у тій чи іншій ситуації, щоб оцінювати археологічні пам'ятки. Наразі грабіж дійсно усе ще має місце, але його можна суттєво зменшити.

Зусилля Німеччини зі збереження й охорони історичної інформації не обмежуються лише нашою власною країною, що, наприклад, засвідчує Берлінська конференція «Illegale Archäologie. Internationale Konferenz über zukünftige

³ Hannah Beech. Stealing Beauty // Time Magazine, 27.10.2003 (доступ на: <http://www.time.com/time/archive/preview/0,10987,1005983,00.html>); Kate Drake. Inside a Tomb Raid // Time Magazine, 27.10.2003 (доступ на: <http://www.time.com/time/archive/preview/0,10987,1005984,00.html>).

⁴ Випадок, коли деяка реконструкція контексту була можлива, стосується відомого «небесного диска» з Небра (Німеччина) — одного із найраніших зображень нічного неба у світі: Н. Meller (ed.), Der geschmiedete Himmel // Die Weite Welt im Herzen Europas vor 3600 Jahren (Halle; Stuttgart, 2004).

⁵ J. Chapman. Destruction of a common heritage: the archaeology of war in Croatia, Bosnia and Hercegovina // Antiquity. — 1994. — 68 (258). — P. 120—126. Руйнування Талібаном статуй Будди було відвертою політичною та релігійною провокацією, а напад на мечеті та церкви в Іраку (та Пакистані) також має релігійну та/чи етнічну мотивацію.

⁶ Повністю тексти (для кожної «землі») доступні для зацікавлених на : <http://www.landesarchaeologen.de/dschg/denkmalschutzgesetz.php>

⁷ Такими документами є археологічні пам'ятки, тому що професіонал може «читати» сліди в землі й на виробах — це саме те, чого його вчили. Грабіж пам'яток без належної документації скидається на вирізання лише красивих великих літер з історичного манускрипту й викидання іншого (з втратою головної інформації), у той час як професійний археолог робить повну копію своєю правильною і повною документацією, у такий спосіб дійсно зберігаючи інформацію.

Probleme beim unerlaubten Antikentransfer», яка відбулася 23—25 травня 2003 р. і була організована Античним зібранням Берліна разом із ЮНЕСКО, Німецьким дослідницьким фондом (Deutschen Forschungsgemeinschaft — DFG), Інститутом археології МакДональдса в Кембриджі та Американською школою дослідження в Санта-Фе (штат Нью-Мексико, США). Одним із результатів конференції стала Берлінська резолюція 2003 р.⁸, яка закликала до виконання вже наявних угод⁹, а також рекомендувала ЮНЕСКО розробити «Кодекс етики для археологів».

Проблема законного продажу й купівлі археологічних предметів дуже давня. Сучасний гра-біж узагалі не повинен підтримуватися! У Берлінській резолюції (§ 2)¹⁰ було запропоновано лише одну можливість торгівлі старожитностями, однак точні критерії такого «родоводу» може бути встановлено лише на міжнародному рівні (наприклад, ЮНЕСКО), після чого вони мають набрати чинності в усіх країнах. На нашу думку, не слід цілком виключати законну торгівлю старожитностями, що перебували на ринку тривалий час, тому що це забезпечує фіксацію усіх об'єктів у тих приватних зібраннях, де вони вже є зараз. Для публічних музеїв (принаймні теоретично) повинна існувати можливість отримувати такі об'єкти легально.

Питання щодо професійних археологів, які консультують дилерів старожитностей або приватних колекціонерів, пов'язане з «Кодексом етики археологів». На наш погляд, такі консультації не слід виключати повністю, але умови їх надання необхідно дуже ретельно обговорити. Очевидно, огульних порад щодо старожитностей фахівці давати не можуть, а залежності професіонала від підтримки колекціонерів або дилерів потрібно уникати. Більшість журналів у Німеччині відмовляються публікувати мате-

ріали із приватних зібрань з етичних міркувань. Однак нашій науці не варто ігнорувати об'єкти, які циркулюють на ринку антикваріату, навіть якщо їх було отримано незаконно, поза їх контекстом. Без численних досліджень античних мистецьких об'єктів (наприклад, ваз або статуй), джерела походження яких часто досить сумнівні, наше знання античності ніколи не було б таким, яким воно є сьогодні. Отже, доступ до виробів (а невелика кількість контекстної інформації там може бути) у приватних зібраннях необхідний для професійних археологів. Очевидно, всі процедури можливої співпраці з колекціонерами або дилерами після ретельного обговорення має бути задекларовано в «Кодексі етики археологів».

Цілком зрозуміло, що до ухвалення «Кодексу етики археологів» ЮНЕСКО й усіма державами, таке регулювання для України є нагальним завданням. Кодекс також має містити ефективні санкції у випадку його невиконання, що кине виклик не лише професійним археологам (до речі, хто вирішує, хто «професійний»?), а й уряду. Очевидно, професійний археолог може стати «непрофесійним» у разі співпраці з колекціонерами або дилерами¹¹. Може бути і навпаки. У 1980-х рр. Міністерство культурної спадщини Баварії мало певний успіх, «перекваліфіковуючи» деяких нелегальних археологів (тих, хто дійсно проводив розкопки), затриманих поліцією, і згодом залучаючи їх до офіційних розкопок і охорони пам'яток. Український уряд мусить почати діяти негайно.

Кристофер Чіппіндейл, куратор Музею археології та антропології Кембриджського університету, Велика Британія

1. Це мене бентежить, але не дивує.

Протягом тривалого часу в багатьох країнах світу вважалося, що старожитності є законною спадщиною усього людства або всіх людей у країні, в якій їх знайдено. Отже, ними найкраще опікуватимуться державні органи, які на-дійно зберігатимуть і захищатимуть їх для загальної користі багатьох поколінь. Таким чином, речі, що колись були чиясь приватною власністю, надходили до державних установ. Отже, наприклад, національні галереї збирали разом у безпечному місці естетичну спадщину нації, забезпечуючи доступ до неї учених і широкої публіки, охороняли твори мистецтва від ризиків, властивих приватній влас-

⁸ Звіт та резолюцію (німецькою та англійською) можна знайти за адресою: <http://www.unesco-heute.de/0703/archaeologie.htm>

⁹ Гаазька конвенція про збереження культурного надбання у разі збройного конфлікту (1954) та її два Протоколи (1954, 1999), Конвенція ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону й попередження незаконного ввозу, вивозу й передачі прав власності на культурні цінності» (1970), Конвенція UNIDROIT «Про викрадені чи нелегально експортовані культурні об'єкти» (1995).

¹⁰ «Аби підтримувати законну торгівлю археологічними предметами, всі об'єкти, представлені на ринку, повинні мати свій «родовід», що містить інформацію про її походження (місце і дата розкопок/відкриття, дозвіл із країни походження) і власності (попередній і поточний власник(ки), використаний і перевірений ученими, торговцями творами мистецтва, колекціонерами, персоналом музею».

¹¹ Як це сталося з В.І. Клочко, який видав частину зібрання «ПлаТар» як один скарб, хоча, зрозуміло, що він містить принаймні три окремих комплекси (Клочко В. З археологічних матеріалів колекції «ПлаТар». Лубенський скарб // Пам'ятки України: історія та культура. — 2003. — № 4. — С. 30—37).

ності, як, наприклад, занедбання або руйнування, продаж за кордон тощо.

Однак Західна Європа зневірилась у такій моделі (хоча вона там усе ще поширена), адже уряди, розв'язуючи численні державні проблеми, не схильні витратити значні кошти на сус-пільну спадщину. Через це у Великій Британії турбота про національні скарби здебільшого залежить від патронажу приватних осіб і фондів, створених широкою громадськістю через національну лотерею.

Східна Європа, зокрема й ваша країна, протягом багатьох років примусово «будувала комунізм», при цьому уряди країн, які теоретично мали збільшувати добробут своїх народів, на практиці цього не робили. І от сьогодні відбувається повернення до капіталізму і приватної власності, зокрема й на старожитності.

Проблеми зі сталим приватним ентузіазмом до збору старожитностей, який шкодить нагромадженню знань про минуле і не сприяє довгостроковому збереженню давніх решток, мали й мають напевно всі країни.

Ось чому повідомлення з України бентежить, але не дивує.

Це трагічно, коли «чорне» колекціонування давніх предметів маскують псевдопатріотичними ідеями, нібито заснованими на повазі до минулого. Давнє намисто, зроблене в Україні багато сторіч тому, може виглядати як сучасна коштовність. Потім воно демонструється задля поваги до давньої культури й витоків української культури та народу. З тією самою метою створюються приватні колекції або музеї давніх предметів. Однак якщо об'єкти цих зібрань було вирвано із землі, не беручи до уваги археологічний контекст, або без спеціальної інформації щодо їх походження, то насправді їх викрадено із загальної спадщини народу, відчужено на користь привілейованих приватних власників.

2. У Британії також існують нерозв'язані проблеми щодо археологічного пограбування. Лондон — один зі світових центрів ринку мистецтва. Уряд послідовно підтримував цей ринок і тому погодився з його вимогою не запроваджувати нових або суворих обмежень. Британський ринок міжнародної старовини — дуже маленький компонент усього британського ринку мистецтва — у такий спосіб захищають і заохочують. Однак цілком зрозуміло, що значна частина міжнародних старожитностей, проданих на Лондонському ринку, може дійсно походити з незаконних розкопок і потрапила сюди внаслідок незаконного експорту.

Відносно британських старожитностей існує проблема, пов'язана з «металодетекторами». Ентузіасти прочісують поля в пошуках металевих об'єктів за допомогою електронного обладнання.

Багато з предметів, які вони знаходять, є фрагментами металобрухту або сучасними монетами. Проте деякі знахідки є давніми і коштовними. Сьогодні наш уряд послуговується схемою «портативної старовини». Він заохочує «пошукачів» і платить їм готівкою за деякі знахідки. Такий компроміс дає змогу довідатися про знахідки і спонукати «пошукачів» приєднатися до тих, хто одержує корисні знання про минуле. Такий варіант прийнятний, але це також заохочує до неякісного вилучення об'єктів із археологічних пам'яток. Часом людина, яка знайшла їх за допомогою металодетектора, згідно з англійським законодавством, не є власником землі, на якій було знайдено археологічні предмети. Таким чином, ця схема також спонукає незаконні дії і заохочує до них. Зважаючи на все це, вважаємо, що запровадження такої схеми в Британії було помилковим.

3. На наш погляд, легалізація ринку — погана політика. Наприклад, у Ізраїлі, де така політика впроваджувалася, результат був незадовільним. Нещодавно там був скандал з приводу давніх об'єктів із підробленими написами, нанесеними задля збільшення їх рідкості й важливості та підвищення вартості на законному ринку.

4. Ні, інтереси ринку протилежні інтересам відповідального археолога. Якщо археологи поводяться таким чином, вони підтримують, спрямовують і стимулюють ринок, що призводить до руйнування археологічних матеріалів і втрати археологічної інформації.

5. Це було б значним кроком уперед. Кодекс етики — не закон, він не замінить усе і не спрацюватиме в певних складних і специфічних обставинах. Проте він покаже професіоналам і широкому загалу, хто є хто.

Проф. Філіп Кол. Велеслі коледж, департамент антропології, США

1. Автору статті можна подякувати за аргументований докладний опис сучасного стану «чорної» археології і тісно пов'язаного з нею розширення приватного колекціонування в Україні, а також за пропозицію вжити конкретних заходів для поліпшення ситуації. Однак я був шокований. Адже фантастично багата культурна й археологічна спадщина України сьогодні руйнується через незаконні розкопки і приватне колекціонування в такому обсязі, що, якщо не покласти цьому край, значну її частину незабаром буде знищено. На жаль, Україна йде шляхом багатьох інших країн, де археологічна спадщина вже серйозно ушкоджена внаслідок подібних незаконних руйнівних дій.

2. Я не фахівець із цих проблем. Проте, на мою думку, в США було обрано правильний шлях боротьби з практикою грабунку археологічних пам'яток — ухвалення «Кодексу архео-

логічної етики», під яким підписалися майже всі американські археологи. Грабіж, звичайно, все ще має місце, але він публічно засуджується і є кримінальним злочином. Однак, на жаль, ринок старожитностей і приватне колекціонування процвітають переважно за рахунок речей, у той чи інший спосіб імпортованих у країну з-за кордону. Існують правила, що забороняють такий імпорт, підписано міжнародні угоди, що також засуджують такі дії. Проте, як і в Україні, у США існує зв'язок між приватними колекціонерами і «чорними» археологами, які намагаються приховати реальне джерело походження предметів. Це стосується не лише приватних колекціонерів і дилерів, але (хоча це не проголошується) й великих американських музеїв мистецтв, одержимих безперервним збільшенням своїх зібрань.

3. Археологічні артефакти є невідновним ресурсом. У разі вилучення зі свого початкового контексту вони значно втрачають свою наукову цінність, а їх контекст ніколи не може бути цілком відновлено. Кожен археолог, справді зацікавлений у реконструкції минулого, повинен засуджувати будь-яку спробу легалізувати продаж і купівлю археологічних експонатів.

4. Археологи за жодних обставин не повинні консультувати дилерів старовини або приватних колекціонерів. Інакше вони виправдовують незаконні дії і збільшують цінність об'єктів, підтверджуючи їх автентичність. Це завжди порочне коло. Минулого літа до мене звернувся приватний дилер старовини з південної Каліфорнії за консультацією щодо колекції різьблених та інкрустованих кам'яних посудин, які він продавав на своєму веб-сайті. За мої поради він обіцяв мені винагороду. Я знав, що ці об'єкти, принаймні оригінали, походили з таємних розкопок у південно-східному Ірані, а потім потрапили до південної Каліфорнії. Я не пристав на його пропозицію. Кожен археолог, який погодився б на це, «забруднив» би свої руки. Іноді такі консультанти виправдовуються тим, що матеріали в приватних зібраннях повинні оглядатися, що вони можуть бути інформативними, навіть унікальними, а отже, можуть допомогти краще зрозуміти й відновити минуле. Можливо, іноді, в надзвичайних випадках, цей аргумент може бути взятий до уваги. Проте я стверджую, що таке виправдання неприпустиме, а причини, що нібито спонукають до подібних консультацій та експертиз, є відверто облудними.

5. Зі статті Я.П. Гершковича випливає, що ситуація в Україні загрозлива або принаймні швидко стає такою. Я трохи поінформований щодо пограбувань археологічних пам'яток в Іраку й Афганістані, де за дуже короткий строк було зруйновано вражаючу частину культурної

спадщини цих країн. Сучасні землерийні машини дають змогу переміщати значні маси землі й, власне кажучи, знищувати навіть досить великі давні міста, значна кількість яких розташована на південній рівнині Месопотамії. Подібних руйнувань може зазнати й культурна спадщина України, тому українські археологи просто зобов'язані прийняти «Кодекс професійної етики». Затвердження такого Кодексу матиме також позитивне просвітницьке значення для інформування широкої громадськості про важливість збереження культурної спадщини України.

Проф. Є.М. Черних, д-р істор. наук, чл.-кор. РАН, Інститут археології РАН, Москва, Російська Федерація

Уважно прочитавши статтю «Хранителі нелегальних старожитностей в Україні», можу сказати, що я, безумовно, цілком підтримую позицію автора (та й не тільки його) щодо проблем пограбування національного надбання будь-якої країни — чи то України, Росії, Болгарії тощо. Правоохоронні органи проти цього лиха борються, але кволо. Крім того, немає певності, що «перевертні в погонах» не беруть участі в цій прибутковій справі. Основна проблема, звичайно ж, полягає у «суспільному менталітеті» («усе це ніби наше, загальне, а відтак, маємо повне право... Але при цьому наче й не зовсім наше, оскільки ворожо-байдужа до нас держава привласнила собі права на наші старожитності; таким чином, поцупити — шляхетна справа. Тим більше, що це можна подати як піклування про інтереси народу...»). Доки не відбудеться змін у менталітеті, боротьба буде марною (шкодую, але з глибоким сумом визнаю це).

На превеликий жаль, саме археологи найкраще поінформовані про те, якою давньою є практика пограбування історичних пам'яток. Приклади злочинницьких розкопок з метою видобутку насамперед золота, настільки хрестоматійні, що стали об'єктом творів найрізноманітнішого характеру — від науково-популярних книг аж до низькопробних «жовтих» брошурок. Від давньоегипетських пірамід з Долини царів біля Нілу до скіфо-сарматських курганів або поховань гунських вождів у Великому Євразійському степу... Можна згадати й про професійних «бугровщиків» Сибіру, які таємними розкопками заробляли собі на гарне життя. Про сучасних «чорних» археологів я не кажу — вони вже стали героями телепередач.

Повністю викоринити «чорну» археологію як явище неможливо, тож не будемо тішити себе такими мріями. Найбільше турбує те, що до «бугровщиків» і консультантів колекціонерів археологічних предметів сьогодні долучаються професійні археологи. Насамперед йдеться про

тих, хто офіційно працює у державних археолого-історичних установах, але паралельно отримує незрівнянно жирніший «навар» порівняно зі злиденною зарплатнею професіонала. Проте саме з цим ми можемо дієво боротися шляхом ухвалення певного морального пакту та добровільної, але досить жорсткої угоди офіційних професіоналів. І тут я готовий підтримати будь-які акції.

Однак зазначу, що, на жаль, саме «непрофесійні археологи» є найспритнішими в пошуках скарбів, починаючи ще з археологічного «буму» щодо пірамід фараонів. Згадую, як у Монголії я був просто приголомшений неймовірним «нюхом» і вмінням грабіжників гунських багатих могил точно знаходити й розривати заховані на 25-метровій глибині, завалені тисячами багатотонних скельних блоків поховальні камери вождів цих кочовиків.

Ну, а сьогодні «чорні» археологи найчастіше технічно оснащені краще (а часом і незрівнянно краще), ніж професіонали. Вочевидь, вони мають тісні контакти з тими «силами», що заправляють справами в тих або інших регіонах. Проте боротися з ними необхідно, боротися всіма доступними нам і державі засобами, щоб розтрити їх кримінальну і надзвичайно розгалужену по всьому світу «індустрію».

Проф. О. Лєсков. Пенсильванський університет, Філадельфія, США

Прекрасні археологічні пам'ятки України — від палеоліту і до середньовіччя включно — одержали світову популярність. Це пов'язано не лише з їх унікальним багатством, але й із їх воістину надзвичайною науковою значущістю. Насамперед це зумовлено географічним розташуванням України, територія якої за всіх часів була етнокультурним мостом, що з'єднував найдавніші цивілізації Далекого Сходу, Середньої і Передньої Азії з людністю Центральної і Західної Європи. Отже, міркуючи про старожитності України, ми зобов'язані завжди пам'ятати, що йдеться про пам'ятки матеріальної і духовної культури загальнолюдського значення. І тут не важливо, чи згадуємо ми палеолітичні печери Криму або Закарпаття; неолітичні пам'ятки Приазов'я, зокрема і природно-історичний унікальний, що ввійшов у науку під назвою «Кам'яна Могила»; яскраві поселення найдавніших хліборобів епохи енеоліту дніпровського Правобережжя, відомих як носії знаменитої трипільської культури; найбагатші набори скарбів бронзових виробів і комплекси ливарних форм кінця бронзового віку, що, безперечно, підтвердили першорядне значення в палеоекономіці Євразії цього періоду пам'яток степу та лісостепу України; всесвітньо відомі кургани скіфо-сарматської знаті; численні античні міста

Північного Причорномор'я, без яких неможливе вивчення актуальних проблем всесвітньої давньої історії — взаємин класичного, греко-римського, і варварського світів; міста Київської Русі з їх скарбами архітектури, живопису, прикладного мистецтва. Цей перелік можна продовжувати довго, але і названих пам'яток цілком достатньо, аби зрозуміти, що стаття Я.П. Гершковича є більш ніж актуальною і, звичайно ж, не може залишити байдужим нікого із зацікавлених у збереженні культурної спадщини давньої України, її пропаганді й науковому дослідженні.

Улітку 2002 р. мені вдалося організувати археологічну екскурсію моїх американських колег музеями і пам'ятками Києва та півдня України. 17 днів вони ознайомлювалися з музейними зібраннями Києва, Одеси, Сімферополя, Ялти, Керчі, з розкопками античних міст (Тіри, Ольвії, Херсонеса, Пантікалея та ін., а також курганів території європейської частини Боспору). Багатство і розмаїтість побачених експозицій і пам'яток, високий методичний рівень польових досліджень і всебічна підготовка українських археологів, з якими довелося спілкуватися американській професурі під час екскурсійної поїздки, справили на всіх гостей (20 осіб) глибоке враження. І як же дико на тлі таких позитивних вражень виглядали знамениті скіфські кургани, розташовані на плато Ак-Кая, поблизу кримської столиці Сімферополя, що по-варварськи грабуються і знищуються. 7—9-метрові гіганти зі складними кам'яними конструкціями розносилися могутніми бульдозерами й екскаваторами протягом багатьох днів, незважаючи на заклики археологів про допомогу. За розповідями кримських колег, жодних реальних заходів щодо розв'язання цієї проблеми влада Криму не вживала.

На жаль, грабіжницькі розкопки в різних регіонах України набувають усе більших масштабів. Як результат — помітне збільшення на ринках антикваріату речей, специфіка яких не викликає сумніву щодо їх походження з території України. У середині 1990-х рр. я бачив ці речі в галереях-магазинах Цюриха і Базеля, а за роки життя в США, з 1997 р., я зауважив значне розширення асортименту, наприклад, за рахунок скіфських бронзових і золотих бляшок, прикрашених у скіфському звіриному стилі, що продаються в численних галереях на Медисон-Авеню у Нью-Йорку. Ще більше уявлення про обсяг розграбування пам'яток України дають каталоги найбільших світових аукціонів «Сотбі» й «Крісті», які з кожним роком збільшують кількість пропозицій із продажу речей, типових, наприклад, для степової Скіфії. Додам, що разом із речами, виявленими в Україні, продаються старожитності з колишніх радянських рес-

публік Середньої Азії і Росії (Кубань, Сибір). Ці факти лише наголошують на спільності нагальних проблем з охорони пам'яток археології на всьому пострадянському просторі.

Давно відомо, що попит породжує пропозицію. Я не знаю, що в нашому випадку було першим, та й чи важливо це? Факт залишається фактом: в Україні ніхто ніколи раніше не чув про величезні археологічні зібрання приватних осіб. Так, наприклад, колекції старожитностей родин Платонових та Тарут, згідно із каталогом 2005 р. (де, природно, публікуються далеко не всі речі, що їм належать), перевершують за кількістю і багатством найвідоміше в Україні XIX — початку XX ст. зібрання родини Ханенків, і це при тому, що останнє створювалося за багатовікової приватної власності на землю, коли закони практично не перешкоджали самовільним непрофесійним розкопкам і скупівлі виявлених артефактів.

Мені відомо про багаторічну боротьбу за удосконалення законодавства про охорону археологічної спадщини України, яку веде Інститут археології НАН України. Проблема ця багатогранна й складна, і вирішальне слово тут має бути за фахівцями-археологами із залученням досвіду закордонних колег. У цій ситуації мені видається досить своєчасною ідея обговорення цих проблем на сторінках «Археології» — головного археологічного журналу країни. З цього приводу хочу поділитися моїм скромним американським досвідом.

Довідавшись про те, що я переїхав у США на постійне місце проживання, ще в 1998 р. до мене звернулися за консультацією представники відомої у Нью-Йорку «Аріадна Гелері», згаданої в обговорюваній статті Я.П. Гершковича. Тоді я ще не працював (вивчав мову), гроші були дуже потрібні, але перш ніж погодитися на консультаційну роботу, я звернувся за порадою до моїх американських колег. Відповідь була коротка і конкретна: «Якщо Ви пристанете на цю пропозицію, шлях в американську науку для Вас закритий». Цю відповідь я отримав і від співробітника музею, і від університетського професора. У США наукова громадськість переконана, що вся торгівля археологічними речами — незаконна, і не важливо коли, але всі речі, що купуються, потрапили до суб'єктів угоди (або до їх предків) незаконно. Відтак учені не можуть брати участь у цій аморальній справі. Адже точне визначення фахівцем походження, культурної належності речі та її датування об'єктивно збільшує її вартість. І що дорожче продаватимуться археологічні знахідки, тим більшими будуть бариші «чорних археологів», то більше зростуть ціни на археологічні артефакти, сприяючи поширенню обсягу грабіжницьких розкопок. Настільки ж неприйнятною і тому немож-

ливою для американської дійсності є організація археологічних виставок, сформованих із приватних зібрань, у приміщеннях державних музеїв або музеях, що належать різним науковим або громадським фондам. Більше того, у США є багато приватних музеїв (переважно образотворчого мистецтва), але жоден із них не робитиме археологічні експозиції із приватних зібрань, особливо, якщо їх придбано за останні десятиріччя, коли ЮНЕСКО все більше уваги стало приділяти питанням охорони археологічної спадщини.

Усе зазначене передбачає схвалення будь-якої ініціативи, спрямованої на охорону пам'яток археології. Гадаю, що затвердження «Кодексу археологічної етики» сприятиме професійній єдності археологів України, а «чорні» археологи, як і їх захисники-колекціонери та скуповувачі вкрадених у людства археологічних старожитностей, будуть поставлені поза законом.

Проф. Карен Вітеллі, департамент антропології та археології університету штату Індіана, США

Так само, як і Я.П. Гершкович, я уперше серйозно замислилася над археологічною етикою через питання про продаж давніх експонатів. 35 років тому у мене, викладача-новачка, студент на лекції запитав: «Пам'ятаєте, Ви говорили нам, що Вам не дозволили привезти додому жодного з експонатів із Ваших розкопок у Греції, щоб показати нам, оскільки грецький закон забороняє експорт старожитностей?» Я була здивована, але мені сподобалося, що він запам'ятав те, що я розповідала кілька тижнів тому. Він продовжував: «Добре, якщо греки забороняють експорт будь-яких експонатів, яким чином музей, який ми нещодавно відвідали, має у своїй експозиції давньогрецький матеріал?» Це було питання, над яким я сама до того не замислювалася. Я навіть не думала серйозно про те, чому Греція і більшість інших країн сучасного світу не дозволяють експорт старожитностей. Звичайно, я чула про «грабіжників» і, як і більшість людей, знала зміст цього слова, але ніколи не замислювалася над тим, чим насправді страшний грабіж. Я знала, що археологи не привласнюють розкопаних ними об'єктів, але ніколи не розмірковувала, чому неархеологи можуть думати, що ми робимо саме так, і який ефект має таке їх переконання. Що більше я замислювалася над запитанням студента, то більше виникало нових.

Незважаючи на те, що студенти змушували мене приймати складні рішення і навіть підозрювали у поганих намірах, я вдячна їм за ці запитання. Знаю, що сьогодні я стала кращою як археолог, тому що обговорила й продумала суть

цих запитань і, відповідно, виробила свою професійну поведінку. Отже, я вважаю, що археологічна етика призначена насамперед для археологів, які прагнуть критично обмірковувати власну поведінку і взяти відповідальність за наявні проблеми задля їх розв'язання.

Свої лекції з етики я починаю з досить прописних істин: чому і як археологи розкопують і що вони шукають? Звичайно, є багато відповідей на це запитання, але в етичному контексті вони будуть такі: археологи розкопують, щоб знайти інформацію, яка допоможе нам дізнатися про життя людей у минулому; ретельно фіксують місце і контекст знахідки, критично аналізуючи причини їх появи; з'ясовують стратиграфію, вивчаючи матеріали у зворотному напрямку, для отримання інформації про часові співвідношення. Ще раз варто наголосити: археологи проводять розкопки заради інформації. Ми не розкопуємо лише для того, щоб знайти красиві об'єкти. Деякі з найважливіших розкопок, що надали значущу нову інформацію і змінили наше розуміння давнього (можливо, і нашого власного) світу, дали небагато або навіть жодних красивих об'єктів, наприклад розкопки, у яких мала честь брати участь, у печері Franchthi у південній Арголіді в Греції. Ця пам'ятка стала джерелом надзвичайно цікавої інформації, що суттєво змінила наші погляди про життя в часи верхнього палеоліту — неоліту¹², при цьому на ній було виявлено дуже небагато речей, які підійшли б для традиційного музею (хоча особисто я вважаю багато з них досить гарними). Археологи, як правило, знаходять цілком звичайні речі, але з їх археологічного контексту дізнаються значно більше, ніж від неймовірно гарного цілого горщика або мармурової скульптури, які не мають збереженої інформації. До того ж археологи зобов'язані опублікувати свої знахідки, тобто зробити їх публічними, поділитися здобутою інформацією із широким загалом.

Наша власна діяльність має відповідати цим засадам, щоб неархеологи розуміли принципи й відмінності між розкопками, які здійснюємо ми, і копанням грабіжників. Робота зі створення «Кодексу етики археологів» в Україні була б чудовою нагодою для критичної оцінки дисципліни сьогодні й обмірковування ідеалів професійної поведінки.

Безперечно, дилери й колекціонери стимулюють (коштами) наступ грабіжників, але погра-

бування історичних пам'яток не є приводом для банальної диференціації на чорне та біле, гарне та погане. Це проблема набагато складніша. Пограбування пам'яток разом із новобудовами і природними чинниками швидко знищують дорожню інформацію, яка б дала нам змогу довідатися про наше минуле, тому археологи мають зробити все можливе, щоб зупинити це руйнування. За останні десятиліття для розв'язання цієї проблеми було зроблено багато: введено суворі юридичні обмеження на копання, закупівлю й продаж, експорт старовини; більшість (але не всі) музеїв у США дотримуються політики придбання старожитностей, що полягає у забороні купівлі або отримання у вигляді подарунка будь-якого об'єкта, для якого не можна довести (не тільки заявити), що він надійшов із країни свого походження до 1970 р. — загальноприйнятого часу, коли світове співтовариство визнало руйнівний характер ринку старожитностей, згідно з Конвенцією ЮНЕСКО про культурну власність.

Проте ринок археологічних старожитностей усе ще процвітає, масштабне грабування пам'яток триває. Дехто вважає, що існування законного міжнародного ринку торгівлі, принаймні деякими давніми об'єктами, сприяло б знищенню чорного ринку, а відтак, і такого явища, як пограбування. Ці люди або наївні, або не мають достатнього уявлення про характер колекціонування. Є лише одне відоме мені місце, що має цілком законний ринок старожитностей: острів Святого Лаврентія у протоці Беринга. Доктор Дж. Холлауелл ретельно вивчала цей ринок; кожен, хто вважає, що цілком законний ринок старожитностей був би життєздатним, має прочитати принаймні деякі з її публікацій, щоб переконатися у зворотному¹³.

Консультування археологами колекціонерів і дилерів збільшує цінність їхніх об'єктів, тому, на мою думку (і відповідно до американських кодексів етики), така практика не етична, адже сприяє торгівлі старожитностями, що, у свою чергу, стимулює пограбування. З іншого боку, інтереси щодо давніх об'єктів колекціонерів і дилерів та археологів часто перетинаються. Це можна було б використати для серйозного діалогу з ними про суть пограбування, аби з'ясувати, чи можна їхні інтереси й експертизу ринку об'єднати з археологічною експертизою й інте-

¹² K. Vitelli. Paleolithic Obsidian from Franchthi Cave: A Case Study in Archaeological Context // *Archaeological Ethics*, Second Edition, edited by Karen D. Vitelli and Chip Colwell-Chanthaphonh, pp. 12 —15. AltaMira Press, Walnut Creek, 2006.

¹³ Hollowell-Zimmer J. Digging in the Dirt—Ethics and «Low-end Looting» // *Ethical Issues in Archaeology* / Ed. by Larry J. Zimmerman, Karen D. Vitelli and Julie Hollowell-Zimmer. — AltaMira Press, Walnut Creek, 2003. — P. 45—56. When Artifacts are Commodities // *Archaeological Ethics*, Second Edition / Ed. by Karen D. Vitelli and Chip Colwell-Chanthaphonh. — AltaMira Press, Walnut Creek, 2006.—P. 135—147.

ресом для досягнення у цьому питанні взаємовигідного компромісу.

Сьогодні ми потребуємо дієвіших заходів для подолання проблеми пограбування. Було б чудово, якби українські археологи змогли щось придумати! Наразі найефективнішими заходами є законне обмеження старожитностей на експорт, а також масштабні суспільні просвітні програми, які пояснюватимуть, чому ці обмеження існують і що ми намагаємося зберегти.

Е.Р. Усманова, наук. співробітник Карагандинського державного університету ім. А.Е. Букетова, музей археології та етнографії, Республіка Казахстан

І нині серед нас живуть люди, які ніби зійшли зі сторінок книги Стівенсона — шукачі чужих скарбів. Сьогодні їх називають «чорними» археологами, і папуга знову прокричав своє споконвічне: «Піастри!». У наш час ці «пірати» оголосили «островом скарбів» грандіозну й безцінну за суттю спадщину минулого. Предметний світ старожитностей, спресований століттями, став нині об'єктом активної купівлі-продажу. Звичайно ж, він завжди цікавив колекціонерську братію. Однак сьогодні з'явився новий тип сучасного колекціонера: він багатий, успішний і прагне будь-що поповнити свій «кишеньковий» арсенал нафтодоларів чимось таким, що збудує уяву. «Чорна» археологія «чудово» справляється з цією забаганкою сучасних нуворишів.

Проблема нелегальної археології існує стільки ж, скільки й сама наука археологія. Свого часу сумнозвісні «бугровщики» показали, які доходи може приносити «чорна» археологія, яка сьогодні за відсутності нової системи охорони пам'яток і вдосконаленого Закону про охорону історичної спадщини буйно розквітла на всьому пострадянському просторі. У цьому «бізнесі» обертаються великі гроші, є свій розмах: визначився попит — відразу з'явилася пропозиція.

Можна багато писати про причини появи і довготривалості «чорної» археології. Це явище має і соціальні, й економічні корені. Однак те, що саме на сучасному етапі розвитку незалежних держав колишнього СРСР нелегальна археологія стала ледь не бізнесовою галуззю, — викликає особливу тривогу. Популярність минулого, незаперечність естетичної цінності старожитностей у наш час тимчасових цінностей, а також статусні характеристики класу скороспілих багатіїв стимулюють розвиток кримінальної за своєю суттю «чорної» археології. Чому кримінальної? Тому що пам'ятки руйнують задля наживи. Історична інформація не береться до уваги, а якщо й береться, то лише з єдиною метою — підвищити культурний бренд старожитностей, що йдуть на продаж.

Цікаво, що виникнення феномену нового сучасного типу багатіїв й активізація діяльності «чорних» археологів збігаються у часі. Старожитності приваблюють. Вони створюють ілюзію нескінченної реальності людського життя, збуджують емоції людей, які вже мають практично все, що можна взяти від життя. На мою думку, це ті причини, з яких багаті люди стають затятими колекціонерами. Добута річ із минулого — це не лише вигідне вкладення капіталу, а й демонстрація своєї соціальної винятковості. У цьому плані предметний світ минулого набув особливого значення. До того ж, він дає гроші тим, хто його видобуває. Чому ж не брати, не копати, не продавати за «піастри» те, що, як-то кажуть, під ногами лежить і прибуток дає?

Україна — один із регіонів, де археологічна «нелегаліщина» набула загрозливих, причому майже легальних, масштабів. І все через моду на збирання старожитностей. До того ж, суспільство переконує, що приватне колекціонування — це «шляхетна» справа збирання та збереження коштовностей рідної землі. Насправді ж, за цим криється руйнування історичного контексту Батьківщини. Адже предмет, «висмикнутий» із контексту, а саме це і робить «чорна» археологія, втрачає свою цінність як джерело історичної інформації. Перед пострадянськими країнами постає актуальне завдання самовизначення саме в контексті світової історії. Археологія тут відіграє не останню роль. Наприклад, у Республіці Казахстан прийнято державну програму «Культурна спадщина», спрямовану на державну матеріальну й соціальну підтримку археологічної діяльності.

У Казахстані «чорна» археологія поки що не набула такого розмаху порівняно, наприклад, із сусідами у центрально-азійському регіоні, де її «буяння» насамперед зумовлено відносно низьким рівнем життя населення. До того ж, у нас не спостерігається великого ажіотажу до колекціонування давньої спадщини серед «нових» багатіїв. Основними покупцями артефактів є іноземці та колекціонери старшого покоління, які значних грошей «чорним» археологам дати не можуть. Іноді артефакти, добути нелегальним шляхом, купують музеї. Самій доводилося брати участь у такій акції. І якщо у наших українських колег проблема «чорної» археології назріла, як болючий нарів, то ми, казахські археологи, стикаємося з нею у зародковому вигляді. Розвиток «чорної» археології у Казахстані стримує насамперед єдина система ліцензування археологічних розкопок, контроль із боку відділів охорони пам'яток, а також соціалізація самої науки археології у її легальному, дійсно науковому, сенсі.

«Чорна» археологія — це болюча тема для кожного професійного археолога, особливо

тому, що ця проблема має етичне підґрунтя, наповнене майже гамлетівським змістом: «бути чи не бути» експертом, брати або не брати участь у визначенні колекцій, придбаних у «чорних» археологів. Це справа честі й свого місця в науці. Гадаю, однозначно відповісти на ці запитання не можна. Сказати «ні» — означає позбутися можливості побачити предмети, що можуть бути першими в археологічному уявленні. Сказати «так» — стати спілником «чорних» археологів. Безумовно, будь-яка експертиза оплачується, а отже, виникає фактор матеріальної зацікавленості професіонала, чия праця не завжди належним чином оплачується державою.

Ухвалення «Кодексу етики археолога» розділить фахівців на два табори. Однак його створення необхідне як один із кроків у боротьбі з «чорною» археологією — явищем, що неможливо зупинити відразу. Навколишній світ змінити досить важко, і починати змінювати його необхідно з себе. Можливо, Кодекс і буде засобом ідентифікації професійного ставлення до ситуації, що склалася з «чорною» археологією. Безумовно, затвердження Кодексу має стати колегіальною необхідністю для всього співтовариства археологів, у нашому випадку — українських. Хто знає, може, така необхідність з'явиться й у інших?

P.S. І все-таки без держави не обійтися. Не обійтися без її соціальної зацікавленості, матеріальної допомоги і сприяння праці професійних археологів, без чітких законів про охорону історичної спадщини. Можливо, тоді і «чорних» археологів поменшає, а згодом вони «вимруть» як явище, і знайдений артефакт заживе своїм дійсним, науковим, життям.

Від автора статті

Коли я працював над статтею, досить легковажно гадав, що розв'язати порушені в ній проблеми, принаймні стосовно аспекту співробітництва професійних археологів з колекціонерами, досить просто: необхідно розробити та ухвалити Кодекс етики професійного археолога України — такий собі, за словами Є.М. Черних, моральний добровільний пакт, у якому чітко буде визначено, що професійний археолог може робити, а що ні.

Проте з'ясувалося, що навіть розробка Кодексу має безліч «підводних каменів». Вони виникають тому, що цей документ має висвітлювати не лише питання співпраці з «чорними» археологами чи приватними колекціонерами (тут протиріч щодо її аморального характеру майже не існує), але й такі, як права на добути під час розкопок матеріали та їх публікацію, механізм та умови передачі цих прав, межі по-

карання (хай лише морального) зловмисних порушників професійної етики тощо. Вже під час першого обговорення проекту Кодексу стало зрозуміло, що розірвати таке зачароване коло можна, лише безпосередньо залучивши до розробки Кодексу (обговорення — це лише останній етап тривалої процедури) інших колег. За рішенням вченої ради Інституту було сформовано спеціальну підготовчу групу, до якої разом із автором цих рядків увійшли доктори історичних наук Л.Л. Залізняк та Н.О. Гаврилюк. Зауваження останніх виявилися дуже корисними, наприклад, Н.О. Гаврилюк знайшла в моєму варіанті Кодексу низку протиріч правового характеру, а Л.Л. Залізняк запропонував нову редакцію п. II.1 та III.1 — чи не найбільш чітких для всіх археологів. У цілому, якщо взяти до уваги, що ще до першого обговорення Кодексу його кілька разів коригував П.П. Толочко, а потім я отримував письмові та усні поради від багатьох інших колег, то можемо констатувати, що той остаточний варіант, який було прийнято, є результатом дійсно колективних зусиль.

На жаль, формально ухвалений Кодекс наразі діє лише в межах Інституту археології НАН України. Отже, необхідно знайти способи поширити його і на професійних археологів, які працюють в інших установах. Для цього нижче подається повний текст Кодексу. Нехай публічне обговорення сприяє наданню йому статусу Кодексу професійного археолога України. Надсилайте ваші зауваження та поради в Інститут археології або на мою електронну адресу (yager@i.com.ua чи yager@iananu.kiev.ua). Не залишайтеся байдужими! Один із респондентів, професор Карен Вітеллі, до речі, голова Комітету з етики Американської спілки археологів (SAA), написала: «Було б чудово, якби українські археологи змогли щось придумати!» Отже, слово за нами.

Кодекс етики професійного археолога (прийнятий на засіданні вченої ради Інституту археології НАН України від 09.11.2006 р.)

Інститут археології Національної академії наук України (далі — ІА НАНУ) як державна археологічна установа, що організує, здійснює та координує наукові та науково-рятивні дослідження, з огляду на сучасні негативні тенденції у сфері охорони археологічної спадщини приймає Кодекс етики професійного археолога (далі — Кодекс).

Головна мета Кодексу — визначення основних морально-етичних норм діяльності професійних археологів та їх ставлення до археологічної спадщини, один до одного, а також до сус-

пільства, зацікавленого в отриманні достовірної інформації про давнє минуле. Це повинно сприяти виконанню завдань та обов'язків, поставлених перед українськими археологами Законом України про охорону археологічної спадщини (Конституція України, закони «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р., «Про ратифікацію європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої)» № 1369-IV від 10. 12. 2003 р., «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. тощо).

Під час розробки Кодексу взято до уваги низку документів, уже апробованих на міжнародному рівні (Кодекс діяльності Європейської Асоціації археологів від 27.09.1997 р., Етичний кодекс ІКОМ для музеїв від 4.11.1986 р. тощо).

РОЗДІЛ I

Загальні положення

I. 1. Професійним археологом є особа, яка одержала відповідну (археологічну, історичну) фахову освіту у вищому навчальному закладі, постійно працює в установі, завданням якої є вивчення, охорона, поширення та пропаганда знань про археологічні джерела. Він відповідальний за свою наукову репутацію і зобов'язаний уникати дій та висловлювань, прямо або опосередковано здатних скомпрометувати його колег, їхні здобутки та науку в цілому.

I. 2. Усі положення Кодексу поширюються на представників інших наукових дисциплін, які беруть безпосередню участь в археологічних дослідженнях.

I. 3. Кодекс передбачає моральну відповідальність за його порушення. Конкретні випадки порушень розглядаються Комісією з етики, створеною при ІА НАНУ за участю представників інших археологічних установ, які підтримують положення Кодексу. Ця Комісія оприлюднює результати розгляду тієї або іншої конфліктної ситуації та ухвалює рішення щодо порушників Кодексу у формах дружнього попередження, заяви чи публічного осуду.

РОЗДІЛ II

Ставлення до археологічних джерел

II. 1. Професійний археолог та члени його сім'ї не повинні займатися приватним колекціонуванням археологічних предметів і зберігати археологічні матеріали поза межами археологічних установ, зокрема вдома.

II. 2. Необхідно перешкоджати незаконному вилученню або переміщенню, включаючи екс-

порт і імпорт, археологічних предметів і повідомляти спеціально уповноважені органи виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та інші уповноважені органи культурної спадщини про небезпеку кримінального руйнування археологічних пам'яток. Враховуючи, що купівля, продаж, обмін та колекціонування археологічних предметів стимулює грабіжницькі розкопки і призводить до руйнування археологічних пам'яток, професійний археолог не повинен брати у них участі, зокрема і як науковий консультант, а також прямо чи опосередковано пропагувати діяльність «чорних» археологів, дилерів та приватних колекціонерів. У випадках, коли археологічні предмети не мають достовірного родоvodu (інформації про місце та обставини знахідки), чи з'явилися в обігу після 1970 р., їх слід вважати такими, що незаконно вилучені з археологічного контексту.

II. 3. Перед початком розкопок рекомендується завжди ретельно зважувати їх доцільність, і чи є достатнє забезпечення для подальшої обробки та своєчасної наукової публікації отриманих матеріалів. Оригінали наукових звітів, де зафіксовано результати археологічних розкопок та розвідок, не можуть зберігатися поза межами державної установи.

II. 4. Кошти на розкопки, лабораторні дослідження, публікацію археологічних матеріалів від закордонних та вітчизняних приватних осіб, організацій, громадських фондів можуть бути отримані лише офіційно через державну установу та за умов, що ті, хто надає кошти або допомогу в будь-якому іншому вигляді, не втручаються в процес розкопок, вивчення добутих матеріалів та їх загальноісторичної інтерпретації.

РОЗДІЛ III

Публікація та використання матеріалів розкопок

III. 1. Професійний археолог, під керівництвом якого проведено археологічні розкопки на підставі кваліфікаційного документа (Відкритого листа), має безстрокове право на добути під час розкопок матеріали. Протягом перших п'яти років це право має виключний характер і використовується для обробки знахідок. Надалі право керівника розкопок на публікацію та використання матеріалів набуває пріоритетного характеру, що передбачає вільний доступ колег до звітів, а з дозволу автора і до його матеріалів. Як повна заборона доступу до останніх, так і робота з ними без авторського дозволу не припустимі. Матеріали досліджень має бути оприлюднено у найкоротший термін через публікації та інші засоби.

III. 3. У випадках, коли розкопки здійснюються групою археологів, керівник розкопок, на ім'я якого видано Відкритий лист, забезпечує їм доступ до використання отриманих матеріалів. Умови такого доступу можуть бути передбачені перед початком робіт у спеціальній угоді. Після смерті дослідника право на використання матеріалів розкопок переходить до співавторів дослідження з урахуванням змісту угоди з ними та волі керівника розкопок. У випадку відсутності таких осіб матеріали набувають статусу загальнодоступних, однак питання про їх використання і повну або часткову публікацію може бути також встановлено спеціальним рішенням Вченої ради ІА НАНУ за рекомендацією відповідних наукових відділів ІА НАНУ чи установ, де працював власник Відкритого листа.

III. 4. Продовження розкопок на раніше відкритих чи досліджених пам'ятках обов'язково узгоджується з їх попередніми дослідниками, крім випадків, зазначених у ст. 15 розд. IV «Закону про археологічну спадщину».

РОЗДІЛ IV

Пропаганда археологічних знань

IV. 1. Пропаганда археологічних знань є однією з основних форм зв'язку науки із суспільством і спрямована на збільшення поваги до археологічних пам'яток України та всього

світу, їх збереження та охорону. Професійний археолог відповідає за якість отриманої під час польових або лабораторних робіт інформації та поширення знань через навчання, лекційну діяльність, публікації у наукових виданнях та ЗМІ. При цьому слід уникати висловлювань та оцінок, які можуть стимулювати нездоровий азіотаж навколо знахідок та археологічних пам'яток.

IV. 2. Навмисна чи прихована фальсифікація археологічних даних, звідки і від кого б вона не надходила, мусить негайно викриватися як така, що спотворює давню історію.

IV. 3. Професійний археолог публічно протидіє використанню археологічних даних для розпалювання расових, етнічних, релігійних конфліктів.

РОЗДІЛ V

Прикінцеві положення

V. 1. ІА НАНУ закликає археологів усіх інших установ України приєднатися до цього Кодексу, тобто сприяти наданню йому статусу Кодексу етики професійного археолога України.

V. 2. Доповнення чи зауваження до окремих розділів чи статей Кодексу розглядаються Комісією з етики, і в разі доцільності вносяться до нього, про що повідомляється всім співробітникам ІА НАНУ та археологам інших установ, які керуються Кодексом у своїй діяльності.

БОГДАН АНДРОНИКОВИЧ ЗВІЗДЕЦЬКИЙ

Звіздецький Богдан Андроникович народився 14 жовтня 1958 р. у с. Студинка Дубновського р-ну Рівненської обл. у родині вчителів. Його мати Луцик Анна Григорівна викладала іноземну мову в середній школі. Батька — Звіздецького Андроника Павловича, який мав класичну університетську освіту, як і тисячі наших співвітчизників із західних областей України, було репресовано.

У 1965 р. Богдан пішов у перший клас Березівської восьмирічки. В 1975 р. закінчив Рівненську середню школу-інтернат № 2. Напередодні призиву до армії майже рік працював на різних підприємствах Березівки. В 1976—1978 рр. служив у лавах Радянської Армії. Після армії майже рік працював у Березівському райкомі ЛКСМУ секретарем комітету комсомолу швейної фабрики.

У 1979 р. вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, який закінчив у 1984 р. за спеціальністю «Історик-археолог, викладач історії та суспільствознавства».

В Інститут археології НАН України Богдана Андрониковича було прийнято в серпні 1984 р. на посаду старшого лаборанта. У 1986—1989 рр. навчався в аспірантурі. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію «Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян». З 1990 до 1995 р. був ученим секретарем відділу.

З 1990 р. Б. Звіздецький очолював Житомирську археологічну експедицію ІА НАН України. Він проводив широкомасштабні польові роботи з виявлення, фіксації та дослідження пам'яток на території, яку заселяли літописні древляни, зокрема і в районах, що постраждали від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Він розкопав широкими площами низку городищ і поселень VIII—XIII ст. (Гульськ, Новоград-Волинський, Коростень, Малин).

Лебединою піснею Богдана Андрониковича стали розкопки столиці древлян — Іскоростеня. Понад 10 років праці в архівах, ретельного майже щорічного обстеження місцевості, розчарувань та очікувань завершилися вивченням решток майже повністю зруйнованих двох городищ стародавнього Іскоростеня — двох закритих комплексів зруйнованої княгинею Ольгою древлянської столиці із верхньою датою нашарувань 946 р.

На сьогодні неможливо переоцінити значущість проведених робіт та отриманого, без перебільшення, унікального археологічного матеріалу, що став приводом для підготовки і проведення міжнародної наукової конференції «Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII—IX ст.», до якої Б.А. Звіздецький встиг підготувати й видати збірку наукових праць. Останні кілька років дослідник багато працював над обробкою отриманого матеріалу, встиг зда-

ти у видавництво монографію «Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирщини» обсягом 10 друкованих аркушів, готував до видання узагальнювальну працю «Старожитності Іскоростеня».

3 січня 2006 р. Б.А. Звіздецького було переведено на посаду старшого наукового співробітника.

16 вересня, за місяць до свого 48-річчя, Богдана Андроніковича Звіздецького не стало.

ІОН ІЗРАЇЛЕВИЧ ВІНОКУР

20 вересня 2006 р. перестало битися ще одне серце, віддане археології. На 76-му році життя у вічність відійшов Іон Срулевич (Ізраїлевич) Винокур — доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи, академік АН вищої школи України та Української академії історичних наук, археолог, без здобутків якого не можна уявити розвиток української археологічної науки другої половини ХХ ст.

Життя Іона Ізраїлевича зі студентської лави і до останнього подиху було віддане археології, зокрема дослідженню слов'янських старожитностей.

Народився І.С. Винокур у містечку Ружин на Житомирщині 4 липня 1930 р. Дитинство і юність майбутній дослідник, за винятком часів воєнного лихоліття, провів у Житомирі. Іон Ізраїлевич належав до покоління, чие дитинство обпалила війна, а змужніння припало на важкі повоєнні роки.

У 1948 р. І.С. Винокур вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету, де під впливом Б.О. Тимощука захопився археологією. Першою експедицією І.С. Винокура стали розкопки літописного Василева на Дністрі.

Після завершення навчання в університеті І.С. Винокур повернувся у рідний Житомир, де взяв на себе обов'язки наукового співробітника обласного краєзнавчого музею. Формуючи фонди музею, молодий дослідник розпочав дослідження археологічних пам'яток межі і перших століть нової ери на Житомирщині. Навіть переїхавши у 1957 р. до Чернівців, учений продовжував досліджувати минуле своєї малої Батьківщини. Результатом цих наукових пошуків стала перша монографія дослідника «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.» (Чернівці, 1960). Через два роки І.С. Винокур захистив кандидатську дисертацію на цю тему.

З 1963 р. життя І.С. Винокура пов'язане зі старовинним містом Кам'янцем-Подільським. У місцевому педагогічному інституті (нині університет) Іон Ізраїлевич пройшов шлях від асистента до професора, академіка АН вищої школи.

Археологічні старожитності Поділля стали основною темою його наукових досліджень. У 1963 р. І.С. Винокур сформував археологічну експедицію історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, що плідно працює уже понад 40 років, збагачуючи українську науку важливими відкриттями та виховуючи нові покоління археологів, істориків, краєзнавців.

Пряжів, Ружичанка, Бакота, Бернашівка, Устя, Ставчани, Губин, Полонне та десятки інших поселень і могильників, відкритих і розкопаних І.С. Винокуром, досі перебувають у центрі наукової уваги археологів. Важливими залишаються відкриття дослідника у вивченні слов'янської язичницької культової кам'яної

скульптури, історичного минулого Кам'янця-Подільського тощо.

У 1978 р. І.С. Винокур захистив докторську дисертацію на тему «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпров-ського межиріччя», а у 1980 р. йому було присвоєно вчене звання професора.

Наукові пошуки І.С. Винокура мали міжнародне визнання. Він неодноразово виступав із доповідями на міжнародних конгресах та конференціях. І.С. Винокура запрошували читати курси лекцій у Люблінському університеті.

Результати наукових досліджень та педагогічних розробок І.С. Винокура втілено у численних (понад 400) наукових та навчально-методичних працях. Іон Ізраїлевич є автором та співавтором понад 40 монографій, підручників і методичних посібників. Підручник «Археологія України», підготовлений ним у співавторстві із Д.Я. Телегіним, тричі перевидавався із 1994 р.

Коло наукових зацікавлень дослідника було широким, але центральною темою у

його науковому доробку, безперечно, було питання етногенезу давніх слов'ян. І.С. Винокур до останніх своїх днів відстоював слов'янську належність черняхівських старожитностей українського лісостепу. Ця думка є провідною і в монографії «Історія та культура черняхівських племен», опублікованій у 1972 р., і в праці «Черняхівська культура: витоки і доля», що побачила світ у 2000 р. До останнього подиху вчений виношував ідеї нових наукових робіт.

Він був незмінним членом Спеціалізованої ради Інституту археології НАН України. Багато українських археологів із вдячністю згадують його як вимогливого, проте доброзичливого опонента на захисті кандидатських і докторських дисертацій.

Іон Ізраїлевич Винокур залишиться в пам'яті всіх, хто мав щастя у нього вчитися, працювати, спілкуватися і дискутувати, надзвичайно доброю, щирою людиною, турботливим наставником та другом.

АЛЛА ТРОХИМІВНА СМІЛЕНКО

22 вересня 2006 р. пішла з життя лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, доктор історичних наук Алла Трохимівна Сміленко, життєвий шлях якої нероздільно пов'язаний з Інститутом археології НАН України.

Алла Трохимівна народилася 15 червня 1923 р. у Києві в родині службовців. Середню школу вона закінчила у 1941 р. — у переддень початку Великої Вітчизняної війни. Їй пощастило вижити в умовах німецької окупації. І як тільки Київський університет ім. Т.Г. Шевченка в 1944 р. відновив навчання, Алла Трохимівна вступила на історичний факультет.

Професію археолога Алла Трохимівна визначила для себе в студентські роки. Вона брала активну участь у археологічних дослідженнях Перяслава-Хмельницького і поселення Лука-Врублівецька. Тоді ж сформувалися її наукові інтереси — дослідження старожитностей I тис. н. е., що за-свідчує її дипломна робота «Археологічні пам'ятки торгівлі з Римською імперією».

Після закінчення університету в 1948 р. Алла Трохимівна вступила до аспірантури Інституту археології і продовжила дослідження черняхівської культури. В 1952 р. вона успішно захистила кандидатську дисертацію «Відокремлення ремесла від землеробства і розвиток торгівлі в ранньоантському суспільстві». Після закінчен-

ня аспірантури в 1951 р. А.Т. Сміленко залишилася працювати в Інституті археології — спочатку молодшим, з 1966 р. — старшим, а з 1986 р. — провідним науковим співробітником відділу слов'яно-руської, а згодом, з 1974 р. (від дня заснування), — ранньослов'янської археології.

Наукові інтереси А.Т. Сміленко були пов'язані з дослідженням історії та культури слов'ян на землях України впродовж I і початку II тис. н. е. Вона вивчала походження та історію слов'ян у переддержавний і ранньодержавний періоди, працювала над характеристикою і локалізацією літописних племен і племінних об'єднань за археологічними матеріалами.

А.Т. Сміленко щороку брала участь у польових дослідженнях і є автором і співавтором 40 наукових експедиційних звітів. До 1980 р. вона очолювала Надпорізький загін, а потім Слов'янську Дніпровську експедицію, що працювала в Степовому Подніпров'ї, і досліджувала поселення черняхівської культури Леськи і Микі-льське, аланський гончарний центр Канцерка (1968—1970), а також комплекс археологічних пам'яток III—IV ст. н. е. біля с. Башмачка (1971—1973) у Дніпропетровській обл.

Результатом наполегливих досліджень, присвячених старожитностям Степового Подніпров'я і проблемі заселення цієї області слов'янами, стала монографія «Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.)» (1975), а згодом і докторська дисертація на цю ж тему, яку А.Т. Сміленко захистила в 1981 р. У цій роботі вперше було зібрано й системати-

зовано всі матеріали, пов'язані зі слов'янським населенням регіону, переважну більшість яких отримано завдяки значним експедиційним дослідженням Алли Трохимівни.

З 1980 р. А.Т. Сміленко керувала Дністро-Дунайською експедицією, що вивчала середньовічні, передусім слов'янські, старожитності й уперше відкрила в цьому регіоні пам'ятки райковецької та салтівської культур, зокрема Нагорне, Багате і Шабо (Одеська обл.), що дало змогу по-новому підійти до проблеми заселення його слов'янами та розкрити особливості їх зв'язків із кочовим населенням степів — аланами, хазарами, болгарами, уграми та ін. За результатами цих досліджень було видано збірник «Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э.» (1987).

Алла Трохимівна Сміленко — автор понад 100 друкованих праць, серед яких три індивідуальні та п'ять колективних монографій, зокрема «Глодоські скарби», «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.» та «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период», що в 1991 р. була відзначена Державною премією України в галузі науки й техніки.

До останніх днів життя Алла Трохимівна не втрачала жвавого інтересу до наукових досліджень, спілкувалася з колегами. Світла пам'ять про Аллу Трохимівну Сміленко назавжди залишиться в серцях її колег, друзів, учнів та близьких.

Х.М. Клюба

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ. НОВИЙ ЗДОБУТОК УКРАЇНСЬКО- АМЕРИКАНСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Понад 10 років Національний заповідник «Херсонес Таврійський» плідно співпрацює з Інститутом класичної археології Техаського університету. За цей час було багато зроблено для дослідження цієї унікальної пам'ятки античного та середньовічного часу. Цього року в історії заповідника відбулася важлива подія. Завдяки зусиллям американських колег, насамперед директора Інституту класичної археології Техаського університету Джозефа Коулмена Картера, було збудовано та подаровано українському народу Лабораторію Пакарда (Packard Laboratory). Урочиста церемонія відкриття відбулася 20 липня 2006 р. разом із презентаціями виставки «Надгробки Херсонеса» та книги «Кримський Херсонес» українською мовою.

Лабораторію Пакарда було зведено на кошти Гуманітарного інституту Пакарда (ГІП), який протягом багатьох років надає матеріальну підтримку для збереження та вивчення пам'яток історії та культури в різних країнах світу (Албанії, Італії, Туреччині). Одним із важливих проектів ГІП в Україні стало підписання в 2002 р. угоди між Інститутом класичної археології Техаського університету та Національним університетом «Києво-Могилянська академія» (Магістерська програма «Археологія та Давня історія України»), що передбачала кілька напрямів співпраці: спільні публікації, підтримка археології у НаУКМА, щорічна участь студентів у розкопках. До того ж, було встановлено щорічну стипендію для найкращих студентів-археологів НаУКМА, надано комп'ютерну техніку, відремонтовано й обладнано кабінет для програми. Від початку американсько-української співпраці ГІП фінансував багато проектів у Національному заповіднику, однак Лабораторія є найпомітнішою допомогою.

Заповідник протягом багатьох десятиліть потребував приміщення для проведення якісних досліджень, комп'ютерних технологій для об-

© Х.М. КЛЮБА, 2006

Джозеф Коулмен Картер перерізає стрічку. Фото К. Вільямса

робки матеріалів, а також навчання молодого покоління археологів. До того ж, бракувало облаштованого за всіма вимогами залу для правильного збереження пам'яток та знахідок. Відповіддю на ці потреби стало відкриття Лабораторії Пакарда. Це нова двоповерхова споруда, обладнана найсучаснішими технічними засобами (8 потужними комп'ютерами, мережею, що дає доступ до обробленої інформації з різних приміщень заповідника, географічною інформаційною системою, різними цифровими приладами тощо). Перший поверх призначено для наукової роботи з матеріалами без технічних засобів, на другому поверсі здійснюватиметься комп'ютерна обробка інформації. Крім того, новий корпус має приміщення в півтора поверхи під землею, спеціально обладнане для збері-

Українсько-американська експедиція під час розкопок 2006 р. Фото А. Макаревича

гання археологічних матеріалів (з регуляцією температурного режиму, рівня вологості тощо) та полегшеного доступу до них. Зведення будівлі розв'язало кілька нагальних проблем: нестачу простору для досліджень протягом усього року, тимчасових сховищ для знахідок, а також потребу в довготривалому безпечному зберіганні багатьох унікальних пам'яток. Лабораторія Пакарда є першою будівлею, спорудженою саме для потреб заповідника, до того ж поліфункціональною.

Урочисте відкриття Лабораторії Пакарда складалося з двох частин: офіційної та загальної. На офіційну церемонію прибули посол Сполучених Штатів Америки в Україні Вільям Тейлор із дружиною, посол США в Україні 1993—1995 рр. Вільям Грін Міллер — великий шанувальник української культурної спадщини, а особливо Херсонеса, постійно сприяв залученню коштів для різних досліджень, і місцеві високопосадовці. У своєму виступі пан Вільям Тейлор зазначив, що дуже радий співпраці України з різними благодійними організаціями задля збереження її культурної спадщини. Він також висловив сподівання, що з часом українським археологам допомагати будуть й українські меценати, оскільки щороку в Україні збільшується кількість мільйонерів. З нагоди відкриття Лабораторії діючий прем'єр-міністр України Ю.І. Схануров передав письмові привітання директору Національного заповідника «Херсонес Таврійський» Л.В. Марченку. Після офіційної церемонії відкриття гостей запросили на невеликий фуршет, а згодом ознайомитися з виставкою кам'яних стел, оглянути розкопки українсько-американської експедиції 2006 р. та фонди заповідника. У відкритті Лабораторії брали участь усі працівники заповідника та науковці з Інституту археології НАН України.

У той же день у заповіднику було відкрито

Приміщення лабораторії Пакарда

Посол США в Україні В. Тейлор разом із Р. Позамен-тіром на виставці кам'яних стел. Фото І. Енгельман.

тимчасову виставку кам'яних стел давньогрецького періоду «Надгробки Херсонеса». Ці експонати є унікальними зразками поліхромного живопису в давньогрецькому мистецтві й збереглися в небагатьох місцях. На щастя, Херсонес є одним із них. Експонатам цієї виставки було присвячено брошуру з чудовими ілюстраціями Кріса Вільямса та текстами, перекладеними трьома мовами, яку в своїй праці можуть використовувати вітчизняні та іноземні дослідники античності та середньовіччя.

У 2002 р. до друку було підготовлено англomовну версію книги «Crimean Chersonesos», яка дала змогу донести до широкої західної аудиторії інформацію про важливість пам'ятки для всесвітньої культурної спадщини. До відкриття Лабораторії Пакарда було приурочено презентацію україномовної версії книги «Кримський Херсонес» під редакцією Джозефа К. Картера. Основною метою цього видання є популяризація в Україні культурної та історичної спадщини Херсонеса Таврійського, його значення в

античному, римському світі та Візантії, оскільки майже весь наклад книги безкоштовно передають бібліотекам і навчальним закладам в Україні та за кордоном.

Співпраця між українськими та американськими археологами в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» триває з часу здобуття Україною незалежності. За цей період було чимало зроблено для його дослідження та збереження. Проте відкриття Лабораторії Пакарда дало змогу вийти на новий рівень вивчення давніх пам'яток, створило нові можливості для роботи науковців та їхньої належної

підготовки. Крім того, участь у дослідженнях Херсонеса Таврійського науковців з-за кордону допомагає в обміні досвідом, що сприяє підвищенню кваліфікації вітчизняних дослідників. До того ж, наявність подібної лабораторії сприятиме внесенню заповідника до Списку світової спадщини ЮНЕСКО. Видання книг, присвячених Херсонесу, забезпечує залучення до його всебічного вивчення фахівців багатьох галузей науки. Сподіваємося, що такі позитивні зміни у збереженні та дослідженні Херсонеса — далеко не останні в межах співпраці українських та іноземних науковців.

О.Л. Вотякова

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РАДОМИШЛЬ ТА ЙОГО ІСТОРІЯ»

У 1956 р. на північній околиці м. Радомишль учні міської школи № 1, допомагаючи місцевому колгоспу, знайшли рештки кісток та кам'яних виробів. Завдяки втручання вчителів сільськогосподарські роботи було припинено, а про знахідку було повідомлено в Інститут археології АН УРСР. Тоді І.Г. Шовкопляс обстежив це місцезнаходження та відкрив палеолітичну стоянку, на якій в 1957, 1959, 1963, 1964 та 1965 рр. проводилися археологічні дослідження. Результатом багаторічної праці вченого стало відкриття стоянки зі збираннями кісток та виразною кам'яною індустрією.

З нагоди 50-річчя відкриття цієї пам'ятки 3—4 жовтня 2006 р. у м. Радомишль Житомирської обл. відбулася міжнародна наукова конференція «Радомишль та його історія». Конференція проходила під патронатом Інституту археології НАН України, радомишльських міської та районної державних адміністрацій, районної та міської організацій «Просвіта» та Радомишльського краєзнавчого музею.

Конференцію розпочали хвилюючими спогадами про відкриття та дослідження стоянки **Т.І. Шовкопляс** (Київ) «Археолог І.Г. Шовкопляс. Спогади дочки» та **І.М. Осадчий** (Радомишль) «Спогади про знахідку», який будучи ще школярем 8-го класу вперше знайшов кістку, що стало приводом для обстеження та

проведення подальших археологічних робіт на цій пам'ятці.

Під час конференції було репрезентовано 25 доповідей різноманітної наукової тематики.

Окремо слід відзначити доповідь **О.М. Кононенко** (Київ) «Стоянка Радомишль в системі поглядів на розвиток палеолітичного суспільства», в якій дослідниця з історіографічних позицій розглянула ситуацію в українському палеолітознавстві на момент відкриття та дослідження стоянки Радомишль й окреслила погляди І.Г. Шовкопляса щодо устрою, господарської і виробничої діяльності та побуту первісної общини початкової пори верхнього палеоліту.

Низку доповідей було присвячено проблемам дослідження палеолітичних пам'яток із рештками структур із кісток мамонта та бізона. У виступі **В.І. Беляєвої** та **Н.В. Гарутт** (Санкт-Петербург) «Тафономія черепа мамонта в структурі жилища» було проаналізовано фізичні особливості черепа мамонта як одного з важливих елементів архітектури палеолітичних жител. Доповідь **О.О. Кротової** (Київ), **І.А. Сніжко** (Харків), **В.М. Логвиненка** (Київ) «Західна ділянка Амвросіївської стоянки» ввела у науковий обіг нові матеріали з реконструкції життєдіяльності населення стоянки. Сучасні підходи до вивчення фауністичних комплексів та важливу проблему залучення до досліджень спеціалістів суміжних дисциплін (палеозоологів і палеонтологів) у своїй

Учасники конференції (зліва на право): Пічкур Є., Шидловський П., Манько В., Старкін А., Гавриленко І., Гладіш Л., Скуратівський В., Хоптинєць І., Ступак Д., Гаскевич Д., Кононенко О., Михайлова Н., Кротова О., Медвідь В., Коваль Ю., Сніжко І., Колесник О., Вотякова О., Кондратьєв А., Янович О., Кулаковська Л., Усик В., Міхненко З., Беляєва В.

доповіді «Деякі аспекти проблеми методики вивчення історії формування пізньоплейстоценових теріофаун» висвітлив палеозоолог **А.В. Старкін** (Одеса).

Значний інтерес викликали дві доповіді, присвячені техніко-топологічному аналізу кам'яних індустрій. **В.І. Усик** (Київ) у доповіді «Питання про так званий архаїзм верхньопалеолітичних індустрій» порушив важливе питання щодо виділення середньопалеолітичних знарядь у верхньопалеолітичних комплексах. Дослідник дійшов висновку, що так звані середньопалеолітичні вироби в неперевідкладених стоянках технологічно не мають жодного зв'язку з середнім палеолітом. Аналіз ремонту верхньопалеолітичних індустрій стоянок Королеве І, ІІ показав, що заготовками для «архаїчних» знарядь слугували відщепи, отримані під час оформлення верхньопалеолітичних нуклеусів. На думку автора, комплекс стоянки Радомишля репрезентує елементи розвинутого технологічного виробництва верхньопалеолітичних заготовок-пластин, пов'язаного з використанням м'якого відбійника та типово верхньопалеолітичного набору знарядь. Індустрія Радомишля не має технологічного зв'язку з нижнім шаром Куличівки (розкопки 1978 р.) (як свого часу вважав І.Г. Шовкопляс), що належить до так званого Богунісену з леваллуазськими вістрями з біпоздовжньою огранкою у типології. У Радомишлі подібні вістря й технологія їх виробництва відсутні. Автор вважає, що «архаїчні» вироби Радомишля мають не хронологічне, а функціональне навантаження. В пошуках культурної належності індустрії Радомишля слід звернути увагу на погляди І.Г. Шовкопляса, який прямо вказував на таку пам'ятку, як Пушкарі, що містить

«архаїчні» вироби, але до перехідних індустрій не належить. Доповідь **Ю.Г. Коваля** (Донецьк) «Про технологічну природу так званих різців-стругів у мезо-неолітичних пам'ятках Середнього Подінців'я» відкрила нову, з погляду технологічного аналізу, функціональну інтерпретацію «різців-стругів». Автор визначив такі вироби не як знаряддя взагалі, а як заготовки для виробництва нуклеусів-олівців, що підтверджують матеріали стоянок мезо-неолітичного часу. До речі, ця теза викликала жваву дискусію серед дослідників: В.О. Манько та В.І. Усик вважають, що ці вироби — білатеральні подвійні ввігнуто-ретушовані різці на відщепі — не мають специфічних типологічних ознак, які б указували на те, що вони є заготовками чи спрацьованими нуклеусами для мікропластин. Крім того, дослідники звернули увагу, що в донецькому комплексі Клешня-3 співвідношення кількості різців на нуклеоподібних заготовках до олівцеподібних нуклеусів становить 50 : 1, що засвідчує відсутність зв'язку між ними. Подібні різці зафіксовано на різних верхньопалеолітичних стоянках, де абсолютно відсутнє виробництво віджимних пластинок.

Велике значення в сучасній науці мають нові інтерпретації уже відомих комплексів. У цьому контексті слід відзначити доповідь **Д.В. Ступака** (Київ) «Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Клюси», присвячену результатам нещодавніх робіт на цій, уже досить відомій стоянці (дослідження І.Г. Шовкопляса). Автор проаналізував нові матеріали і довів актуальність дослідження цієї пам'ятки в майбутньому для її культурної інтерпретації. Свою доповідь **І.М. Гавриленко** (Полтава) «Сезон функціонування та господарча специфіка Журавської палеолітичної

стоянки» присвятив стоянці, відкритій та дослідженій 80 років тому М.Я. Рудинським, але питання культурної та хронологічної інтерпретації якої досі залишається відкритим. Дослідник детально проаналізував сезонні та господарчі аспекти функціонування Журавської верхньопалеолітичної стоянки, переглянувши деякі, на його думку, помилкові твердження.

На конференції було репрезентовано низку повідомлень про нові відкриття та дослідження в археології кам'яної доби. При цьому доповідачі не лише оприлюднили нові факти джерелознавчого характеру, а й висвітлили коло проблемних питань, пов'язаних із дослідженням цих пам'яток, що викликали плідні наукові дискусії. З цього приводу слід відзначити доповідь **Л.В. Кулаковської** (Київ) «Новий осередок граветської індустрії в басейні Південного Бугу». Наприкінці 1980-х рр. місцевий краєзнавець на околицях м. Новомиргород на р. Велика Вись зібрав значну колекцію палеолітичних виробів, серед яких досить репрезентативними були середньопалеолітичні матеріали. Разом із тим, кілька пунктів, як, наприклад, Троянів-4, 5 та Лікареве, містили типово граветський набір виробів. З попередньою доповіддю дещо перегукувалося повідомлення **О.В. Колесника** (Донецьк) «Нові палеолітичні знахідки на Донбасі» про нові знахідки пам'яток-майстерень, що входять до кола граветських індустрій. Автор також окреслив перспективні райони для археологічних досліджень у східному регіоні України. У своїй доповіді «Актуальні питання дослідження мурзак-кобинської культури» **О.О. Янович** (Київ) по-новому інтерпретував хронологію мурзак-кобинської культури на основі нових радіокарбонівих дат та висловив думку про кореляцію мурзак-кобинського населення з певними антропологічними типами дніпровських могильників.

Досить інноваційною виглядала доповідь **В.О. Манька** (Київ) «Неолітичні пам'ятки Житомирщини», в якій учений на прикладі комплексів неолітичних стоянок Житомирщини на основі радіовуглецевих дат та аналізу кам'яного і керамічного комплексів доводив необхідність розглядати їх у контексті керамічного етапу розвитку аніславицької культури.

У виступі київських дослідників **Є.В. Пічкура, П.С. Шидловського, С.Д. Лисенко** «Нові знахідки доби палеометалів на Житомирщині» було зроблено спробу розв'язати проблеми виділення території поширення пам'яток трипільської культури в північному й північно-західному напрямках та більш конкретного визначення меж поширення пам'яток троянівського типу. Автори, розглядаючи проблему належності керамічного комплексу окремих поселень до того чи іншого хронологічного зрізу, наполягали на проведенні повно-

масштабних археологічних розкопок у цьому регіоні.

Значно розширили уявлення про археологічні пам'ятки Житомирщини два повідомлення-звіти про проведення розвідувальних робіт на зазначеній території київських дослідників **П.С. Шидловського, І.М. Хоптинця, А.М. Опанасюка** «Нові знахідки палеолітичної доби на Житомирщині» та **Д.Л. Гаскевича, С.Д. Лисенко** «Нові пам'ятки епохи енеоліту—бронзи поблизу м. Андрушівка».

Окремо слід згадати про низку етнографічно-краєзнавчих повідомлень: **З.А. Міхненко** (Радомишль) «Радомишль сьогодні», **В.М. Скурятівського** (Радомишль) «Роль краєзнавчого музею у вивченні історії рідного краю жителями міста та району», **М.Ю. Костриці** (Житомир) «Товариства дослідників Волині», **Н.Р. Михайлової** «Святилища з рогами оленя палеоліту та мезоліту Євразії», **А.В. Кондратьєва** (Донецьк) «Язичницькі мотиви в сучасній архітектурі Донецької та Житомирської областей», **Г.В. Цвіка** (Радомишль) «Археологічні дослідження на Радомишльщині», **В.В. Молодіко** (Радомишль) «Краєзнавці на Радомишльщині».

До конференції співробітники Інституту археології НАН України **О.М. Кононенко, О.Л. Вотякова, Д.Л. Гаскевич** організували виставку «Палеолітична стоянка Радомишль», фотоматеріали та експонати якої продемонстрували історію дослідження пам'ятки.

Місцева влада Радомишля організувала для учасників конференції насичену культурну програму: екскурсію на Радомишльську стоянку, де на місці розкопок встановлено пам'ятний знак, до решток стародавнього городища Миргород, Музею флори і фауни та Радомишльського краєзнавчого музею.

У цілому конференція пройшла на високому науковому рівні з цікавими доповідями та жвавими дискусіями з актуальних питань сучасного палеолітознавства. Слід зауважити, що серед учасників конференції було багато молодих дослідників, що свідчить про інтерес сучасної молоді до археологічної науки. Хочеться ще раз наголосити на важливості проведення подібних конференцій, адже як наукові заходи вони дають змогу дослідникам обмінятися досвідом та намітити шляхи розв'язання проблемних наукових питань, а також сприяють залученню громадськості до вивчення історії краю.

Учасники конференції висловлюють щире подяку міській держадміністрації, а також особисто меру м. Радомишль А.І. Пироженку та його заступнику З.А. Міхненко за порозуміння, чуйність, прекрасну організацію заходу та щире гостинність. Також дякуємо співробітнику ІА НАН України Олесі Кононенко за саму ідею організації конференції та прекрасне її втілення.

НАШІ АВТОРИ

АРХИПОВА Єлизавета Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

БУЙНОВ Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ВОТЯКОВА Оксана Леонідівна — лаборант відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

ГРЕЧКО Денис Сергійович — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

КЛЮБА Христина Михайлівна — студентка Магістерської програми «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія».

КУРИЛЕНКО Василь Єлисейович — директор Мізинського археологічного музею.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

МОЦЯ Катерина Олександрівна — випускник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, кафедра археології та музеєзнавства.

ПУКЛІНА Ольга Олександрівна — старший науковий співробітник Національного музею історії України.

СВИСТУН Геннадій Євгенович — співробітник Науково-дослідницької архео-логічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

СТЕБЛІЙ Наталія Ярославівна — старший лаборант Археологічного музею Львівського національного університету ім. Івана Франка.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — доктор історичних наук, науковий співробітник Археологічного інституту в м. Лейпциг (Німеччина).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ABY	— Археологічні відкриття в Україні
ADY	— Археологічні дослідження в Україні. Київ
ALLY	— Археологічний літопис Лівобережної України
ALYOP	— Археологическая летопись Южной России
AMA	— Античный мир и археология
AO	— Археологические открытия
ACTE	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
BGU	— Брянский государственный университет
BI	— Боспорские исследования
BKM	— Брянский краеведческий музей
BB	— Византийский временник
BDI	— Вестник древней истории
BXY	— Вестник Харьковского университета
GDPU	— Глухівський державний педагогічний університет
DAN	— Доклады Академии наук СССР. Москва, Ленинград
ZOIID	— Записки Одесского общества истории и древностей
IADK	— История и археология древнего Крыма
IAK	— Известия Императорской археологической комиссии
IIMK RAN	— Институт истории материальной культуры РАН
KGPI	— Курский государственный педагогический институт
KCIA	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
KCIA AN USSR	— Краткие сообщения Института археологии УССР
KSIIMK	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
MAIET	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
MAR	— Материалы по археологии России. С.-Петербург
MAESU	— Музей археологии и этнографии Слободской Украины
MIA	— Материалы и исследования по археологии СССР
NA IA NAN U	— Науковий архів Інституту археології НАН України
NDL XNPU	— Науково-дослідницька лабораторія Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди
OAK	— Отчет Археологической комиссии
PGKSVI	— Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья
PSA	— Проблемы скифской археологии
PSSASP	— Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья
SAI	— Свод археологических источников
SOIKM	— Самарский областной историко-краеведческий музей
SE	— Советская этнография
TGE	— Труды Государственного Эрмитажа
XGPU	— Харьковский государственный педагогический университет
XS6	— Херсонесский сборник
AA	— Acta archaeologica
AJA	— American Journal of Archaeology
AM	— Arheologia Moldovei. București.
AuF	— Ausgrabungen und Funde
BCH	— Bulletin de correspondance hellénique
MEFR	— Mélanges de l'Ecole française de Rome
SA	— Studia Archaeologica

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» ЗА 2006 р.

<i>Статті</i>	№	С.
БУЙСЬКИХ А.В. До питання про час заснування Херсонеса Таврійського	2	12—23
БУЙСЬКИХ А.В. До питання про час заснування Херсонеса Таврійського	3	35—44
ГРЕЧКО Д.С., СВИСТУН Г.С. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці	4	18—29
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля	4	3—18
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Культурно-історичні провінції території України у первісну добу	3	3—15
ЗУБАР В.М. Про один тип поховальних споруд некрополя Херсонеса Таврійського другої половини IV— першої половини III ст. до н.е.	4	30—41
ЗУБАР В.М. Час та обставини будівництва комплексу Західної базилики Херсонеса-Херсона	1	25—41
КАРТЕР Дж. К. Херсонес Таврійський та Інститут класичної археології. Деякі підсумки американсько-української співпраці.	2	24—34
КИСЛИЙ О.Є. Основні риси кам'янської культури Східного Криму	3	21—34
КОЗАК Д.Н. До проблеми походження слов'ян в Дністро-Дніпровському межиріччі	2	44—52
МАГОМЕДОВ Б.В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури	4	46—52
МИСЬКА Р.Г. Тербовльська земля XI — XII ст. (історичний огляд)	3	53—59
МОРДВІНЦЕВА В.І. Ювелірна справа елліністичного і ранньоримського часу в закордонній і вітчизняній історіографії	1	12—25
МОЦЯ К.О. Система оборони середньовічного Херсонеса в контексті візантійської військової доктрини	4	52—59
СКРЖИНСЬКА М.В. Міф про Афродіту в зображеннях на предметах мистецтва, знайдених у Північному Причорномор'ї	2	35—43
СОХАЦЬКИЙ М.П. З історії археологічних досліджень трипільської культури в Тернопільській області	2	3—12
СТЕБЛІЙ Н.Я. Роль екофактів у системі розвитку культури карпатських курганів	4	41—46
СТЕПАНЧУК В.М. Динаміка заселення території України в нижньому, середньому і на ранньому етапі верхнього палеоліту	1	3—12
УШКОВА Ю.В. Соціальний устрій населення ямної КІС: погляди на проблему	3	16—21
ШЕВЧЕНКО Т.М. Поховання в родинній обрядовості Херсонеса Таврійського	3	44—53

Публікації археологічних матеріалів

БАБЕНКО Л.І. Біметалевий меч скіфського часу з колекції Харківського історичного музею	2	53—57
БУЙНОВ Ю.В. Поселення малобудківського типу біля с. Тимченки у басейні Сіверського Дінця	1	42—47
БУЙНОВ Ю.В. Поховальні пам'ятки та поховальний обряд племен бондарихинської культури	4	60—68
КОЗАК Д.Н. Античне божество Сарапіс із поселення готів на Волині	3	60—65
ПОЛТАВЕЦЬ В.І., НЕРОДА В.В. Нове поселення пізньочорноліської культури на Чигиринщині	2	58—62
ПРИЙМАК В.В. Роменсько-давньоруські пам'ятки на шляху із Чернігова у Тмутаракань	3	65—72
ПУКЛІНА О.О., ТРЕЙСТЕР М.Ю. Бронзова гідрія зі збірки Національного музею історії України	4	68—75

Публікації архівних матеріалів

КОЛЕСНИКОВА В.А. Листування В.В. Хвойки з Е. Міннзом як джерело для створення наукової біографії В.В. Хвойки	1	48—59
СТАНЦИНА Г.О. Архівні документи щодо музейних цінностей, що вилучалися для допомоги голодуючим в 1922 році	2	63—76

До історії стародавнього виробництва

ГОРБАНЕНКО С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е.	3	73—79
НЕДОПАКО Д.П., ГОРНИКОВА М.О. Технологія виготовлення зброї з поховання в Млинові	1	60—61
ГОШКО Т.Ю. Метал пізньої бронзи з Тернопільського природничого музею	2	77—85

Київські старожитності

АРХИПОВА Є.І. Вироби ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок Старокиївської експедиції 2001—2002 рр.)	4	76—87
АРХИПОВА Є.І. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок Старокиївської експедиції 2001—2002 рр.)	1	62—74
КРАСОВСКИЙ И.С. Церковь Святой Великомученицы Екатерины конца XI века в древнем Киеве	2	86—91

Нові відкриття та знахідки

КУРИЛЕНКО В.Є., БУНЯТЯН К.П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Подесення	4	88—94
МОГИЛОВ О.Д., ДІДЕНКО С.В. Вуздечні предмети з курганів «Г» біля Журовки	1	75—77
ТИЛЩАК В.С. Дослідження Чернелів-Руського могильника (1973—2000)	3	80—83

Дискусії

Від редколегії журналу «Археологія»	4	95—107
ГАВРИЛЮК Н.О. Про замулене «русло лісостепової тематики» (до дискусійної відповіді С.А. Скорого «Стадо скіфів-кочовиків» у напрямку «УкрЛісостепу» (з приводу рецензії Н.О. Гаврилук))	2	92—94
НЕЧИТАЙЛО П.О. Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О.А. Пламеницької)	3	87—94
СКОРИЙ С.А. «Стадо скіфів-кочовиків» у напрямку «УкрЛісостепу» (з приводу рецензії Н.А. Гаврилук)	1	85—88
ШРАМКО Б.А. На захист В.О. Городцова	3	84—86

На допомогу вчителю

МАЦКЕВИЙ Л.Г. Питання заселення території сучасного Львова та Трускавця: інтердисциплінарний аналіз	3	91—98
---	---	-------

Рецензії

БОЛГОВ М.М. Рец.: С.Г. Колтухов, В.Ю. Юрочкин. От Скифии к Готии	3	99—100
БУНЯТЯН К.П. Рец.: Ю.Я. Рассмакин. Азово-Понтийские степи в эпоху меди. Погребальные памятники середины V — конца IV тыс. до н. э. — Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004 (Archaeologie in Eurasien, Band 17)	1	89—92
ГЛАДКИХ М.І. РЕЦ.: К.П. Бунятян, Л.Л. Залізняк, В.М. Зубар, О.П. Моця, В.В. Отрощенко, Р.В. Терпиловський. «Археологія України»	3	106—107
ГРЕЧКО Д.С. Рец.: Л.І. Бабенко. Песочинский курганный могильник скифского времени	3	101—105
ВИНОКУР І.С., ГУРБА Я.С. Рец.: О.Н. Мельниковская. Судьба моя — счастливица	2	98—100
КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О.Г. Рец.: М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. Цивілізаційна історія України	1	93—95
МОГАРИЧЕВ Ю.М. Рец.: В.В. Майко. Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму	2	95—97
ХРАПУНОВ І. М. Рец.: В.М. Зубарь, А.В. Буйских, Э.А. Кравченко, М.В. Русяева. Херсонес Таврический в третьей четверти VI — первой половине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры	2	100—104

Пам'ять археології

БОЛТРИК Ю.В. До 70-річчя Василя Івановича Бідзілі	1	80—81
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П. Наукове безсмертя, створене власноруч (до 120-річчя Аркадія Вікторовича Добровольського)	1	82—84

СКОРИЙ С.А. До 70-річчя Бориса Миколайовича Мозолєвського: штрихи до портрету.....	1	78—79
ВДОВИЧЕНКО Э.В. Меценат науки. (Пам'яті Георгія Львовича Скадовського).....	3	108—110
Алла Трохимівна Сміленко	4	110—111
Богдан Андроникович Звіздецький	4	108—109
Іон Ізраїлевич Винокур.....	4	109—110

Хроніка

БІЛЯЄВА С.О., ІВАНЧЕНКО Л.І., КУЛАКОВСЬКА Л.В., ФІАЛКО О.Є. Виставка «Аккерман — Очаків 2004»	1	100—101
ВІДЕЙКО М.Ю. Відкрито перший музей Кукутень.....	1	97—100
ВІДЕЙКО М.Ю. Міжнародний колоквиум «Кукутені — 120 років дослідження. Час підбивати підсумки» .	2	107—110
ВОТЯКОВА О.Л. Міжнародна наукова конференція «Радомишль та його історія»	4	
ЗІНЬКО В.М. Міжнародний колоквиум «Античне місто: проблеми збереження архітектурно-археологічних комплексів»	1	103—107
ЗІНЬКО В.М. Шості Боспорські читання.....	2	114—117
КЛЮБА Х.М. Херсонес Таврійський. Новий здобуток українсько-американської співпраці	4	112—114
МАРГОЛІНА І.Є. Друга Судацька міжнародна наукова конференція	1	96—97
МАЦКЕВИЙ Л.Г., КОЧКІН І.Т. Міжнародна археологічна конференція «Методичні проблеми інтерпретації радіовуглецевих дат» (16 жовтня 2004, м. Жешів, РП)	1	102—103
ПЕТРОВ М.Б. Життя, віддане науці і освіті.....	2	105—107
САПОЖНИКОВА Г.В., СКАКУН Н.Н. Міжнародний конгрес фахівців з доісторичної технології у Вероні (Італія).....	2	110—114
ТЕЛЕГІН Д.Я., КОНЧА С.В. Про актуальність вивчення давніх пам'яток України в контексті індоевропейської проблематики	3	111—114
<i>Порушення прав на інтелектуальну власність</i>	1	107—109

